ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2021 N 1 (25)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2021 Թ. N 1 (25)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEE

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

GEVORG STEPANYAN*
Doctor of History
Institute of History NAS RA
sasun-07@mail.ru

ON THE HISTORY OF THE ARMENIAN SANCTUARIES OF ABSHERON PENINSULA
(an overview)

Key words: falsification, Proper Aghwank, Transcaucasia, Absheron peninsula, indigenous, the Armenian diocese of Shamakhi, church, monastery, sanctuary.

Introduction

In post-Soviet Azerbaijan where the anti-Armenian state policy along with the far-reaching falsification of history has become a common trend, the Azerbaijani "historians" have undertaken the initiative of new large-scale informational attacks, which have been carried out even more consistently since Azerbaijan's independence. As rightly mentioned by Academician Ashot Melkonian, "after the proclamation of independence with the direct guidance of the Aliev government, the Azerbaijani historiography got out of any scientific control, and due to its unlimited fancy even surpassed the Turkish historiography"[1]. The fraudulent official "historiography" of Azerbaijan, getting out of scientific scrutiny (Z. Buniatov, G. Geibulaev, R. Geyushev, F. Mamedova, R. Melikov and others) in the studies on the history and historical geography, concerning Aghwank and

* *Հոդվածը ներկայացվել է 02.01.21, գրախոսվել է 19.03.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] **Մելքոնյան** 2011, 13:

Shirvani[2] was obsessed with antiquating the artificial and false “history” of the state of Azerbaijan emerged on the basis of the formation of the nomadic tribes on May 28, 1918 and proclaimed “democratic”. In its quest to find “Azeri”, “Azeri tribes”, “Azeri race” the Azeri “historiography” Azerbaijan persistently made efforts to appropriate the ethno-cultural and political history of the regions lying between Kur valley and Absheron peninsula (including the regions of Aghwank lying east of the Kur). Their targets also included the Trans-Caspian areas lying north-east of Aghwank along with the regions of the downstream of the Araks/ Yeraskh (these were originally part of Baku province) and eastern coastal areas of the Caspian sea of Great Armenia’s Paytakaran region situated south of the Araks[3].The descendants of Oghuz-Turks, also known as the invaders from trans-Alpine prairies were nothing more but Caucasian Tartars who started to proclaim themselves “Azeri” in the late 1930s. Through vandalism, robbery common only to Turks the appropriation, annihilation of the century-long history and civilization of the natives (Armenians, Udis, Lezgis, Budughs, Khinalughs, Krizis, Haputlis, Avars, Tcakhurs, Tats, Talishes, etc.), along with the falsification and distortion of statistical data they strive for “affirming themselves” as the “most ancient and civilized nation”.

Goal and Objectives

Within the scope of the given article, we shall dwell upon the history of cultural activities carried out by the Armenians since the early Middle Ages in Absheron peninsula, particularly in Baku. The importance of this question is stipulated by the fact that the anti-Armenian state policy on the part of the Aliev administration drove the Azerbaijani story-tellers, aka historians, to intentionally falsify and distort the facts, introducing the anti-scientific perspective on all the events that involve the Armenians on Absheron peninsula, especially in the city of Baku. In their studies on different historical periods of Baku the erzats historians (S. Ashurbeili[4], F. Taghin[5], and others), employing the anti-scientific approach to

---

[2] In the historical sources since the X century the area lying between the downstream of the Kur river and the Caspian sea has been mainly known as Shirvan (see **Минорский** 1963, 85, 106–119; also see **Փափազյան** 1953, 80, 86). In this respect Mikael Chamchian writes: “Aghwank is the land lying between the Kur river and the Caspian Sea up to Darband. And this is called Aghavank of Shirvani or Shirvan”. (**Չամչյանց** 1984, 131).

[3] **Ստեփանյան** 2009, 133–142: **Էնաեթօղլահ Ռէզա** 1994: Galichian 2013.

[4] See **Ашурбейли** 1964; **Ашурбейли** 1992.

data fabrication and distortion of sources consistently conceal the accurate Armenian and international sources, testifying to the fact that the Armenians have been old residents on the peninsula, especially in the city of Baku and have long carried out culture-creating activities. It should be noted here that another Azerbaijani fabricator, Enver Pasha-Zade[6], who has authored the so-called work titled “The Mosques and Churches of Old Baku”, with a striking effort to disguise the fact that the residence of the Armenian population in the city dates back to ancient times, has only introduced the Catholic churches. Whereas, the historical truth is contained in the fact that since the earliest times, specifically since the Middle Ages, when the Trans-Caspian regions teemed with the indigenous Armenian residents, the history did not know and could not have known about the existence of a nation that named itself as “Azeri”. Hence, academic studies on different historical events, concerning the Armenian population in Baku enable us to bring to light all the falsehoods about the Armenians that have consistently been disseminated by the state propaganda of Azerbaijan.

The History of the Research

The trustworthy historical records testify that since ancient times an Armenian segment[7] coexisted with Afghans in the multi-ethnic region on the left bank of the Kur. The Armenian segment played a unique role in the ethno-cultural and political development of the region. As stated by Hr. Atcharian, “there were tribes of Armenian origin in the country of Aghwank. Those tribes were so powerful that not only did they preserve their independence and have a permanent presence there, but also owing to some favorable circumstances had an influence on the country’s affairs …”[8]. Of special interest are the data introduced by Yu. Gagemeister, an expert on the Caucasian studies: “Of all the former Caspian population only the Armenians and the Udis can prove their proto-settlement”[9]. According to some data, in the Middle Ages a great number of

---

[5] See **Тагиев** 1999.

[6] See **Паша-Заде** 1997.

[7] See **Գալստյան**, **Հակոբյան** 2003, 91–92.

[8] See **Աճառյան** 2002, 44:

[9] See **Гагемейстер** 1847, 58.

Armenians lived in the whole region stretching from the Kur river to the Caspian Sea. The settlements populated by the Armenians approached more than 200[10].

As an indigenous and culture-creating nation of the region, the Armenians were actively involved in the socio-political, socio-economic, educational and cultural life of the area, creating a rich history. The undisputable testimonies of the cultural activities by the Armenian – populated villages are represented by the churches, monasteries (Saint Yeghisha Arakyal of Kish, Saint Astvatsatin of Chalet, Saint Stepanos Nakhavka of Saghian and Saint Astvatsatin of Meysari), chapels, constructed on the concept of the Armenian architecture and hundreds of khachkars (cross-stones) and gravestones with Armenian inscriptions found in the cemeteries of the villages Nizh, Vardashen, Tchalet, Amuravan, Gandzak, Ghalaka, Vank, Rushanashen, Hnghar, Saghian, Matrasa, etc. Of exceptional value are a great number of Armenian manuscripts[11] copied throughout the XIV–XVIII centuries that are found in various educational centers of the region (Baku, Shamakhi, Saghian, Meysari, Tchalet, Matrasa, etc.). On the left bank of the River Kur the Armenian cultural influence is mainly reflected in spreading and reinforcing Christianity and literacy. According to Agathangelos' account, Gregory the Illuminator and the Armenian King Trdat III, the Great (298–330) disseminated the Christian teachings, "up to the Maskuts' and Alanians' borders reaching the Caspian area as well…."[12]. It is historically corroborated that in the early 30s of the IV century it was Grigoris the elder priest (ordained as the bishop of Aghavank and Vrik by the Catholicos Vrtanes A Partev) who preached the Christian teachings in the region. By the order of the Maskut king Sanesan Grigoris was martyred in the Caspian valley of Vatnya (presently Khachmas), lying to the south of Derbend. B. Harutyunian introduced a more accurate date of Grigoris' death according to which, he was martyred shortly after king Trdat III died in 330–331[13]. The spread of Christianity, literacy and enlightenment in Aghwank is closely connected with the educational activities of Mesrop Mashtots. At the beginning of the V century having finished the reinforcement of the newly created alphabet and the establishment of literacy in Armenia, Mashtots undertook the same initiative to spread the Caucasian Albanian alphabet of his

---

[10] **Կարապետյան** 1989, 57:

[11] See **Կարապետյան** 1997; **Ստեփանյան** 2005, 67–73:

[12] **Ագաթանգեղայ** 1909, 439:

[13] See **Հարությունյան** 1981, 76–77:

own creation. The king of Aghwank and Yevsghen, bishop Yeremia and elder priest Beniamin helped him to accomplish his mission of enlightenment in Aghwank[14].

In terms of administration and religion, the church formed in Aghwank became part of the Armenian Apostolic church, thus acknowledging its supremacy[15].

Many references about the bishopric dioceses of Kapaghak, Baghasakan, Hashu, Bakhaghat, Tcri, Shaki, date back to the V century manuscripts, testifying to the existence of the Christian, including Armenian population on the eastern bank of the Kur River and preservation of the religious traditions peculiar to the Armenian Apostolic Church[16]. At the end of the X and at the beginning of the XI centuries the Armenian dioceses of Shamakhi (Shirvani) and Shaki were founded on the aforementioned dioceses[17] which were under the jurisdiction of the Aghvan Catholicosate. The Aghvan Catholicosate (at the end of the XIV and at the beginning of the XV centuries the Catholicosate existed under the name of Gandzasar[18]) was another see under the auspices of the Armenian Apostolic Church, while the Catholicosses were ordained by the All-Armenian Catholicos[19].

The Churches and Chapels of the Peninsula

The historical records attest that the Armenian-populated settlements have been found in the Trans-Caspian region, including Absheron peninsula going back to ancient times. Here Armenians had their sites of worship. Such villages of the peninsula as Buzovna, Balakhan, Sabunchi, Mashatagha, Shaghan, Surakhani, Mardakyan were populated by the Armenians[20]. According to records, despite adverse political circumstances, great work has been done to construct and renovate churches and monasteries in the aforementioned settlements. After visiting Buzovna, in September 1874 the public figure Al. Kalantarian wrote an article “A Letter from Buzovna”, pointing out that those villages had been

---

14 See **Կորյուն** 1941, 70.

15 See **Акопян** 1987, 137, see also **Հակոբյան** 2002, 33.

16 See **Կորյուն** 1941, 70, 72, see also **Կաղանկատուացի** 1983, 89, 122, 346.

17 See **Ստեփանյան** 2005, 870–873.

18 See **Բալայան** 2009, 168.

19 See **Օրմանեան** 1911, 162, see **Մկրտումյան** 2006, see also **Ուլուբաբյան** 1998, 119, see also **Դանիէլեան** 2005, 47.

20 See **Կարապետյան** 1997.

populated by the Armenians since ancient times. The author of the article introduced data on the churches that had disappeared in the villages of Balakhan, Buzovna and highlighted the existence of Armenian gravestones in that region. According to Al. Kalantarian, the date found on an Armenian woman's gravestone showed that she died 400 years before[21].

The local Arab geographer and traveler Abd ar-Rashid al Bakuvi at the beginning of the XV century presented noteworthy information on the Armenian rural communities in the surrounding region of Baku, referring to the latter as Christians. Bakuvi wrote: "There are many villages in the vicinity of Baku and each of them has a fortified citadel with strong walls. All of the villagers are Christian (i.e. Armenians – G.S.)"[22]. In order to study the history of Armenian-Tats, in 1928 B. Miller, a professor of oriental studies at Moscow University undertook an expedition on Absheron peninsula. Travelling around such Tat-populated settlements as Buzovna, Balakhan, Mashtagha, Surakhan, Khousan, Ghala, Turkan, Sabunchi and other surrounding areas, he recorded multitudinous traces of Armenian churches and cemeteries dating back to ancient times. The old residents of the region also told Miller ancient stories according to which, it had been previously an Armenian location[23]. The Armenian correspondent of the "Meghu Hayastan" Aleksandr Najarian from Shamakhi introduced significant information on the Christian component of the Armenian culture found on the peninsula according to which, earlier on in the pilgrimage site called "Bibi Heybat" lying 4 feet south-west to Baku there was the "Monastery of 40 Virigins". As Al. Najarian stated, "the given pilgrimage site used to be a monastery, homing Armenian nuns, however now the Turks dominate the pilgrimage site and the land rich in oil"[24]. On the instructions of the Armenian Catholicos Nerses V Ashtaraketsi Archbishop Sargis Djalaliants visited (August, 1850) the diocese of Shamakhi in order to collect the church revenues. On his visit, the Archbishop

---

[21] Քալանթարեանց Նամակ Բուզովնա, «Մշակ», 1874, սեպտեմբերի 19:

[22] **Абд ар-Рашид ал-Бакуви** 1971, 89–90. It should be noted that Buniatov, the publisher of the work, who is charcaterized by his aptitude of falsifying and distorting the historical facts, casting doubt on the accuracy of the record, meddled with the historian's account.

[23] See **Миллер** 1929, 13.

[24] Նաջարեանց Բագուի նաւթագործանատիրոջ ծայրահեղ անհոգութիւնը, «Մեղու Հայաստանի», 1183, փետրվարի 23:

also went to the oilfield regions, indicating that the debris of the church were still traced[25].

Of special interest is Miller's account based on the local residents' stories, according to which, "the ancient city of Qaisidun being probably Armenian, used to lie between Turkjan and Ghalan villages"[26]. In August, 1842 Ilya Beryozin, a professor at the Universities of Petersburg and Kazan, an expert in the oriental studies visited Absheron peninsula, stating that many villages in the vicinity of Baku were populated by the Armenians, however during the Iranian rule, they left their settlements, moving to Baku, while the Muslims occupied the abandoned areas[27]. The philologist S. Tsotsikian, a former resident of Baku, stated that an Armenian village called Nor Shen was located in the vicinity of Baku, where during the excavation carried out in 1892 a heathen statue of worship was unearthed: "Some 30 years ago during an excavation in the village of Nor Shen, located in the vicinity of Baku, a statue dedicated to one of the Gods (of Fire and Sea – G.S.) was discovered"[28].

It should be stated that a lot of data on the former Armenian settlements which were populated by Muslims later on Absheron peninsula can be traced back to the village of Buzovna (situated on the eastern border of the peninsula at a 30 km distance from Baku). The correspondent Sahak Muradian (who was also know under the pseudonym) "Aghuan" travelling to Buzovna at the end of the XIX century, wrote down the following story: "About 60.000 Armenians used to live all over Absheron peninsula, on the way from Baku up to the town of Absheron. Later on the incessant attacks of violent people from the eastern coast of the Caspian Sea (Central Asia) forced them to spread around, while the present-day Turks occupied the territory"[29]. It should also be noted that I. Beryozin's description of Buzovna in many respects verifies the data introduced by the authors of later periods. An article published in the monthly "Ararat" highlighted notable facts, concerning the evidence on the Armenian segment in Buzovna. The author of the article presents valuable information on the Armenian religious sites and some pieces of lithographic material. In his words, "formerly having been an

[25] **Ջալալեանց** 1858, 409–410:
[26] **Ջալալեանց** 1858, 409–410:
[27] **Березин** 1850, 41.
[28] **Ծոցիկեան** 1922, 279:
[29] Ովքեր են մատրասեցիք, «Նոր-Դար», 1903, հունվարի 17:

Armenian village now Buzovna serves as a summer resort for the Baku residents"[30].

Other archaeological data also testify to the fact that Buzovna was populated by the Armenians in the period in question. At the entrance of a tomb unearthed in the village there was an inscription written in Arabic, stating: "It is Shmavon's grave – the son of Bahram of Armenian (Tarsaich) descent, dating back to the month of Muharram, 703 (1303)"[31]. In the village of Buzovna the debris of gravestones and cross-stones with inscriptions dating back to the years of 700, 800 and 900 were conserved. The ruins of churches and ancient coins with Armenian letters were also found in the village. There were Armenian inscriptions on one side of a golden coin excavated in 1902 , while on the other side there was a cross[32]. Up until the 1500s Buzovna existed as a purely Armenian village[33]. The facts show that the village had the Tat-speaking Armenian population and the local people were forced to emigrate to various places due to the Qizilbash invasion into the region in the years of 1501 and 1509[34].

The history of the religious sites and sanctuaries in Buzovna village will be briefly introduced below.

The chapel of St. Yeghia and St. Andreas[35] was a well-known pilgrimage site in Buzovna. The Christian preachers Andreas and Anania are related to the chapel. The chapel is situated in a scenic location. Professor I. Beryozin put forward crucial information on the Armenians in the village of Buzovna, their sanctuaries and the tomb situated next to the chapel of St. Yeghia and St. Andreas. According to the data introduced by the professor, next to the hermits' grave there was a small square chapel with an arched dome, which in the local Armenians' words served as a cell for the Saint Hermits. At the entrance of the chapel the traces of an Armenian inscription were seen[36]. The Arabic inscription

[30] **Տեր-Յովհաննիսեանց** 1902, 482:

[31] **Չոքանեան** 1999, 13: P. Chobanean cited the aforementioned significant information from the Azeri historian Sima Qerimzade's PhD summary.

[32] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 486.

[33] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 484–485.

[34] On the thorough study of the Tat-speaking Armenians, their genealogy, the history of formation, as well as their cultural specifics and identity see **Հակոբյան** 2002.

[35] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 483.

[36] See **Березин** 1850, 64.

on the sidewall next to the chapel stated that in 1480–1481[37] the building was constructed by a certain Armenian called Atanvar. The Armenians living in Baku and its vicinity mainly performed their religious rituals in that chapel[38]. I. Beryozin wrote that there he met three Armenian families that were on a pilgrimage[39].

After I. Beryozin it was Mesrop Archbishop Smbateants, the patriarch of the Shamakhi Armenian diocese, who presented a further description of the chapel. The Archbishop's depiction stated: "It is a small and decorous chapel where on such religious holidays as Varadavar, Astuatsatsin, Surb Khach, a priest from Baku comes to serve a liturgy, consoling the pilgrims…"[40].

The next description is authored by a Baku resident Yer. Ter-Hovhanniseants who visited the ancient site in 1902. Yer. Ter-Hovhanniseants noted: "The magnificent chapel of Saint Yeghia is situated in a superb location. The chapel is surrounded by white-stone pavements and wooden cages, behind them leafy trees like fans are standing like bodyguards, in the shade of which many residents from Baku, thirsty from the heat frequently enjoy their rest"[41].

Similar valuable information about the chapel was proposed by Al. Kalantaryan. Al. Kalantaryan in his correspondence sent to the Mshak in September, 1874 stated: "The pilgrimage site is a chapel named St. Yeghya and Andreas. I have been told that the latter were pious vardapets (archimandrites) who led a life of a recluse"[42]. The chapel had a hand-written book of records where the details of the chapel chronicle, a number of village estates were mentioned[43]. When the Archbishop Mesrop Smbateants and Yer. Ter-Hovhanniseants visited the chapel the inscription made by the elder priest Nerses about the well of his own making was still preserved: "Me the elder priest Nerses built a well in memory of my parents – father Nerses and his wife Khatun in the year of 870[44] (excavated in 1421)"[45].

---

[37] See **Березин** 1850, 65.

[38] See **Автономовь-Спаский** 1855, 502.

[39] See **Березин** 1850, 64–65.

[40] **Սմբատեանց** 1896, 173:

[41] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 485:

[42] **Քալանթարեանց Ալ**., Նամակ Բուզովնայից, «Մշակ», 1974, սեպտեմբերի 19:

[43] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 485:

[44] Yer. Ter-Hovhanniseants mistakenly mentioned that according to the Armenian calendar the inscription dated back to the year of 820 instead of 870 (see **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 484).

Noteworthy is the fact that on August 12–18 one of the five religious holidays of the Armenian Apostolic Church, the Feast of The Transfiguration of the Virgin, was celebrated in the chapel. The pilgrims came from the neighboring locations and bordering provinces. Taking this circumstance into consideration, Sahak Adamian, a merchant and manufacturer from Shamakh, constructed three stone rooms on the western side of the chapel[46]. While entrepreneur Levon Yaghubian's donation was directed to the renovation of the chapel from top to bottom[47]. On the door it was written: "At God's will a holy house is built in memory of pious Saints Yegya and Andreas, thanks to honorable Levon Gasparean-Yaghubeants' donation, September 30, 1862"[48]. According to the "Family Calendar", "The graves of Saints Andre and Yeghya are located on Absheron peninsula (at a 30 feet distance from the city. A chapel has lately been built (i.e. rebuilt – G.S.)[49] in the place of the graves of the Saints. It is worth mentioning that Orbeli[50] once sated that words "karutsel" (build) and "shinel"(construct) were frequently used not only to denote "lay the foundations", create" but also "verakarutsel, norogel" (rebuild, renovate).

The chapel was greatly damaged during the 1905 Tartar-Armenian clashes[51].

The Chapel of Saint Simeon and Saint Hovhannes[52]. The chapel was built in the location where the hermits were martyred. The date 1118[53] was written on the hermits' gravestones. Yer. Ter-Hovhanniseants found the given date to be implausible. However, an additional source clarifies the issue under discussion. At the city museum of Baku different materials from the debris of the Armenian inscriptions (brought from various regions of the republic) were exhibited. On a fragment of the debris it was written: "I Karabakh born Khacahtur Sahaketanov currently residing in Baku, built a chapel as a gift in 1830"[54].

---

[45] **Սմբատեանց** 1896, 173, see also **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 484.

[46] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 484.

[47] **Սմբատեանց** 1896, 173, **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 484:

[48] **Սմբատեանց** 1896, 173:

[49] Տօմար ընտանեկան 1874, 124: It should be noted that the expression "a chapel has been built" refers to the restoration of the building or its thorough renovation.

[50] See **Орбели** 1963, 419.

[51] See Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 458, ց. 1, գ. 217, թ. 1:

[52] In Ter-Yovhannisiants' work the old version of the name – Simovn is mentioned.

[53] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 486.

[54] **Շահինյան** 1976, 89:

The concise content of the inscription leads to presume that the word “built” (shinetsi) referred to the renovation of the chapel in 1830.

The Chapel of Saint Minas. It was situated not far from the chapel of Saint Andreas and Saint Yeghya. On the façade of the chapel it was written: “I, Taguhi Gurgeneants, the wife of Sergey Melikeants, built the chapel in memory of Saint Minas in 1876”[55]. No other data on the chapel have been preserved.

It should be noted that to the east of Saint Yeghya and Andreas Chapel the fourth religious site with no inscription[56] was situated on a cliff.

Summing up the aforementioned data extracted from different sources, we draw the following conclusion: peninsular Buzovna used to be a densely populated Armenian settlement, where Christian traditions were strongly maintained. Yer. Ter-Hovhannseants rightly stated: “Taking into consideration the local ancient literary monuments and inscriptions, it must be assumed that Buzovna was an ancient settlement populated by many Armenians, having its own sanctuaries, priests and cemetery”[57].

Of all the Armenian-populated settlements on Absheron peninsula the city of Baku built by the Armenians played an important role in the history of Armenians[58]. At different periods, under the jurisdiction of the Shamakhi diocese, five Armenian churches functioned in Baku. They maintained the underlying traditions of the Armenian architecture, dating back to the depths of centuries. The history of each church will be briefly illustrated below[59].

St. Virgin (Surb Astvatsatsin) is the first Armenian church to have been built in Baku. It was situated in the old district of the city at the foot of the citadel, in the vicinity of the “Virgin Ashtarak” (Virgin Tower) next to the Armenian caravanserai. Previously we mentioned that the Armenian influence in the civilization developments on the left bank of the Kur river spread from Greater Armenia’s north-eastern provinces of Artsakh and Utik. During the lasting and efficient rule of the king Vachagan the Pious (Barepasht) (485–523)[60] the

---

[55] **Սմբատեանց** 1896, 173–174:

[56] See **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 486.

[57] **Տէր-Յովհաննիսեանց** 1902, 482:

[58] On a more thorough study, concerning the history of Armenians in Baku province see **Ստեփանյան** 2010: Stepanyan 2013.

[59] On more details see **Ստեփանյան** 2007, 63–75.

[60] See **Յակոբեան** 2008, 72–88.

Armenian influence Artsakh was reinforced in the ethno-cultural events of Aghwank. The king of the strong country of Artsakh ruled over the land of Albanians and Kambech. According to a historical legend, when Vacahagan the Pious (Barepasht) gave away Bagavan region (it was part of Greater Armenia's Paytkaran province) as a dowry to his daughter Varsenik, Baku became the king's winter resort while Shamakhi – a summer resort[61]. Reverend S. Eprikean wrote: "In 500 AD this fiery country was given by the king Vachagan residing in the city of Barda, as dowry to his daughter Varsenik, whose winter resort was Baku and summer resort – Shamakhi"[62]. The legend about Vachagan Barepasht and princess Varsenik was reflected in the religious-moral writing "A Novel about Varsenik – an Armenian from Aghwank" penned by eminent writer and pedagogue Mesrop Taghiadian.

In history Vachagan Barepasht is remembered as a pious leader who was utterly devoted to his nation and his church. His patriotic and godly activities were acclaimed in Movses Kaghankatvatci's work: "He was an enlightening source of theology. The blissful was also a role model because of his various acts of kindness"[63]. As Kaghankatvatsi's work contains clear information[64] on King Vachagan's influence and activities on the left bank of the Kur, it can be concluded that King Vachagan took the initiative of strengthening Christianity. To that end he carried out the church building activities that spread up to Abhseron peninsula (the winter resort)[65]. The fact that in 500 he built St. Virgin (Surb Astvatsatsin) church in the location where M. Mashtots formerly had laid the foundation of a chapel testifies to this. According to a legend: "The old chapel had been built in the place of pagan altars dedicated to heathen non-Gods of fire and sea." On his visit to the country of Aghwank, Yeghishe apostle destroyed the altars, later translator Mesrop built a chapel there, dedicating it to Mother of God, and the king Vachagan the Pious (Barepasht) from Aghwank built a church there in 500 AD. Thus, it is the ancient and remarkable church of St. Virgin (Surb Astvatsatsin), a sanctuary in Baku, which is situated in the citadel in front of the

---

[61] See Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան 1915, 199.

[62] **Էփրիկեան** 1903–1905, 362:

[63] **Կաղանկատուացի** 1983, 83:

[64] **Կաղանկատուացի** 1983, 50:

[65] See **Էփրիկեան** 1903–1905, 362, see also Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան 1915, 199.

tower"[66]. It should be noted that the author refers to the most ancient church of St. Virgin (Surb Astvatsatsin) in Baku. Despite the folkloric nature of the data according to which it was Vachagan Barepasht, the king from eastern Armenia who had built the church of St. Virgin (Surb Astvatsatsin), undoubtedly they reflect the reverberations of the real historical events. The mere existence of the Armenian church can be considered as powerful evidence, testifying to the fact that in the early Middle Ages there was an Armenian community in Baku. The cross-stones[67] with Armenian inscriptions and carved images in the neighboring areas of the already non-existent church St. Virgin (Surb Astvatsatsin) are unquestionable pieces of evidence, proving that since ancient times the Armenians used to live and create cultural monuments in Baku. The philologist S. Tsotsikian wrote about old Baku and the Armenian church constructed by the king Vachagan the Pious (Barepasht): "Within the walls of the citadel there are many old buildings, residence of Shirvani Shahs and Persian Khans, narrow, crooked streets and newsstands and houses with nearing facades are found, too. The Armenian church of St. Virgin (Surb Astvatsatsin) is within the walls of the citadel"[68]. The Bishop Makar Barkhutaryants, having visited Baku in 1890 wrote:

"The Armenians of Baku had two stone-built churches. The small one was built at the foot of the citadel and named St. Virgin (Surb Astvatsatsin). From the outer and inner architecture of the building it can be assumed that it was the only Armenian church in Baku"[69].

The church of St. Virgin (Surb Astvatsatsin) was a basilica. The rotund broach of the church was erected from the drum of the dome. The western entrance door had belfry of two floors. The lower floor of the belfry had four pillars, while the upper consisted of eight pillars, ending with a pointed broach. The church was built with unhewn stones, while the belfry - with carefully polished ones. The

[66] **Սմբատեանց** 1896, 373:

[67] As a result of a years-long policy pursued to destroy the Armenian churches, cemeteries, cross-stones and gravestones there were just four cross-stones out of many in the vicinity of St. Virgin (Surb Astvatsatsin) Church. The Armenian inscriptions on those four cross-stones were erased and half ruined. They were moved to a one-time market situated in the citadel of Baku next to the Virgin Tower. Untimely deceased Zaven Sargsian the former director of the museum named after Parajanov handed us the last photos (made in November, 1986) of the cross-stones.

[68] **Ծոցիկեան** 1922, 280–281:

[69] **Բարխուտարեանց** 1893, 153:

ancient church caught in the turmoil of history was renovated by the local Armenians in different periods. S. Tsotsikean was right to have written: "St. Virgin (Surb Astvatsatsin) church still stands thanks to occasional renovations"[70]. In 1789 during Bishop Voskan's prelacy (1785–1796) at the Shamakhi diocese, the church was renovated with the donations of the Armenian community. The Catholicos Ghukas A Karnetci played a great role in the renovation of the church. In 1784, the Catholicos issued a kondak, instructing Yeghiazar – the treasurer of Shamakhi diocese to help the people: "The new kondak sent to treasurer Yeghiazar, Baku instructing him to collect money and give it to people..."[71]. Another kondak by the Catholicos, sent to priests Hovsep, Hovhannes, Barsegh, and treasurer Davit, all residing in Baku stated: " Allow the residents of Baku to build a church in the Armenian Tagh (residential area)"[72]. Five years later in 1789, the church was again in need of repair. Wealthy merchants, Tarumian brothers – Marcos, Zohrap, Hovahannes, Karapet from Nakhichevan, provided the financial assistance for the renovation of the church. In 1799 the church was again in a decadent state. In 1881–1882 the Armenian patriarch of the Shamakhi diocese Bishop Tadevos Dzyunakan (1876–1887) initiated the thorough reconstruction of the decaying church and the surrounding wall. A two-storied inn[73] was also built in the courtyard.

The church was included in the 1916 list of functioning churches[74]. After the establishment of the Soviet rule in Azerbaijan the church being considered a cultural monument, was reconstructed[75]. At the end of 1986 an initiative was undertaken to renovate the church. However, due to the widespread anti-Armenian policy in Azerbaijan, the reconstruction was suspended.

After the Baku massacres of the Armenians, perpetrated by the Azerbaijani ruling circles in January, 1990, the Armenian cemeteries and archaeological-historical monuments were destroyed. By the order of the Azerbaijani authorities the next barbaric act was committed when the church of St. Virgin (Surb Astvatsatsin) (which though without its crosses was still standing) along with its

[70] **Ծոցիկեան** 1922, 292:

[71] **Սմբատեանց** 1896, 217:

[72] **Սմբատեանց** 1896, 217:

[73] See ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 37 շրջ.:

[74] See ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 904, թ. 1:

[75] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2685, թ. 2:

neighboring inn was levelled to the ground. The British journalist and writer Thomas de Waal testifies: “In the old city where the chapel of Saint Virgin used to stand the area is abandoned and vacant. In 1992 in the most violent periods of the Karabakh war, from the account of a diplomat working in Baku one can learn how the chapel was demolished”[76]. After demolishing the upper two floors of the belfry, its spared first floor was transformed into a new building. The latter resembles a heathen temple[77], lying 3.3 kilometers east of Sarukhan settlement on Absheron peninsula. In the place of the church and its inn a tea house was built[78].

Saint Gregory the Illuminator (Surb Grigor Lusavoricvh). The increasing number of the Armenian residents[79] in Baku brought about the need of building other churches (apart from the church of St. Virgin in different parts of the city. The Patriarch of Shamakhi diocese Daniel vardapet Shahnazariants[80] (1863–1868) undertook the initiative of building the second church. In June 1863 the Patriarch laid the foundations of the church[81]. A Baku resident, a philanthropist and a member of “Humanitarian Society” Javad Melikiants’ financial assistance along with the St. Astvatsatsin revenues and parish donations[82] contributed to the construction of the church in the center of Baku, in Kolyubakinski Square (Parapet), situated next to Velikoknazhevski Avenue. The construction of the church was completed during the Archbishop Andreas Andreasyan’s (1869–1874) prelacy at the Shamakhi diocese. On May 4, 1869, the church was consecrated under the name of St. Gregory the Illuminator (Surb Grigor Lusavorich)[83].

As an architectural monument, the church of St. Gregory the Illuminator (Surb Grigor Lusavorich) was indeed one of the most remarkable buildings of the

---

[76] **Թոմաս դե Վաալ** 2007, 155:

[77] See **Կարապետյան** 2017, 17.

[78] See **Ստեփանյան** 153.

[79] According to the pan-Russian census of 1897, the number of Baku Armenians approximated 45.402 (see **Կարապետ եպիսկոպոս**, նամակներ խմբագրութեան (I) «Արձագանք», 1897 հոկտեմբերի 31) while on January 1, 1916 the Armenian population of Baku (including the police station of Balakhan-Sabunchi) reached 77.166 (46.657 males and 30. 509) females. Кавказский календарь (from now on- КК) 1916, 183, 185.

[80] See **Ստեփանյան** 2009, 45–53.

[81] See **Սմբատեանց** 1896, 375.

[82] See **Սմբատեանց** 1896, 375.

[83] See ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4348, թ. 3, see also **Սմբատեանց** 1896, 377.

city. It was accredited with the honor of becoming the Holy See for the Armenian residents of Baku. The church is architectured as a basilica, with central-domed courtyard, having octahedron drum and pointed broach and a three-floor belfry on the eastern wing. It is built of polished stone, the northern and western entrances are edged with two elevated cross-stones on both sides[84]. All the patriarchs of the Armenian diocese of Shamakhi constantly kept the renovation of the church on their agenda. In 1887, on Easter day one of the most outstanding figures of Armenian music, the composer, choirmaster, a specialist in folk music, the great master of the four-part harmony Kristapor Kara-Murza performed his four-part liturgy for the first time, getting acclaim[85].

The church was mentioned in the 1916 list of functioning churches[86]. On September 15, 1918, after the Turkish army seized Baku, the church was thoroughly robbed[87]. After the Turkish campaign the city of Shamakhi was set on fire, forcing the local Armenian population to migrate to Baku. As a result, on October 16, 1918 the Patriarch of the Shamkhi diocese Bagrat Archbishop Vardazarian (1916–1921) decided to move the primacy and diocese court from Shamakhi to Baku, converting the local church of St. Gregory the Illuminator (Surb Grigor Lusavorich) into a primacy See, while the diocese was renamed as Baku Diocese[88]. In 1988–1990 when a large-scale policy of persecuting the Armenians was unfolding, on December 25, 1989 the Azerbaijani mob barbarously set the church on fire, as a result of which a great number of valuable church books, icons and all the church property[89] were burnt to ashes. After desecrating the church, the Azerbaijani authorities used the building for other purposes. With its damaged inscriptions, missing crosses[90] (on the dome and belfry), the church that had been transformed into a book storage, is still standing.

The Church of Saint Resurrection/Surb Harutyun (St. John the Baptist/Hovhannes Mkrtich?). The construction of the church started during the

[84] See **Կարապետյան** 1997, 69.
[85] See **Կարապետեան Յով**. 1904, 39.
[86] See ՀԱԱ ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:
[87] See ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:
[88] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 280, թ. 1:
[89] «Գրական թերթ», 1990, փետրվարի 2:
[90] **Ստեփանյան** 2009, 45–53:

Archbishop Mesrop Smbateants' prelacy at the Shamakhi diocese. A Mariam Grigorian Mikatdze born in Tbilisi, but residing in Baku was the initiator and financial contributor to the construction of a church. In her letter addressed to the patriarch on July 23, 1891 Mariam Mikatdze explained her initiative by the fact that unlike the Armenians, the Russians of Baku had a small church within the city's new cemetery where funeral ceremonies of the deceased were performed. Since it was prohibited to perform funeral rituals at city churches it would have been desirable that the Armenians too had a similar church in their new cemetery, where they would serve a liturgy[91]. The patriarch accepted the proposal and the preparations of the construction began without delay. The archpriest of Baku churches, the elder priest Khoren Mirzabekiants presented the project to the collegial assessor and city architect Anton Kadimov and suggested constructing the church adhering to the architectural style, common to the churches of one of the Armenian capitals, namely – Ani[92]. In 1894, Archbishop Mesrop Smbateants laid the marble foundation-stone of the church, on which it was carved: "In the year of 1894 AD (according to the Armenian calendar in 4386) with Tbilisi-born Armenian, Mariam Grigorian-Mikatdze's financial contribution and the Archbishop Mesrop Smbateants' blessing, the church of Saint Resurrection (Surb Harutyun) was founded"[93]. The church was being built on one the city cliffs (there was a Park named after Kirov since 1939, while since 1990 it turned into the so-called "shahids' park")[94]. Indeed, the church was to be built in a scenic location. According to the Archbishop Mesrop Smbateants, "the small church of the Armenian cemetery creates a beautiful view for the city of Baku. From the whole city the church is seen as a jewel crown placed on a head, being built on an elevated, remarkable location. It is relevant to cite the historiographer, Syunik bishop Stepannos Orbelean's statement about St. Resurrection (Surb Haurtyun) church in Baku, according to which, Vayotc Dzor was a ring without a stone and I built it"[95].

---

[91] The old Armenian cemetery of Baku was situated in the center of the city. Later being included in the Montin neighborhood , the cemetery also took its name.

[92] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 1:

[93] **Սմբատեանց** 1896, 380:

[94] **Арустамян** 1999, 56.

[95] **Սմբատեանց** 1896, 380:

At the beginning of 1895, the construction of the church built with polished stone, ended. In terms of its layout and structure, the monument stands out among all the other Armenian monuments. Its architecture replicated the churches of the V–VII centuries with cruciform domes that were widespread in Armenia. The entrance opened on the western cross-wing. The church had an octahedral dome with a pointed broach, and was illuminated by eight windows. At the top of the western door there were two arch windows. Outwardly, facades were built on arch pillars. It should be noted that due to its small size the church to be built was also called a chapel[96]. On January 29, 1895 the bishop Makar Barkhutareants who was interim vicar of the diocese in 1895–1896, anointed the church. In this connection noteworthy is the fact that though the church had been originally anointed under the name of St . Resurrection (Surb Harutyun), due to some circumstances it was re-anointed as St. John the Baptist (Surb Hovhannes Mkrtich). In his report addressed to the Etchmiatdzin synod the interim vicar stated the following: "On January 28, I performed the consecration ceremony and anointed this church according to the ritual of the Armenian Apostolic Church. On January 29, the church was named after Saint John the Baptist (Hovhannes Mkrtich), while the altar – after Apostle Andreas"[97]. It should be emphasized that the church was mentioned under the name of St. Resurrection (Surb Harutyun)[98] in the list (of 1912, 1916 and of successive years) on churches functioning under the jurisdiction of Shamakhi diocese. This may be accounted for by the fact that later on after a thorough renovation, the church was again anointed under the name of St. Resurrection (Surb Harutyun).

In February 1922 the church was half-ruined. On February, 1922 the vicar of Turkestan and Baku primacy Grigoris Vardapet Yarmishian (November 4, 1921 – March 12, 1922) sent a letter to the Armenian Catholicos Gevorg V, stating: "I have personally witnessed that the church is ruinous and a dump ..."[99].

The Azerbaijani authorities in their pursuit to erase the traces of Armenian culture from Baku continued the cultural genocide. In June, 1928 under the pretext of building a road from Chemberiqend to Bayilov and a park the council of Baku intended to demolish the half-ruined church and the neighboring

[96] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 5, see also ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, 141, թ. 232:
[97] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 11.
[98] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 30 շրջ., ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:
[99] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 404, թ. 3:

Armenian cemetery (it had more than 800 graves) both situated in Verkhne-Kladbishchenskaya street[100]. The victims of the Armenian massacres of 1905 and 1918 in Baku were also buried there[101]. On January 3, 1930 the director of the Communal National Economy Pishkin, inviting the patriarch of the diocese Archbishop Matevos Matevosian demanded that he hand in the church keys, promising to return[102] them shortly. However, after getting the keys on the night of January 5, the Azerbaijani mob broke into the church and robbed it[103]. Although the church was not demolished for a while, with the authorities' blessing the cemetery was ravaged and desecrated barbarically[104].The church, converted into a storage of street lamps, was eventually ravaged in 1979. In 1995 in the place of the church a mosque was built[105].

The Church of St. Jude (Surb Tadeos) and St. Bartholomew (Surb Bardughimeos). At the end of the XIX century the number of Armenian population increased so much in Baku, that it was indispensable to build the third church. The merchant and manufacturer Yenovk Budaghian bequeathed the financial means for the construction of the church[106]. In those days the Mshak[107] wrote: "The Armenian population of Baku has grown in number, the church lacks space especially on holidays, the parishioners do not have an opportunity to enter the church. A new church should be built". In 1899 a contest was announced for the project on the construction of the church. Architects from Moscow, St. Petersburg and Baku presented their projects at the competition. A graduate of St. Petersburg's Institute of Civic Engineering, architect Gabriel Ter-Mikelian along with his friend Al. Rostinian also participated in the contest, introducing a project[108]. Academician G. Grimm won the first prize of the competition, the civic engineer A. Ditrich gained the second one, while the architect T. Berhard – the third. Noteworthy is the fact that although G. Grimm's project won the first prize, on G. Ter-Mikelian's project it

---

[100] ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 141, թ. 229–230, 234:
[101] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 330, թ. 4, see also **Арустамян** 1999, 56.
[102] ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 214, թ. 1:
[103] See **Арустамян** 1999, 56.
[104] See **Арустамян** 1999, 56.
[105] ՀԱԱ, ֆ. 462, ց. 1, գ. 4, թ. 43, see also ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 29:
[106] «Մշակ», 1897, ապրիլի 26:
[107] ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 214, թ. 1:
[108] **Տիգրանյան** 1971, 51:

was written "executive project"[109]. The project in terms of its creative insight, resembled the layout model of Ani's Holy See[110]. However, due to some unknown circumstances none of the projects introduced at the contest was seen valid for the construction of the church, thus the solution to the question was postponed to 1906. In the same year, the second contest on the projects of the church construction was announced. This time G. Mikelian's project won the first prize. V. Pokrovski, an architect from St. Petersburg was also awarded with the first prize. Nevertheless, Pokrovski's project got nothing to do with the architectural style, peculiar to the Armenian churches. Hence, the church committee of the diocese decided that the church should be built on G. Ter-Mikelian's project. Nonetheless, none of the projects was put into practice. The issue dragged on and was resolved in an unexpected way. The deceased Budaghian's (who was of great wealth) testators B. Dolukhanian and St. Ayvazian decided to hand the construction project of the church to architect Hovh. Ter-Hovhannisian (Kajaznuni)[111]. The church was being built on Bondarnaya Street (later renamed as Dmitrov). On September 26, 1913 the ceremony of anointing the church foundation was performed. The construction ended at the beginning of June[112], 1913.

The newly built church was constructed with white polished stone, having a nave of 1000 seats and a spacious parish vestibule[113]. In the foundation layout of the church the concept of an equilateral cross and a central dome was preserved. The main dimensional four angles of the church were formed with four-perimeter curved tabernacles. The belfry having an arch gable and a vertical, staged tower narrowing at the end, was situated next to the western facade. The church had a sixteen column drum with a pointed broach supported by two powerful cross-shaped arches (due to this the space of the chapel was enlarged). The western facade had three-arched windows. The subtle outer layer of the church being composed of white stone and gold, endowed it with exceptional sublimity[114] in the sunlight. In eyewitnesses' words it was the most

[109] **Տիգրանյան** 1971, 52:
[110] **Տիգրանյան** 1971, 52:
[111] **Քաջազնունի** 2008, 8:
[112] «Մշակ», 1913, հունիսի 12:
[113] **Դոլուխանյան** 1997, 10:
[114] **Տիգրանյան** 200, 237:

magnificent building[115] in Baku. After the Turkish army's conquest of Baku (on September 15, 1918) the Turkish-Tartars robbed the entire church[116]. The church of St. Jude (Surb Tadeos) and St. Bartholomew (Surb Bardughimeos) didn't have a long life either. Under the pretext of reconstructing the center of Baku, the Azerbaijani authorities using the acoustics and other features of the church reconstructed it in 1931-1939 to serve as a conservatoire[117].

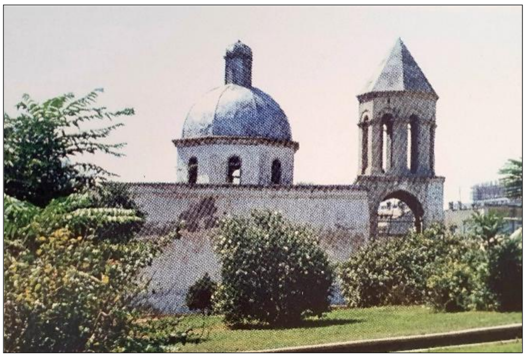
The Church of St. Translators (Surb Targmanchats) was situated in the suburb of Haykavan – in "Armen Village", at the address of Armyanskaya 8[118]. The growing population (according to the data of 1911, the settlement already had a 400-member parish)[119] led to the need of building a new church in Haykavan. At the beginning of 1907[120] the construction of the church started at the site of a former chapel. Having no accurate source of data, we are however inclined to assume that the architect of the building was Freidun Aghalian (who in that period had authored the project of the second part of the city), while Hambardzum Grigorian[121] was its stonemason. The initial sum (10000 roubles) for the construction was provided by the Council of Oil Manufacturers of Baku the president of which was A. Ghukasian[122]. It was a relatively small church, being annointed in October, 1907 by the patriarch of Shamakhi Diocese Bishop Anania Hamazaspian[123] (1903–1914). It was included in the 1912, 1916 list on functioning churches[124]. On September 15, 1918 after the Turkish army captured Baku[125], the church was totally robbed by Turk-Tartars. The church was eventually ravaged in the 1930s.

It was planned to build St. Hripsime church in Haykavan while in the suburb of Balakhan-Sabunchi the church of St. Sahak and St. Mesrop was intended to be

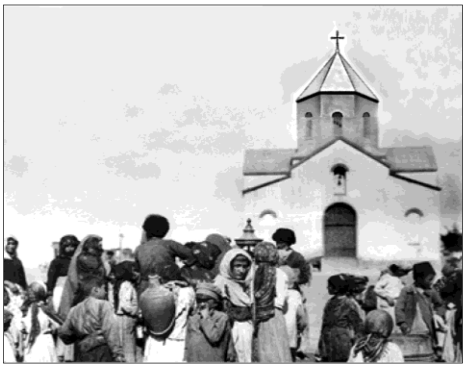
[115] **Շիրվանզադէ**, Ամենակարեւորը, «Մշակ», 1914, ապրիլի 32:
[116] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:
[117] **Մոսեսովա**, Հովնանյան 1992, 55:
[118] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ. 10:
[119] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ. 47–48:
[120] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ. 10, 26 շրջ.:
[121] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ. 12:
[122] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ.10:
[123] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ. 26 շրջ.:
[124] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 30 շրջ., ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 167, թ. 1, 5–6:
[125] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:

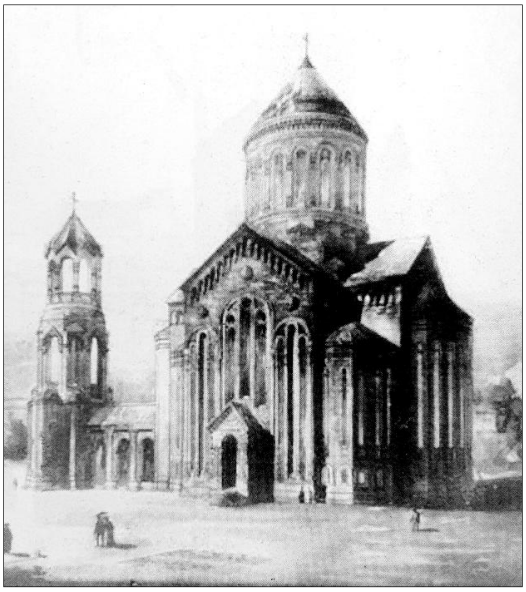
Baku, January 6, 1904 at the church of St. Gregory the Illuminator (Surb Grigor Lusavorich) a special liturgy is being served on the religious holiday “Water Consecration” which symbolizes Christ’s Baptism in the Jordan River

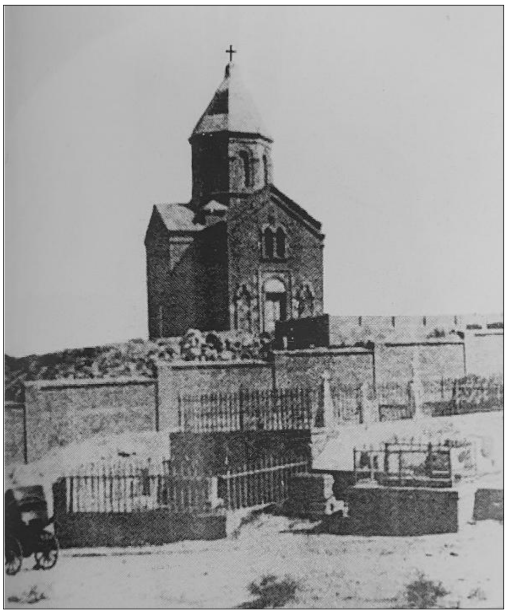
St. Virgin (Surb Astvatsatsin)

St. Translators (Surb Targmanchats)

St. Jude and St. Bartholomew
(Surb Tadeos and Surb Bardughimeos)

St. Resurrection /Surb Harutyu
(St. John the Baptist /Surb Hovhannes Mkrtich ?)

constructed[126]. However those churches were never built because WWI started. The churches are not mentioned in the list of the churches[127] functioning in the diocese in 1916. It should also be noted that the evangelic Armenian community had a chapel too (it was built in 1912)[128].

Conclusion

Annalistic, lithographic, documented sources evidence that on Absheron peninsula the settlements of Buzovna, Balakhan, Sabunchi, Mashtagha, Shaghan, Surakhani and Mardakyan had been populated by the Armenians since early times. In those population centers local Armenians had such sites of worship as monasteries, churches and chapels. Particularly in the city of Baku constructed by Armenian enterpreneurs, the local Armenian population was actively involved in public, political, socio-economic cultural and educational life of the city, creating a rich history. The church life of the city was sustained by the churches functioning under the jurisdiction of the Armenian Shamakhi diocese, as well as by the evangelic Armenian community's chapel. The sanctuaries on Absheron peninsula became powerful institutions for local Armenians surrounded by the Muslim segment. These sanctuaries conditioned the preservation of Armenian community's national rituals, beliefs, culture, religion and the Armenian identity as a whole.

BIBLIOGRAPHY

Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1909, աշխատութեամբ **Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց**, Տփխիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 474 էջ:

Ալէք.[**սանդր**] **Հ. Նաջարեանց** 1883, Բագուի նաւթագործարանատիրոջ ծայրահեղ անհոգութիւնը, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, փետրվարի 23, N 18:

Աղուան [**Սահակ Մուրադյան**], 1903, Ովքե՞ր են մատրասեցիք, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, հունվարի 17, N 10:

Աճառյան Հ. 1948, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 384 էջ:

Աճառյան Հ. 2002, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 7–66 էջ:

[126] ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 167, թ. 6, ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 167, թ. 1, 5–6:

[127] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:

[128] **Ստեփանյան** 2019, 277–288:

Գալստյան Հ. Հակոբյան Ա. 2003, Էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում, էջ 91–92 (**Գալստյան Հ.**, Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ (ժողովածու): Կազմ.՝ **Մարության Հ.**, Երևան, «Նոյյան տապան», 596 էջ:

Բալայան Մ. 2009, Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ», 240 էջ:

Բարխուտարեանց Մ. 1893, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, տպ. Մ. Շարաձէ, 302 էջ:

Բարխուտարեանց Մ. 1999, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, հատորը կազմեց **Չոբանեան Պ.**, Երեւան, «Գանձասար», 415 էջ:

Բունիաթյան Ն. 1926, Կրակապաշտների տաճարը Սուրախանիում, Երևան, «Հայպետհրատ», 45 էջ:

Դանիէլեան Է. 2005, Գանձասարի պատմութիւն, Երեւան, «Գանձասար աստվածաբանական կենտրոն», 460 էջ:

Դոլուխանյան Լ. 1997, Հովհաննես Քաջազնունին ճարտարապետ, Երևան, «Արևիկ-ոեկորդ պոլիգրաֆական ԼՏԸ» 52 էջ:

Էնաեթոլլահ Ռէզա. 1994, Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երեւան, «Փիւնիկ», 160 էջ:

Էփրիկեան Ս. 1903–1905, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, գիրք Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 843 էջ:

Թոմաս դե Վաալ 2007, Սև Այգի: Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջով, Երևան, «Զանգակ-97», 488 էջ:

Ծոցիկեան Ս. 1922, Արարատ-Կովկաս, մասն երկրորդ, Կովկաս, հ. Բ, Փարիզ, տպագր. Բազմալեզուեան (Կ. Յ. Ներսէս), 304 էջ:

Կարապետ եպիսկոպոս, Նամակներ խմբագրութեան (I), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, հոկտեմբերի 31, № 126),

Կարապետյան Ս. 2017, Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս, Երևան, «Բյուրակն», 171 էջ:

Կարապետյան Ս. 1997, Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», Երևան, հուլիսի 26, № 69:

Կարապետյան Ս. 1989, Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, Երևան, N 2, էջ 57–70:

Կարապետյան Ս. 1997, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, «Գիտություն», 1997, 132 էջ:

Կարապետյան Ս. 1997, Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», Երևան, օգոստոսի 9, N 79:

Կարապետյան Ս. 1999, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, «Գիտություն», 247 էջ:

Կորյուն. 1941, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր **Մ. Աբեղյանի**, Երևան, «Հայպետհրատ», 70 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 458, ց. 1, գ. 217, թ. 1:

ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 11:
ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:
ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 141, գ. 232:
ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 404, թ. 3:
ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 141, թ. 229–230, 234:
ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 214, թ. 1:
ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2685, թ. 2:
ՀԱԱ, ֆ. 462, ց. 1, գ. 4, թ. 4:
ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 29:
ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:
ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 904, թ. 1:
ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 20:
ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 29:
ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 188, թ. 26, 34:
ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:
ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:
ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 167, թ. 6:
ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 167, թ. 1, 5–6:
ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:

Հակոբյան Ար. 2002, Արևելյան Այսրկովկասում հայկական և իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (մի խմբի ձևավորման օրինակով), «Մերձավոր Արևելք», պր. Ա, Երևան, էջ 26–43:

Հակոբյան Ար. 2002, Թաթախոս հայեր (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան:

Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան. 1915, հ. Ա: Կազմեց՝ **Առաքելեան Հ.**, Թիֆլիս, «Էպօխա», 2280 էջ:

Հարությունյան Բ. 1981, Մազքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը, ԼՀԳ, Երևան, N 6, էջ 65–77

Մովսէս Կաղանկատուացի. 1983, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ **Վ. Առաքելյանի**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 383 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2011, Պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը: Պատմություն և մշակույթ. ընդդեմ կեղծիքի և ստնձգության: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ (4–6 մայիսի), Երևան, էջ 12–13:

Միքայել Չամչյանց. 1984, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 896 էջ, գրքի վերջին մաս, նոր էջակալում, 1–196 էջ:

Մկրտումյան Լ. 2006, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII–XIX դդ., Երևան, «Տնտեսագետ», 268 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1897, ապրիլի 26:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 12:

Մոսեսովա Ի. Հովնանյան Ա. 1992, Բաքվի ջարդերը (պաշտոնական փաստաթղթեր, ականատեսների վկայություններ և այլ նյութեր 1990 թ. հունվարի 13–19-ի ողբերգական իրադարձությունների վերաբերյալ՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով), Երևան, «Նարեկացի», 275 էջ:

Յակոբեան Ա. 2008, Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հ. XXVI, Երևան, էջ 72–88:

Շահինյան Ա. 1976, Բաքվի քաղաքային թանգարանի հայերեն արձանագրությունները, ԼՀԳ, Երևան, N 6, էջ 89–94:

Շիրվանզադէ. 1914, Ամենակարեւորը, «Մշակ», Թիֆլիս, ապրիլի 3, N 72:

Ջալալեանց Ս. 1858, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփխիս, ի տպարանի Ներսեսեան հոգևոր դպրոցի հայոց ընծայելոյ յԱզնուական Աղայ Գէորգայ Արծրունւոյ, 515 էջ:

Սմբատեանց Մ. 1896, Նկարագիր ՍուրբՍտեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից, որք ի Շամախւոյ թեմի, Տփխիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1904, 608 էջ:

Ստեփանյան Գ. 2005, Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, ՀՊՃՀ (տարեկան գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, N 3, էջ 870–873:

Ստեփանյան Գ. 2005, Շամախու հայոց թեմի գրչության այլ վայրերում գրչագրված եկեղեցապատկան և վանքապատկան մատյանները (XIV–XIX դդ.), «Էջմիածին», N ԺԲ, էջ 67–73:

Ստեփանյան Գ. Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության: Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2007, № 8, էջ 63–75:

Ստեփանյան Գ. 2009, Ընդդեմ Արևելյան Այսրկովկասի պատմության աղբբեջանական կեղծարարների, «Վէմ», Երևան, № 1 (26), էջ 133–142:

Ստեփանյան Գ.2009, Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, Երևան, № 3, էջ 45–53:

Ստեփանյան Գ. 2010, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 256 էջ:

Ստեփանյան Գ. 2011, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 651 էջ:

Ստեփանյան Գ. 2019, Շամախու եւ Բաքուի հայ աւետարանական համայնքները (համառօտ ակնարկ կազմաւորումից մինչև 1918), Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրութ, հ. ԼԹ, էջ 277–288:

Տէր-Յովհաննիսեանց Եր. 1902, Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, «Արարատ», N Ե–Զ, էջ 481–487:

Տիգրանյան Է. 1971, Ճարտարապետ Գաբրիել Տեր-Միքելյան, «Էջմիածին», N Գ, էջ 49–55:

Տիգրանյան Է. 1999, Հայ ճարտարապետների գործունեությունը Անդրկովկասում, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» տպ., 263 էջ:

Տոմար ընտանեկան 1874–1875 թթ. 1874, հ. Ա: Աշխատասիրեաց Տ. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, Թիֆլիս, ի Տպարանի գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, 226 էջ:

Ուլուբաբյան Բ. 1998, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 456 էջ:

Փափազյան Հ. 1953, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, № 5, էջ 73–87:

Քալանթարեանց Աղ. 1874, Նամակ Բուզովնայից, «Մշակ», Թիֆլիս, սեպտեմբերի 19, N 37:

Քաջազնունի Հովի. 2008, Ազգ և հայրենիք, Երևան, «Հայրենիք» ակումբ, 178 էջ:

Օրմանեան Մ. 1911, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, հրատարակիչք Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 271 էջ:

Абд ар-Рашид ал-Бакуви 1971, Китаб талхис ад-асар ва аджа'иб ал-малик ал-Кахар («Сокращение [книги о] «Памятниках» и чудеса царя могучего»), Москва, «Наука», 162 с.

Акопян А.А. 1987, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, изд-во АН АССР, 302 с.

Ашурбейли С. 1992, История города Баку: период средневековья, Баку, «Азернешр», 408 с.

Ашурбейли С. 1964, Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.), Баку, изд-во Академии наук Аз. ССР, 336 с.

Автономовъ-Спаский К. 1855, Описание бакинского уезда Шемахинской губернии, Кавказский календарь на 1856 г., Тифлис, отд. III, с. 500–525.

Арустамян Б. 1999, Город утраченный – город утративший (об истории бакинской армянской общины), «Армянский вестник», Москва, N 1–2, с. 55–56.

Березин И. 1850, Путешествие по Дагестану и Закавказью: издание 2-е пополненное, Казань, университетская тип-ия, 400 с.

Гагемейстер Ю. 1847, Хозяйственный очерк Закавказскаго края: народонаселение (Сборник газеты «Кавказъ), первое полугодие 1847 года. Изд. **О.Н. Константиновым,** Тифлис, тип. МВД, 124 с.

Варданян Т. 2012, Азербайджанцы. История одного незавершенного этнопроекта (историко-этнологический очерк), Москва, «Русская панорама», 87 с.

Галчян Р. 2013, Азербайджанские историко-географические фальсификации: историко-культурное и картографическое исследование, Москва, «Ключ-С»б, 208 с.

Минорский В. 1963, История Ширвана и Дербента X–XI вв., Москва, изд-во Вост. лит., 265 с.

Тагиев Ф. 1999, История города Баку в первой половине XIX века (1806–1859), Баку, «Элм», 106 с.

Миллер Б. 1929, Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы), «Известия общества обследования изучения Азербайджана», N 8, вып. VII, Баку, изд-е общества обследования и изучения Азербайджана, 44 с.

Паша-Заде Э. 1997, Мечети и церкви старого Баку, часть I–II. Баку, «Элм», 198 с.

Орбели О. 1963, Поминальная надпись Бута в Багаране (Избранные труды), Ереван, изд-во Академии наук Армянской ССР, 1963. 683 с.

Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916, 1300 с.

Galichian R. 2012, Clash of Histories in the South Caucasus. Redrawing the Maps of Armenia, Azerbaijan and Iran, London, Bennett & Bloom, 232 p.

Stepanyn G. 2013, Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study), Yerevan, 357 s.

ԱՓՇԵՐՈՆ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(համառոտ տեսություն)

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ կեղծարարություն, Բուն Աղվանք, Արևելյան Այսրկովկաս, Ափշերոնյան թերակղզի, Շամախու հայոց թեմ, եկեղեցի, վանք, սրբավայր:

Մատենագրական, վիմագիր և վավերագիր աղբյուրները վկայում են, որ Ափշերոն թերակղզում վաղ ժամանակներից հայաբնակ են եղել Բուզովնա, Բալախան, Սաբունչի, Մաշթաղա, Շաղան, Սուրախանի և Մարդաքյան բնակավայրերը, որտեղ տեղաբնակ հայերն ունեցել են պաշտամունքային օջախներ՝ վանքեր, եկեղեցիներ և մատուռներ: Հայերի հոգևոր–եկեղեցական կյանքը կազմակերպել է Շամախու հայոց թեմը: Ափշերոն թերակղզու սրբավայրերը մահմեդական զանգվածով շրջապատված թերակղզու հայության համար եղան այն հզոր կառույցները, որոնց շնորհիվ երկար ժամանակ պահպանվեցին հայ համայնքի ազգային ծեսերը, հավատալիքները, մշակույթը, դավանանքը և ընդհանրապես հայկական ազգային ոգին:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКИХ СВЯТИЛИЩ АПШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА
(краткий обзор)

СТЕПАНЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: фальсификация, Собственно Агуанк, Восточное Закавказье, Апшеронский полуостров, Шамахинская епархия, церковь, монастырь, святилище.

Библиографические, литографические и письменные источники свидетельствуют о том, что населенные пункты Бузовны, Балахана, Сабунджи, Маштаги, Шагана, Сураханы и Мардакян Апшеронского полуострова издревле были заселены коренными армянами, которые имели свои культовые очаги – монастыри, церкви и часовни. Духовно-церковная жизнь этих населенных пунктов была возложена на Шамахинскую епархию. Армянские святилища Апшеронского полуострова играли огромную роль в религиозно-духовной жизни местного армянского населения, способствовали сохранению национальных ритуалов, культуры, религии и армянской идентичности в целом.

АРМЕН МАРУКЯН*
Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник,
заведующий отделом истории Армянского вопроса
и Геноцида армян Института истории НАН РА,
mararmts@yahoo.com

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ «ТРЕХСТОРОННЕГО ЗАЯВЛЕНИЯ О ПРЕКРАЩЕНИИ ОГНЯ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ» 10 НОЯБРЯ 2020 ГОДА

Ключевые слова: Республика Арцах, Республика Армения, Нагорно-карабахский конфликт, Россия, «Трехстороннее заявление», Соглашение 1994 года, «Казанский документ».

Вступление

При доскональном изучении содержания подписанного 10 ноября 2020 года между главами Азербайджана, Армении и России «Трехстороннего заявления» выясняется, что оно является не только «заявлением о прекращении огня», но и содержит в себе некоторые элементы урегулирования Карабахского конфликта, которые были зафиксированы в документах, разработанных и принятых еще в ходе переговорного процесса.

Как известно, 9–11 мая 1994 года при посредничестве России было подписано «Соглашение противоборствующих сторон – Азербайджана, Армении и Нагорного Карабаха о полном прекращении военных действий» (далее – соглашение 1994 года)[1]. Установленный данным соглашением режим перемирия был нарушен Азербайджаном в 2016 году, когда началась четырехдневная апрельская война (2–5 апреля), которая также была остановлена при посредничестве России. Во время встреч глав Армении и Азербайджана с сопредседателями Минской группы ОБСЕ 16 мая в Вене, а также с президентом России 20 июня в Санкт Петербурге были

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.12.20, գրախոսվել է 13.01.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, 746.

достигнуты договоренности о внедрении механизмов расследования нарушений режима перемирия и расширении мониторинговой миссии ОБСЕ[2], нереализованные вследствие деструктивной позиции Азербайджана. Уже в ходе третьей Арцахской войны в ответ на обращение президента России и в соответствии с договоренностями, достигнутыми между главами России, Азербайджана, Армении 10 октября 2020 года, было подписано заявление министров иностранных дел трех государств (далее – заявление трех министров)[3] о шагах, направленных на прекращение огня. Сравнительный анализ содержания этих документов даст возможность выяснить степень соответствия «Трехстороннего заявления» положениям предыдущих документов по прекращению огня и военных действий.

Первыми статьями рассматриваемых трех документов предусматривается прекращение огня в зоне военных действий Нагорного Карабаха. Параметры соблюдения режима прекращения огня представлены во 2-ой статье соглашения 1994 г., неопределенно сформулированы во 2-ой статье заявления трех министров, а также в 5-ой статье «Трехстороннего заявления». Соглашением 1994 г. согласование рубежей развода войск, других неотложных военно-технических вопросов и отправки передовой группы международных наблюдателей главами военных ведомств Армении, Азербайджана и Нагорного Карабаха должно было быть уточнено в Москве при посредничестве главы министра обороны России[4]. В заявлении трех министров вопрос по поводу конкретных параметров режима прекращения огня должен был быть дополнительно согласован в будущем[5]. «Трехсторонним заявлением» в качестве механизма повышения эффективности выполнения договорённостей по контролю за прекращением огня предусматривается создание миротворческого центра[6]. Положения

---

[2] В Карабахе нужен механизм расследования нарушений перемирия, https://ria.ru/20160620/1449300578.html

[3] Заявление министров иностранных дел 10 октября 2020 года, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/ content/id/4377004

[4] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, 745.

[5] Заявление министров иностранных дел 10 октября 2020 года, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/ content/id/4377004

[6] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

по обмену военнопленными, удерживаемыми лицами и телами погибших зафиксированы соответственно в 1-ой[7] и 8-ой[8] статьях заявления трех министров и «Трехстороннего заявления».

Существенным различием между этими документами является то, что в отличие от двух последних заявлений, подписанных представителями Азербайджана, Армении и России, соглашение 1994 г. при посредничестве России было подписано между представителями военных ведомств Азербайджана, Армении и Нагорного Карабаха[9]. Данный формат подписания документа отражает этнический (истинный), а не территориальный (ложный) характер Нагорно-карабахского конфликта, признавая не только в ходе переговоров, но и подписания соглашения участие представителя Нагорного Карабаха, той стороны конфликта, которая стремится реализовать свое неотъемлемое право на самоопределение. Важным пунктом в заявлении трех министров было то, что при посредничестве сопредседателей Минской группы ОБСЕ с целью скорейшего достижения мирного урегулирования на основе базовых (мадридских) принципов должны были вернуться к субстантивным переговорам[10]. В условиях соблюдения армянской стороной договоренностей о прекращении огня Азербайджан нарушил не только эту, но и последующие договоренности о прекращении огня 17-ого и 25-ого октября при посредничестве двух других сопредседателей Минской группы ОБСЕ – Франции[11] и США[12]. Продолжая военную агрессию не только против Арцаха, но и Республики Армения, 9-ого ноября со стороны Нахичевана в воздушном пространстве Армении силы Азербайджана сбили военный вертолет 102-ой военной базы вооруженных

[7] Заявление министров иностранных дел 10 октября 2020 года, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/ content/id/4377004

[8] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

[9] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, 746.

[10] Заявление министров иностранных дел 10 октября 2020 года, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/ content/id/4377004

[11] Заявление МИД-а Армении о гуманитарном перемирии, https://www.mfa.am/ru/interviews-articles-and-comments/2020/10/17/cf/10537

[12] US-Armenia-Azerbaijan Joint Statement, October 25, 2020, https://www.state.gov/u-s-armenia-azerbaijan-joint-statement/

сил России, после чего президент Азербайджана вынужден был принести извинения и заявить о готовности возместить причиненный ущерб[13]. Сразу после этого, 9-ого в ночь на 10 ноября, в ходе переговоров глав трех государств было подписано «Трехстороннее заявление», которым экспансия азербайджано-турецкого террористического тандема против Арцаха была остановлена.

Подписанное главами государств «Трехстороннее заявление» противоречит подписанному месяц назад заявлению трех министров, которым подтверждается неизменность формата Минской группы ОБСЕ (ст.4) [14]. Несмотря на это, из стран сопредседателей только Россия проявила инициативу по прекращению военных действий в Нагорном Карабахе, подписав «Трехстороннее заявление», которым фактически был нарушен международный формат Минской группы ОБСЕ и в рамках которого десятилетиями велись переговоры по урегулированию Нагорно-карабахского конфликта, о чем мечтали Азербайджан и Турция.

Как известно, страны-сопредседатели Минской группы ОБСЕ, в том числе и Россия, на самом высоком уровне заявляли, что Нагорно-карабахский конфликт не имеет военного решения[15]. Подписывая «Трехстороннее заявление», Россия, как сопредседатель Минской группы, фактически игнорируя принцип неприменения силы или угрозы силой Хельсинского Заключительного Акта 1975 г., зафиксированный в Мадридских принципах, не только признала, но и узаконила результаты военной агрессии Азербайджана, а именно, оккупацию со стороны последнего Гадрудского района и части Шушинского района Арцаха.

Обобщая сравнение трех документов, можем констатировать, что в отличие от соглашения 1994 г. и заявления трех министров, из 9-ти статей «Трехстороннего заявления» лишь 1-ая, 5-ая и 8-ая соответствуют параметрам обеспечения режима прекращения огня, а подавляющая часть

[13] Алиев принес извинения Путину за сбитый российский вертолет, https://tass.ru/proisshestviya/9956199

[14] Заявление министров иностранных дел 10 октября 2020 года, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/ content/id/4377004

[15] Выступление президента России на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай», http://kremlin.ru/events/president/transcripts/64261

текста данного документа затрагивает уже вопросы возможного регулирования Нагорно-карабахского конфликта.

Сравнительный анализ «Трехстороннего заявления», «Мадридских принципов» и «Казанского документа».

Поскольку большая часть «Трехстороннего заявления» касается вопросов не прекращения огня и военных действий, а элементов возможного урегулирования конфликта, то возникает необходимость сравнения положений данного документа с текстами «Мадридских принципов»[16] и «Казанского документа» [17], которые ранее в переговорном процессе предлагались сопредседателями Минской группы ОБСЕ сторонам конфликта. При сравнении «Трехстороннего заявления» с «Мадридскими принципами» и «Казанским документом» выявляется, что положения о передаче под контроль Азербайджана, на момент прекращения военных действий, контролируемых вооруженными силами Арцаха[18], территорий Шаумянского (Кельбаджарского), Бердзорского (Лачинского) и значительной части Аскеранского и Мартакертского (Агдамского) районов (с. 2, 6), об утверждении в Нагорном Карабахе миротворческого контингента (с. 3, 4), об обеспечении связи Нагорного Карабаха с Арменией через Лачинский коридор (с. 6), о возвращении беженцев (с. 7), о разблокировании транспортных связей и обеспечении сообщения Азербайджана с Нахичеваном (с. 9) ранее в качестве ряда (не всех) элементов урегулирования Нагорно-карабахского конфликта были зафиксированы как в «Мадридских принципах», так и «Казанском документе».

Очевидно, что для России, усилиями которой, собственно, и была прекращена военная агрессия Азербайджана и его союзников против Ар-

---

[16] Текст «Мадридских принципов» 13 апреля 2016 г. был рассекречен Центром армянских исследований «ANI»: http://www.aniarc.am/ 2016/04/11/madrid-principles-full-text/

[17] Центр армянских исследований «ANI» 23 июня 2016 г. опубликовал рабочий вариант ключевых положений принятого 24 июня 2011 г. «Казанского документа» по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта, который позднее был отклонен президентом Азербайджана: http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/

[18] На момент подписания «трехстороннего заявления» глав государств Гадрудский район и часть Бердзорского (Физулинский, Джебраильский, Зангеланский, Кубатлинский) района Республики Арцах уже контролировались противником.

цаха, при составлении текста «Трехстороннего заявления» основным ориентиром служили не «Мадридские принципы», а российская версия данного документа, составленного при ее непосредственном участии в Казани. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что по 3-ей и 4-ой статьям «Трехстороннего заявления» в Нагорном Карабахе дислоцировались не «международные миротворческие силы», как указано в «Мадридских принципах»[19], а, как зафиксировано в «Казанском документе», «миротворческие силы»[20], которые в «Трехстороннем заявлении» получили окончательный облик в лице российского миротворческого контингента.

На основе сравнительного анализа содержания всех вышеперечисленных документов можно констатировать, что положения «Трехстороннего заявления» о прекращении огня и мониторинга за соблюдением данного режима, а также регулировании гуманитарных вопросов, связанных с обменом телами погибших, военнопленными, заложниками и другими удерживаемыми лицами (с. 1, 5, 8), взяты из 1-ой и 2-ой статьи подписанного месяцем ранее заявления трех министров, а все остальные статьи «Трехстороннего заявления» сформулированы на основе некоторых положений «Казанского документа» по урегулированию Нагорно-карабахского конфликта.

Следует отметить, что в тексте «Трехстороннего заявления» главным образом нашли отражение те положения «Казанского документа», которые в большей степени вытекали из интересов Азербайджана. В «Трехстороннее заявление» не были включены чрезвычайно важные для армянских сторон элементы фиксирования сначала промежуточного, а затем, путем референдума, окончательного статуса Нагорного Карабаха, которыми подчеркивается этнический, а не искажающий саму суть данной проблемы территориальный характер Карабахского конфликта. Президент России подчеркнул это еще в ходе военных действий 22 октября 2020 г., заявив, что «конфликт начался не просто как межгосударственный конфликт и борьба за территории, он начался с этнического противоборства. Это тоже, к сожалению, факт, когда в Сумгаите, а потом и в Нагорном Кара-

[19] «Мадридские принципы», http://www.aniarc.am/2016/04/11/madrid-principles-full-text/

[20] «Казанский документ», http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/

бахе были осуществлены жестокие преступления против армянского народа»[21]. Таким образом, «Трехстороннее заявление» по своему содержанию выходит за рамки простого «заявления о прекращении огня» и включает в себя выборочные элементы возможного урегулирования Нагорно-карабахского конфликта, поэтому этот документ, несомненно, должен был иметь более высокий статус, нежели «заявление», «декларация» или «меморандум». Очевидно, что разработчики и лица, подписавшие документ, преднамеренно отказались назвать его «соглашением» или «договором», каковым на самом деле он является, пытаясь таким образом избежать обязательных формальностей, связанных с ратификацией, после чего только подобного рода документы вступают в законную силу.

Следует отметить, что в аналогичных условиях при посредничестве России соглашение 1994 г. подписывалось в течение трех дней: 9 мая в Баку – министром обороны Азербайджана, 10 мая в Ереване – министром обороны Армении и 11 мая в Степанакерте – командующим армией Нагорного Карабаха[22]. Из сказанного явствует, что при подписании «Трехстороннего заявления» «оперативность» и «пренебрежение формальностями» объяснялись не столько обеспокоенностью за жизнь людей на поле военных действий, сколько стремлением как можно скорее навязать Республике Арцах и Республике Армении крайне тяжелые условия прекращения огня и зафиксировать новую послевоенную ситуацию, сложившуюся вокруг Арцаха и Армении вследствие экспансивной агрессии во много раз превосходящих сил азербайджано-турецкого террористического тандема, и перейти к реализации проазербайджанских элементов «урегулирования» Карабахского конфликта, выборочно извлеченных из «Казанского документа» и включенных в текст «Трехстороннего заявления» глав государств.

[21] Выступление президента России на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай», http://kremlin.ru/events/president/transcripts/64261

[22] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, 746.

Нарушение норм и принципов международного договорного права при подписании «Трехстороннего заявления»

«Трехстороннее заявление» не только в силу его содержания и регулируемых вопросов, но и с правовой точки зрения соответствует не «заявлению», а международному договору. 2-ая статья Венской конвенции «О праве международных договоров» 23 мая 1969 года (далее – Венская конвенция) четко определяет, что под «международным договором» понимается международное соглашение, заключенное между государствами в письменной форме и регулируемое международным правом, независимо от того, содержится ли такое соглашение в одном документе, в двух или нескольких связанных между собой документах, а также **независимо от его конкретного наименования** (выделено нами – **А.М.**)[23]. Совершенно очевидно, что «Трехстороннее заявление» было в письменной форме подписано между главами государств, на которые возлагаются конкретные обязательства, исходя из чего, с точки зрения международного права, данный документ является международным договором, хотя и разработчиками и подписавшими лицами документ преднамеренно был назван «заявлением», чтобы обойти правовые препятствия вступления данного договора в законную силу лишь после его ратификации. Таким образом, 10 ноября главами трех стран подписан международный договор, который не ратифицирован законодательными органами этих стран, соответственно, не вступил в законную силу, однако, невзирая на это, положения данного документа начали реализовываться.

Армения не являлась стороной военных действий, соответственно, любой документ о прекращении огня в Нагорном Карабахе, независимо от международно-правового статуса данного государства, должен был подписать представитель Республики Арцах. Без участия представителя Арцаха подписавший «Трехстороннее заявление» представитель Республики Армения явно превысил свои полномочия, поскольку он поставил подпись под документом, предусматривающим не только прекращение огня, но и передачу под контроль Азербайджана районов

[23] Международное право в документах 1982, 70.

Карвачар (Кельбаджар), Бердзор (Лачин) и Акна (Агдам), а также размещение контингента российских миротворцев на территориях, находящихся под юрисдикцией Республики Арцах, не получив на то соответствующих письменных полномочий. Это грубейшее нарушение 35-ой статьи Венской конвенции, согласно которой, при подписании международного договора обязательство для третьего государства может вступить в силу лишь в том случае, если последнее в письменной форме берет на себя данное обязательство[24]. В данном случае третья сторона – Республика Арцах, в какой-либо форме подобные обязательства на себя не брала. Исходя из этого можно констатировать, что согласно 34-ой статье той же конвенции, подписанное представителем Армении «Трехстороннее заявление», с правовой точки зрения, перед Республикой Арцах каких-либо обязательств не выдвигает[25].

Подписание «Трехстороннего заявления» напоминает подписание между Советской Россией и кемалистской Турцией нелегитимного Московского договора «О дружбе и братстве» 16 марта 1921 г., когда при наличии грубого нарушения вышеуказанных норм международного договорного права, аналогично, без представителя Советской Армении Карсская область и Сурмалинский уезд были переданы Турции, а Нахичеван – Азербайджану[26], а также принятое без голосования незаконное решение пленума Кавбюро ЦК РКП(Б) 5-ого июля 1921-ого года о передаче Азербайджану Карабаха[27], абсолютно игнорируя мнение как проживающего там армянского населения, так и Советской Армении.

Помимо нарушения процессуальных норм, связанных с подписанием и вступлением в силу «Трехстороннего заявления», а, по сути, международного договора, данный документ был подписан с рядом нарушений основополагающих норм и требований международного договорного права, которые дают основание говорить о неправомерности данного документа. Согласно 52-ой статье Венской конвенции, договор является недействи-

---

[24] Международное право в документах 1982, 81.

[25] Международное право в документах 1982, 81.

[26] Հայաստանը…փաստաթղթերում 1972, 499–507:

[27] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, 639.

тельным, если его заключение явилось результатом принуждения государства посредством угрозы силой или ее применения[28]. Очевидно, что «Трехстороннее заявление» представителем Армении подписывалось в условиях, когда сторона агрессор, в лице Азербайджана, в случае неподписания документа грозила также захватом оставшихся под контролем армянских сил территорий Арцаха, из чего следует, что данный документ является неправомерным.

Более того, 51-ая статья той же конвенции гласит, что если соглашение, обязательное для государства, было подписано в результате принуждения его представителя действиями или угрозами, то оно не имеет никакой юридической силы[29]. Отсутствие представителя Армении на видеоконференции[30] рядом с главами двух других государств во время подписания столь важного и судьбоносного документа не только для Республики Арцах, но и Республики Армения и всего армянского народа косвенно свидетельствует о нарушении 51-ой статьи Венской конвенции*.

11 января 2021 года главы Азербайджана, Армении и России подписали второе заявление, ссылаясь на 9-ый пункт «Трехстороннего заявления». Согласно 2-ой статье Венской конвенции, международный договор может представлять соглашение, содержащееся в двух или нескольких связанных между собой документах[31]. Поскольку основной целью подписания заявления от 11 января является реализация положений 9-ой статьи «Трехстороннего заявления» о разблокировке всех экономических и транс-

---

[28] Международное право в документах 1982, 86.

[29] Международное право в документах 1982, 86.

[30] Как подписывали заявление по Карабаху, https://moscow-baku.ru/news/politics/rossiya_1_pokazala_chto_ostalos_za_kadrom_podpisaniya_istoricheskogo_zayavleniya_lide rov_rf_azerbayd/

* После подписания «трехстороннего заявления» президент Азербайджана в своем публичном обращении к народу заявил, что «**в последний момент премьер-министр Армении отказался сделать это** (подписать документ – А.М.)», однако в то же время выразил уверенность в том, что все равно подпишет, поскольку «**мы** (неясно кого в данном случае имеет в виду – А.М.) **вынудили его**», и далее констатировал, что «**он** (премьер-министр Армении) **не подписывает это по доброй воле. Подписывает под железным кулаком**» (выделено нами – А.М.): Президент Азербайджана обратился к азербайджанскому народу, https://moscow-baku.ru/news/politics/

[31] Международное право в документах 1982, 70.

портных связей[32], взаимосвязь двух этих документов не вызывает сомнений. Таким образом, заявление от 11 января является всего лишь приложением к 9-ой статье «Трехстороннего заявления»/международного договора, который в силу многочисленных грубейших нарушений норм международного договорного права является недействительным. Из сказанного следует, что заявление от 11 января с точки зрения международного договорного права также никакой юридической силы не имеет.

Положения 9-ой статьи «Трехстороннего заявления», а также второго «Трехстороннего заявления» 11 января 2021 года о предоставлении наземных коммуникаций Азербайджану с Нахичеваном через территорию Республики Армении фактически предусматривают определенные изменения суверенитета Республики Армения в отношении определенной части ее территории. Вопросы о любых изменениях в территориальном суверенитете Республики Армении регулируются 2-ой статьей «Декларации о независимости», согласно которой Республика Армения – суверенное государство, на всей территории которого действуют только Конституция и законы Республики Армения[33], а также 1-ой частью 205-ой статьи Конституции РА, по которой «вопросы, касающиеся изменения территории Республики Армения, решаются посредством референдумов»[34]. Очевидно, что 9-ая статья «Трехстороннего заявления» и второе «Трехстороннее заявление» 11 января в совокупности противоречат 2-ой статье «Декларации о независимости», а также 1-ой части 205-ой статьи Конституции РА, согласно которым изменение территориального суверенитета может произойти лишь при волеизъявлении (референдуме) народа Армении. Без соответствующих итогов референдума народа Армении представитель Армении не имел права единолично принимать решения по вопросам, касающимся изменений территориальной суверенности государства. Соответственно, имело место явное превышение полномочий как при подписании «Трехстороннего заявления» 10 ноября 2020 г., так и второго заяв-

[32] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 11 января 2021 года, http://www.kremlin.ru/supplement/5606

[33] ՀՀ Անկախության հռչակագիր, https://www.gov.am/am/ independence/

[34] ՀՀ Սահմանադրություն, 06.12.2015 փոփոխություններով, http://www.parliament.am/parliament.php?lang =rus&id=constitution

ления от 11 января 2021 г. Реализация положений данных противоправных документов нарушает законодательство Республики Армении, соответственно, документ может быть оспорен в судебном порядке как на государственном, так и международном уровне.

Обобщая вышесказанное, можно констатировать, что «Трехстороннее заявление» от 10 ноября 2020 года и заявление от 11 января 2021 года – это две части единого международного договора, который главами Азербайджана, Армении и России был дважды подписан с вопиющими нарушениями целого ряда основополагающих норм международного договорного права. Исходя из этого, как Республика Армения, так и после превращения в субъект международного права Республика Арцах, основываясь на соответствующих нормах и процедурах международного права, смогут оспорить легитимность данных документов в международных судебных инстанциях и восстановить как нарушенные права и интересы двух армянских государств, так и оскорбленное достоинство армянского народа.

Контент-анализ «Трехстороннего заявления», заявления от 11 января и процесс реализации положений этих документов.

С учетом того, что положения нелегитимного и незаконным образом введенного в действие международного договора, состоящего из «Трехстороннего заявления» и заявления от 11 января, последовательно реализуются, вследствие чего создаются новые угрозы безопасности не только для Республики Арцах, но и Республики Армении, возникает необходимость досконального анализа содержания статей этих документов, а также процесса реализации положений данных документов.

В первом пункте «Трехстороннего заявления»* четко указано, что стороны остаются на позициях, на которых они находились до 10 ноября. В

* Опубликованный 10 ноября утром на сайте президента России текст заявления несколько отличается от первоначального варианта, опубликованного ранее многими СМИ. В частности, в окончательном варианте текста во 2-ой статье отсутствует фраза о передаче Азербайджану контролируемых силами Армении территорий в Газахском районе Азербайджана, которая присутствовала в первоначальном варианте. Также из 6-ой статьи первоначальной редакции снята фраза о том, что армянская сторона сохраняет за собой Лачинский коридор, вместо этого указано, что Лачинский коридор передаётся под контроль миротворческих сил. Третье изменение коснулось формулировки о транспортном сообщении

момент завершения военных действий и установления режима прекращения огня последние два села – Ин Тахер и Хцаберд оккупированного противником Гадрудского района контролировались армянскими вооруженными силами. Согласно 4-ой статье «Трехстороннего заявления», армянские силы должны были выводиться лишь после дислоцирования там российских миротворцев[35]. Воспользовавшись тем упущением российской стороны, что на данном участке не были установлены наблюдательные пункты российских миротворцев, нарушив положение 1-ой статьи «Трехстороннего заявления» о том, что с 10 ноября 2020 года в зоне Нагорно-карабахского конфликта полностью прекращаются все военные действия, 12 декабря азербайджанские вооруженные силы совершили нападение и захватили эти села, вследствие чего были также взяты в плен десятки армянских военнослужащих. Для выяснения причин инцидента в Ин Тахер и Хцаберд были направлены российские миротворцы, и казалось, что эти села были включены в зону их ответственности, однако позднее они были признаны территориями, подконтрольными азербайджанской стороне.

В момент завершения военных действий армянскими вооруженными силами контролировалась также непосредственно граничащая с Республикой Арменией часть районов Ковсакана (Зангелан) и Санасара (Кубатлу). Несмотря на то, что о передаче этих территорий под контроль Азербайджана в тексте «Трехстороннего заявления» не было сказано ни единого слова, по каким-то непонятным «устным договоренностям» 18 декабря армянские силы были передислоцированы с занимаемых ими позиций к границам Армении, вследствие чего возникла необходимость серьезных гарантий безопасности для жителей приграничных населенных пунктов Сюникской области. Если, как утверждает министр иностранных дел России,

---

между Нахичеваном и западными районами Азербайджана. В 9-ой статье окончательной версии говорится лишь о гарантиях безопасности со стороны Армении для такого сообщения, в то время как в первоначальной редакции речь шла об обеспечении транспортного сообщения, что могло трактоваться как предоставление особого (экстерриториального) статуса транспортному коридору Азербайджана в Нахичеван.

[35] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

«Трехстороннее заявление» не имеет никаких секретных приложений[36], тогда вполне вероятно, что передислокация армянских сил была осуществлена на основе тех же проазербайджанских положений «Казанского документа, по которым под контроль Азербайджана должны были перейти также районы Зангелана и Кубатлу[37]. Будучи крайне воодушевленным оккупацией Гадрудского района и почти 40% Шушинского района вместе с городом Шуши, которые на основе ранее достигнутых договоренностей не подлежали передаче под контроль Азербайджана, президент государства-агрессора, стремясь как можно скорее навязать армянской стороне тяжелые условия приостановления военных действий, вероятно, вовремя не сориентировался включить в текст «Трехстороннего заявления» пункт о передаче также районов Зангелана и Кубатлу. Но поскольку определенные части этих районов продолжали оставаться под контролем армянских сил, азербайджанская сторона вновь вернулась к данному вопросу и добилась уступки этих территорий[38]. Передача под контроль Азербайджана сел Гадрудского района Ин Тахер и Хцаберд, а также территорий Ковсакана и Санасара Бердзорского района Республики Арцах, на момент установления режима прекращения огня находящихся под контролем армянских вооруженных сил, является грубым нарушением положений 1-ой статьи «Трехстороннего заявления» глав трех государств, что, несомненно, не могло иметь место без ведома и согласия страны-посредника.

Как для Республики Арцах, так и Республики Армения желательно было бы под контроль Азербайджана прежде всего передать Агдамский район, а не связывающие их районы Кельбаджара и Лачина. Однако по 6-ой статье документа до 15 ноября и до 20 ноября требовалось вначале передать под контроль Азербайджана именно Кельбаджарский и Лачинский

[36] Выступление министра иностранных дел России в ходе пресс-конференции по итогам деятельности российской дипломатии в 2020 году, https://e-cis.info/news/566/90317/

[37] «Казанский документ», http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/

[38] В интернете появился неофициальный текст «Меморандума об организации безопасного движения граждан, транспортных средств и грузов по автомобильным дорогам Горис-Давид-Бек и Капан-Чакатен», согласно 1-ой статье которого армянская сторона 18 декабря 2020 г. должна была вывести свои вооруженные формирования с территорий Зангеланского и Кубатлинского районов.

районы и лишь после этого до 1 декабря предусматривалась передача Агдамского района (с. 2). Кроме этого, в 6-ую статью преднамеренно была внесена предвзятая формулировка о том, что «**Республика Армения до** 15 **ноября 2020 года возвращает Азербайджанской Республике** Кельбаджарский район, а до 1 декабря 2020 года – Лачинский район» (подчеркнуто нами – А.М.)[39]. Во-первых, данные районы под контроль Азербайджана должны были быть не «возвращены», а «переданы», во-вторых, переданы не Арменией, а Арцахом, под юрисдикцией которого они находились до начала войны. В данном случае Армения могла лишь «обеспечить» или «гарантировать» передачу этих районов. Подобные формулировки не должны были быть допущены в окончательным тексте документа, в противном случае не следовало подписывать под тем, что создавало дополнительные возможности для манипуляций азербайджанской стороны вокруг ложного тезиса «об оккупации этих территорий Арменией» со всеми вытекающими из этого последствиями.

Выборочное включение некоторых положений «Казанского документа» в текст «Трехстороннего заявления» обеспечило лишь защиту интересов Азербайджана. Составителями проекта «Трехстороннего заявления» были игнорированы зафиксированные в «Казанском документе» важные для армянской стороны положения, предусматривающие на основе территорий НКАО вначале промежуточный, а затем путем референдума окончательный статус Арцаха. Внесение этих положений «Казанского документа» в текст «Трехстороннего заявления», наряду с пунктами дислокации российских миротворцев, позволило бы обеспечить более полноценные и перспективные гарантии безопасности населения Арцаха.

В «Трехстороннем заявлении» не учтен факт оккупации Азербайджаном территорий НКАО – Гадрудского района, территорий Мартунийского и Шушинского районов вместе с городом Шуши. Между тем армянские стороны, по формуле «территории взамен территорий», вполне обоснованно могли выдвинуть встречное требование: вернуть захваченные в ходе последней войны территории Гадрудского и Шушинского районов, ок-

---

[39] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

купированные ранее Азербайджаном территории Мардакертского и Мартунийского районов, а также Шаумянский район, чтобы тем самым восстановить хотя бы территориальную целостность НКАО[40].

После завершения войны реальной гарантией соблюдения режима прекращения огня и боевых действий в Нагорном Карабахе, а также обеспечения безопасности мирного населения Арцаха, бесспорно, является дислокация на линии соприкосновения и вдоль Лачинского коридора контингента российских миротворцев. Согласно 3-ей статье, контингент российских миротворцев составляет 1960 военнослужащих со стрелковым оружием, 90 бронетранспортёров, 380 единиц автомобильной и специальной техники, а по 4-ой статье предусматривается 5-летний срок деятельности контингента, с автоматическим продлением на очередные 5-летние периоды, если какая-либо из сторон за 6 месяцев до истечения срока не заявит о намерении прекратить действие данного положения[41]. В вопросах уточнения в тексте документа как численности, снаряжения, так и сроков пребывания в Нагорном Карабахе российских миротворцев был заинтересован не только Азербайджан, но и его союзница Турция, которая в ходе войны открыто оказывала последнему всевозможную (военно-техническую, материально-финансовую, информационно-дипломатическую и т.д.) поддержку. Однако Турция осталась крайне недовольна тем фактом, что несмотря на ее огромные усилия, изменением военно-политической обстановки в регионе в последний момент воспользовалась Россия, которой вследствие подписания «Трехстороннего заявления» удалось получить «легитимный» мандат своего военного присутствия в зоне конфликта. Не случайно, что сразу после подписания документа Турция попыталась добиться от России хотя бы своего участия в работе миротворческого центра.

5-ой статьей «Трехстороннего заявления» предусматривается создание миротворческого центра по мониторингу за выполнением сторонами конфликта договорённостей по прекращению огня и боевых дейст-

[40] **Бабаян** 2014, 123.

[41] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

вий[42]. Исходя из того, что в Нагорном Карабахе должны были быть дислоцированы российские миротворцы, миротворческий центр также должен был быть российским, тем более, что речь не шла о том, что этот центр должен быть международным. Однако через день после подписания «Трехстороннего заявления» министры обороны России и Турции подписали «Меморандум о создании совместного центра мониторинга за соблюдением режима прекращения огня и всех военных действий в зоне Нагорно-карабахского конфликта», который призван был осуществлять сбор, обобщение и проверку информации по соблюдению сторонами режима прекращения огня, а также других действий, нарушающих достигнутые договоренности, рассматривать жалобы, вопросы или проблемы, связанные с нарушениями достигнутых договоренностей[43]. Продолжив переговоры по техническим вопросам совместного миротворческого центра, 1 декабря Россия и Турция подписали соглашение, по которому с равнозначным числом российских и турецких военных специалистов создавался российско-турецкий миротворческий центр для осуществления мониторинга за соблюдением сторонами режима прекращения огня[44]. Несмотря на многочисленные заверения российской стороны по поводу того, что центр будет находиться за пределами Нагорного Карабаха, на территории Азербайджана, он разместился на бывшей территории Республики Арцах – в Агдамском районе, только что переданном под контроль Азербайджана. Нетрудно догадаться, что на эту уступку российская сторона также пошла в результате настойчивости Турции. Остается надеяться, что центр ограничится фиксированием нарушения режима прекращения огня только путем применения визуального наблюдения и беспилотных летательных аппаратов, как зафиксировано в меморандуме, и российско-турецкое «сотрудничество» в данном вопросе не превратится в совместное патрулиро-

[42] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

[43] Министры обороны России и Турции подписали меморандум о совместном центре, http://mil.ru/russian_peacekeeping_forces/news/more.htm?id=12324236@egNews

[44] Российско-турецкий центр мониторинга по Карабаху, https://www.bbc.com/russian/features-55180875

вание на линии соприкосновения, как это имело место в Сирии, что будет иметь негативные последствия для безопасности армянского населения.

Подписание между Россией и Турцией меморандума, а затем соглашения о создании и деятельности российско-турецкого совместного мониторингового центра противоречит не только 5-ой статье «Трехстороннего заявления», но и интересам Республики Арцах и Республики Армении. Подобное решение, несомненно, вытекает из интересов Азербайджана, однако армянская сторона не предоставляла России полномочий на расширение формата миротворческого центра по контролю за режимом прекращения огня, тем более с привлечением военных из того государства, которое на стороне Азербайджана непосредственно было вовлечено в военные действия в Нагорном Карабахе. Симптоматично, что о концентрации в Нагорном Карабахе вооруженных формирований Турции, а также переброшенных последней боевиков различных террористических группировок из стран Ближнего Востока еще во время военных действий было заявлено также на уровне МИД-а и СВР России[45], которая все же пошла на удовлетворение требований Турции в вопросе создания совместного российско-турецкого мониторингового центра.

Положение 6-ой статьи «Трехстороннего заявления» о Лачинском коридоре, обеспечивающего связь Нагорного Карабаха с Арменией, также перенесено в текст заявления из «Казанского документа», с той лишь разницей, что в последнем говорилось о «широком коридоре»[46] (шириной в 15 км), а в тексте заявления, вероятно, по настоянию азербайджанской стороны, ширина коридора ограничена до 5 км, но взамен российская сторона добилась того, что коридор «остаётся под контролем российских миротворцев»[47]. На данный момент «Лачинский коридор» шириной в 5 км

---

[45] Комментарий Департамента информации и печати МИД России относительно переброски иностранных наемников в зону Нагорно-карабахского конфликта, https://www.mid.ru/ru/foreignpolicy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/43638 34; Разведка доложила: в Карабах прибыли террористы из Сирии и Ливии, https://www.gazeta.ru/army/2020/10/06/13283173.shtml

[46] Казанский документ, http://www.aniarc.am/2016/ 06/23/kazan-document-23-june/

[47] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

включает в себя город Бердзор и села Агавно и Сус Республики Арцах, с проживающим там армянским населением. Однако, по той же статье, в ближайшие три года предусматривается строительство новой дороги в объезд Шуши, то есть создание нового Лачинского коридора, с последующей передислокацией российских миротворцев. Чтобы не допустить переселения армянского населения указанных населенных пунктов, армянская сторона на основе формулировки «по согласованию сторон» не должна позволить полностью изменить маршрут Лачинского коридора, а должна добиться того, чтобы был изменен только последний участок дороги Шуши-Степанакерт, обеспечивающий объезд Шуши.

Положение 7-ой статьи о возвращении на территорию Нагорного Карабаха и в прилегающие районы внутренне перемещённых лиц и беженцев также взято из «Казанского документа». На основе данной статьи, по Лачинскому коридору уже возвратилось более 50 тысяч беженцев, которые вынуждены были найти временное пристанище в Республике Армения. Десятки тысяч беженцев пока продолжают оставаться в Армении, поскольку никакие гарантии безопасности не могут убедить жителей оккупированных противником населенных пунктов Гадрудского и Шушинского районов Нагорного Карабаха и переданных под контроль Азербайджана территорий Шаумянского (Кельбаджарского), Бердзорского (Лачинского) и Аскеранского и Мартакертского (Агдамского) районов вернуться в свои дома и уповать на милость или гуманное отношение противника, склонного к геноцидальным действиям в отношении армян. Другой части беженцев просто некуда возвратиться, поскольку вследствие массированных обстрелов противником мирных населенных пунктов их дома были уничтожены.

Процесс возвращения беженцев, однако, осуществляется не «под контролем Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев», как указано в «Трехстороннем заявлении» и «Казанском документе», а при сопровождении и обеспечении их безопасности российскими миротворцами. Очевидно, что Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев не спешит обеспечить международные гарантии безопасности для

возвращающихся в Нагорный Карабах беженцев, и ответственность за их безопасность несет лишь Россия.

Предусматривающая обмен телами погибших, военнопленными, заложниками и другими удерживаемыми лицами 8-ая статья, в отличие от других, сформулирована достаточно лаконично и в то же время несколько неопределенно. Важно отметить, что если армянская сторона, согласно предусмотренным срокам, передала под контроль Азербайджана районы Кельбаджара, Лачина и Агдама, то азербайджанская сторона не проявляет подобной пунктуальности в вопросе возвращения армянских военнопленных и других удерживаемых лиц. Если во 2-ой и 6-ой статьях, касающихся передачи районов, азербайджанская сторона добилась фиксации конкретных сроков, то каких-либо сроков в отношении обмена телами погибших, военнопленных и удерживаемых лиц в тексте документа указано не было. Отсутствие сроков и механизмов реализации положений данной статьи азербайджанской стороне позволяет подвергать армянских военнопленных, заложников и других удерживаемых лиц различным унижениям и пыткам, отказывать в возвращении их на родину, стремясь, таким образом, добиться от армянской стороны не предусмотренных данным документом дополнительных уступок.

Согласно 9-ой статье, на Армению возлагается обязательство гарантировать безопасное транспортное сообщение между Азербайджаном и Нахичеваном, контроль за которым должны осуществлять органы пограничной службы ФСБ России. Азербайджанская сторона добилась также внесения в данную статью положения о создании новых транспортных коммуникаций, связывающих Нахичеван с Азербайджаном[48]. Таким образом, Республику Арцах с Республикой Арменией связывает лишь Лачинский коридор[49], а Азербайджан через территорию Армении может получить несколько наземных сообщений с Нахичеваном.

---

[48] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

[49] Несмотря на положение 9-ой статьи о разблокировке всех транспортных связей, вторая дорога Сотк-Карвачар, проходящая через Кельбаджарский район, уже переданный под контроль Азербайджана, для Арцаха и Армении остается недоступной.

В «Трехстороннем заявлении» ни слова не сказано о военных преступлениях Азербайджана. Безнаказанность и отсутствие четкой политико-правовой оценки этих деяний поощряет не только Азербайджан, но и Турцию на совершение новых преступлений в отношении армянского народа. В документе ничего не говорится об обязательстве Азербайджана компенсировать армянской стороне ущерб, причиненный бомбёжками гражданским объектам и коммуникациям, объектам культурно-исторического наследия. Исторически доказано, что оставшиеся под контролем Азербайджана объекты культурного наследия армянского народа либо подвергаются культуроциду, либо переименовываются и присваиваются. Дело дошло до того, что Азербайджан сам говорит об ущербе, «причиненном ему армянской стороной».

С целью реализации положений 9-ой статьи 11 января 2021 года главы трех стран подписали второе «Трехстороннее заявление» о создании на уровне вице-премьеров трех стран совместной рабочей группы, которая до 1 марта 2021 года на утверждение глав государств представит перечень и график реализации программ по восстановлению или сооружению новых объектов транспортной инфраструктуры для обеспечения безопасных железнодорожных и автомобильных перевозок через Азербайджан и Армению, а также перевозок, предусматривающих пересечение территорий Азербайджана и Армении[50].

Сразу после подписания второго «Трехстороннего заявления» президент Азербайджана положения о наземных коммуникациях с Нахичеваном через территорию Армении попытался представить как создание «коридора»[51] аналогично Лачинскому. Однако он упускает из виду тот факт, что Нахичеван имеет сухопутную границу не только с Ираном, но и с Турцией, а Нагорный Карабах после реализации положений «Трехстороннего заявления» о передаче территорий под контроль Азербайджана и «легализации» оккупированных азербайджанской стороной территорий Арцаха фак-

---

[50] Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 11 января 2021 года, http://www.kremlin.ru/supplement/5606

[51] Заявления для прессы по итогам переговоров с президентом Азербайджана и премьер-министром Армении, http://kremlin.ru/events/president/transcripts/64880

тически превратился в анклав, и армянское население столкнулось с серьезными экзистенциальными вызовами, вплоть до угрозы геноцида. Если Лачинский коридор для Арцаха является «дорогой жизни», то наземное сообщение Азербайджана с Нахичеваном обеспечит ему также сухопутную связь с Турцией, соответственно, будет способствовать претворению в жизнь идей пантюркизма – обеспечению наземной связи Турции с «тюркским миром» – тюркоязычными государствами Центральной Азии. Единственное, чем армянская сторона может лавировать в защите своих жизненных прав и интересов – это формулировка «по согласованию сторон», то есть под различными предлогами и обоснованиями может не согласиться либо выдвинуть встречные, неприемлемые для азербайджанской стороны предложения, что даст возможность занять принципиальную позицию в данном вопросе.

Обобщая анализ содержания статей, а также процесса реализации положений «Трехстороннего заявления», можно констатировать, что каждая из статей «Трехстороннего заявления» должна была стать предметом отдельного соглашения, с уточнением всех деталей и механизмов реализации. Между тем стороны ограничились подписанием отдельного документа – заявления 11 января, конкретизирующего только положения 9-ой статьи «Трехстороннего заявления» о разблокировании коммуникаций. Ограниченный объем «Трехстороннего заявления» создает возможность свободных трактовок и интерпретаций положений статей данного документа, чем умело пользуется азербайджанская сторона в отличие от армянской стороны. Из содержания, а также антиармянских формулировок «Трехстороннего заявления» явствует, что армянская сторона в процессе составления окончательного текста данного документа либо не принимала существенного участия, либо ее предложения были проигнорированы другими сторонами. Время покажет, чем были обусловлены подобные упущения: некомпетентностью представителя армянской стороны, бескомпромиссной позицией азербайджанской стороны, заранее составленным и оговоренным документом, который не подлежал изменениям, или всеми перечисленными и рядом других причин вместе взятых.

Заключение

Подводя итоги политико-правового анализа «Трехстороннего заявления», подписанного 10 ноября 2020 года главами Азербайджана, Армении и России, следует отметить, что Армения, Арцах и армяне всего мира воспринимают это как послевоенный задокументированный факт, но не правовой документ, окончательно регулирующий Карабахскую проблему. Армянский народ никогда не смирится с такой несправедливостью и беззаконием и всеми возможными средствами будет бороться за восстановление своих нарушенных прав. Исходя из этого, следует сфокусировать внимание на вышепредставленных доводах, направленных на выработку в будущем более полноценных документов, с учётом упущений правового характера, а также исторических фактов и политических факторов, которые будут способствовать полноценному, всестороннему урегулированию Нагорно-карабахской проблемы и установлению прочного, долгосрочного мира в нашем регионе.

БИБЛИОГРАФИЯ

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923) խմբ. **Ջ. Կիրակոսյան**, Երևան, «Հայաստան», 1972, 809 էջ:

ՀՀ Անկախության հռչակագիր 23. 08. 1990, https://www.gov.am/am/independence/

ՀՀ Սահմանադրություն, 06.12.2015 փոփոխություններով, http://www.parliament.am/parliament.php?lang=rus&id=constitution

Бабаян К., Мадридские принципы Нагорно-Карабахского урегулирования, Вестник РУДН, серия Международные отношения, № 2, М., 2014, с. 121-129.

В Карабахе нужен механизм расследования нарушений перемирия, https://ria.ru/20160620/1449300578.html

Выступление министра иностранных дел России в ходе пресс-конференции по итогам деятельности российской дипломатии в 2020 г., https://e-cis.info/news/566/90317/

Выступление президента России на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай», http://kremlin.ru/events/president/transcripts/64261

Заявление МИД-а Армении о гуманитарном перемирии, https://www.mfa.am/ru/ interviews-articles-and-comments/2020/10/17/cf/10537

Заявление министров иностранных дел России, Азербайджана и Армении от 10 октября 2020 года, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4377004

Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 10 ноября 2020 года, http://kremlin.ru/events/president/news/64384

Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 11 января 2021 года, http://www.kremlin.ru/supplement/5606

Заявления для прессы по итогам переговоров с президентом Азербайджана и премьер-министром Армении, http://kremlin.ru/events/president/transcripts/64880

Казанский документ, http://www.aniarc.am/2016/06/ 23/kazan-document-23-june/

Как подписывали заявление по Карабаху, https://moscow-baku.ru/news/

Комментарий Департамента информации и печати МИД России относительно переброски иностранных наемников в зону Нагорно-карабахского конфликта, https://www.mid.ru /ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4363 834

«Мадридские принципы», http://www.aniarc.am/2016/04/11/madrid-principles-full-text/

Международное право в документах, сост. сборника **Н. Т. Блатова,** М., изд. «Юрид. лит.», 1982, 853 с.

Министры обороны России и Турции подписали меморандум о совместном центре, http://mil.ru/russian_peacekeeping_forces/news/more.htm?id=12324236@egNews

Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, т. I, сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. д.ю.н., проф. **Ю.Г. Барсегов**, Москва, «Кругъ», 2008, 944 с.

Президент Азербайджана обратился к азербайджанскому народу, https://moscow-baku.ru/news/politics/liev_ obratilsya_k_azerbaydzhanskomu_narodu/

Президент Азербайджана принес извинения президенту России за сбитый российский вертолет, https://tass.ru/proisshestviya/9956199

Разведка доложила: в Карабах прибыли террористы из Сирии и Ливии, https://www.gazeta.ru/army/2020/10/06/13283173.shtml

Российско-турецкий центр мониторинга по Карабаху: где его разместят, стало камнем преткновения, https://www.bbc.com/russian/features-55180875

US-Armenia-Azerbaijan Joint Statement, October 25, 2020, https://www.state.gov/u-s-armenia-azerbaijan-joint-statement/

«ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ԿՐԱԿԻ ԴԱԴԱՐԵՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ» 2020 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 10-Ի «ԵՌԱԿՈՂՄ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ» ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, Հայաստանի Հանրապետություն, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություն, Ռուսաստան, «եռակողմ հայտարարություն», 1994 թ. համաձայնագիր, «Կազանյան փաստաթուղթ»:

Միջազգային պայմանագրային իրավունքի մի շարք հիմնարար սկզբունքների ու նորմերի կոպիտ խախտումներով ստորագրված «եռակողմ հայտարարությունը», ինչպես իր բովանդակությամբ ու քննարկվող հարցերի շրջանակով, այնպես էլ իրավական տեսակետից իրականում ոչ թե կրակի դադարեցման հայտարարություն է, այլ միջազգային պայմանագիր է, որով փորձ է կատարվում կարգավորել Ղարաբաղյան հակամարտությունը: Անօրինական այդ փաստաթղթի ստորագրումը հիմնահարցի լոկ ժամանակավոր, իրավիճակային լուծում է, որով հակամարտությունը ոչ թե կարգավորվում, այլ ընդամենը սառեցվում է, քանզի ինչպես Ադրբեջանին, այնպես էլ Թուրքիային արված զիջումները ոչ միայն չեն թուլացնում, այլ ընդհակառակը՝ գրգռում են այդ հակահայկական ցեղասպան դաշինքի ախորժակը:

Հայաստանի, Արցախի և ամբողջ աշխարհի հայերը «եռակողմ հայտարարությունը» համարում են պարզապես հետպատերազմյան փաստագրված իրողություն, սակայն ոչ երբեք Ղարաբաղյան հիմնահարցը վերջնականապես կարգավորող իրավական փաստաթուղթ: Հայ ժողովուրդը երբեք չի համակերպվի նման անարդարության և անօրինականության հետ և հնարավոր բոլոր միջոցներով պայքարելու է իր ոտնահարված իրավունքները վերականգնելու համար, ինչն, ի վերջո, կհանգեցնի Ղարաբաղյան հիմնահարցի համապարփակ և լիարժեք կարգավորմանն ու երկարաժամկետ անվտանգություն ու խաղաղություն կհաստատի տարածաշրջանում:

POLITICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE «TRILATERAL STATEMENT» OF NOVEMBER 10, 2020 «ON A CEASEFIRE IN NAGORNO-KARABAKH»

MARUKYAN A.

Summary

Key words: Republic of Artsakh, Republic of Armenia, Nagorno-Karabakh conflict, Russia, «trilateral statement», 1994 agreement, «Kazan document».

The «trilateral statement» signed in gross violation of a number of basic principles and norms of international treaty law, which, in terms of its content and the issues under discussion, as well as from the legal point of view, is not a statement on a ceasefire, but an international treaty attempting to resolve the Karabakh conflict. The signing of this illegal document is only a temporary, situational solution to the issue, which does not settle the conflict, but only freezes it, because the concessions made to both Azerbaijan and Turkey not only do not weaken, but, on the contrary, whet the appetite of this anti-Armenian genocidal bloc.

Armenians in Armenia, Artsakh, and around the world consider the "trilateral statement" to be simply a documented post-war reality, but never a legal document that finally settles the Karabakh issue. The Armenian people will never accept such injustice, illegality, will fight by all possible means to restore their violated rights, which will eventually lead to a comprehensive, complete settlement of the Karabakh conflict and establish long-term security and peace in the region.

ГОАР КАРАГЕЗЯН*
Кандидат филологических наук
Институт литературы им. М. Абегяна НАН РА
gkaragyozian@gmail.com

ИСТОРИЯ МУЧЕНИЧЕСТВА СВЯТЫХ РИПСИМЕАНОК В ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПУТЕШЕСТВИЙ

Ключевые слова: Агатангелос, агиографическая легенда, записки путешественников, модификация, «Истории Святых Рипсимеанок», интертекст, экспедиент-реципиент.

Вступление

Житие Св. Рипсимэ, Св. Гаянэ и их сподвижниц дошло до нас благодаря приписываемой Агатангелосу «Истории Армении» – древнейшего памятника армянской историографии, посвященного принятию Арменией христианства в годы царствования Трдата III Великого (287–330 гг.), а также приписываемой Мовсесу Хоренаци «Истории Святых Рипсимеанок». «Мученичество Григора и Рипсимеанских дев», равно как и «Видение Св. Григора» пользовались большой популярностью и оказали существенное влияние как на нашу литературу, так и на менталитет народа вплоть до XIX века[1]. История мученичества Св. Григория и Рипсимеанских дев была не только закреплена в письменности, но и имела широкое устное хождение: фольклор соседствовал с книжной словесностью. Непосредственная передача информации от исполнителя к аудитории делала возможной «передачу текстов в пространстве (среди современников) и во времени (от предков к потомкам)»[2]. Что касается путешественников, то информация поступала к ним как при непосредственном общении – от местных жителей, так и «во времени» – через зафиксированный пред-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 15.12.20, գրախոսվել է 13.01.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] **Աբեղյան** 1944, 3.

[2] **Неклюдов** 1999, 291.

шественником материал. Письменно регистрируя передаваемый устным путем материал, путешественник обеспечивал транспортирование на новую почву армянских легенд и сказаний, включая историю Рипсимеанских дев. Проследим за развитием истории мученичества Рипсимеанок в записках европейских путешественников на протяжении нескольких столетий.

Модификация истории мученичества Рипсимеанских дев в европейской литературе путешествий

Начнем обзор с истории, поведанной баварским путешественником XIV века Иоганном Шильтбергером. В 62-ой главе его «Путешествия» («Григорий Просветитель – основоположник армянской церкви») повествуется о том, как «*при папе Сильвестре жил в Армении Св. Григорий, двоюродный брат армянского царя. По смерти сего царя, который был хорошим христианином, наследовал его сын Дертад, который так был силен, что мог поднять и возить тяжесть, для передвижения которой потребно было сорок быков. Царь этот велел соорудить большую церковь в Вифлееме, еще до восшествия своего на престол. Но, по смерти отца, он стал опять язычником, гнал сильно христиан и велел заточить своего двоюродного брата Григория, требуя, чтобы он поклонялся его идолу. Когда преподобный муж не хотел на это согласиться, то он велел бросить его в яму, наполненную ужами и змеями... Но они его не трогали, хотя он оставался двенадцать лет в этой яме*»[3].

Таковы события, имеющие место быть до начала основного действия. Дальнейшее развитие сюжета связано с прибытием в Армению дев из Италии: «*Около этого времени святые девы из Италии пришли в Армению для распространения в этой стране христианства. Узнав об этом, царь приказал, чтобы они были ему представлены, и так как одна из них, именем Сусанна, была чрезвычайно красива, то царь велел отвести ее в свои чертоги и хотел ее обольстить. Но при всей своей силе он не мог ее преодолеть, потому что с ней был Бог*»[4].

[3] **Шильтбергер** 1867, 113; Schiltberger 1885, 100.
[4] **Шильтбергер** 1867, 113; Schiltberger 1885, 100.

Прежде чем перейти к изложению дальнейших событий, попытаемся уяснить, каким образом Рипсимэ была подменена Сусанной (Susanna). Невольно напрашивается аналогия со Св. Шушаник, которая не отреклась от христианства, подверглась истязаниям, была брошена в темницу и в седьмой год заточения преставилась.

М. Абегян придерживается точки зрения, что «Мученичество Шушаник» написано в Vв., *«после «Истории» Агатангехоса, ибо находится под влиянием последней не только одним упоминанием имени Рипсимэ, но и стилистическим сходством и прочим»*[5]. Напомним отрывок из «Мученичества Св. Шушаник», в котором упоминается Рипсимэ: «*Отныне восславят тебя верующие за праведные дела твои, ибо своей верой в Бога ты победила нечестивца и стяжала себе имя, равное имени Рипсимэ, и подобно ей и всем [святым] удостоишься венца от Господа*»[6].

Поскольку Шильтбергер, судя по его рассказу, был в Армении и Мегрелии, то не исключено, что там ему поведали историю дочери Вардана Мамиконяна Св. Шушаник. Возможно, что Шильтбергеру, владевшему армянским языком[7], история Св. Рипсимэ могла быть передана изустно. Очевидно, он узнал об истории мученичества Рипсимэ, схожей с историей мученичества Шушаник, услышанной в церкви, ибо, как известно, мартирологи обычно читались в церквях. Отсюда и путаница: замена одной мученицы за веру Христову другой. Далее в рассказ вновь вводится Св. Григорий, который становится стержнем всего повествования, завершающегося принятием народом христианства. Как видим, в рассказе Шильтбергера преобладает сказочное начало. Мы имеем дело с пересказом первоисточника, скорее, с пересказом пересказа. В результате наблюдается разрушение сюжетной схемы агафангеловской истории, нарушение событийного ряда, отсеивание сюжетных блоков, выпадение ядра повествования – рассказа о Рипсимэ и ее сподвижницах.

---

[5] **Абегян** 1975, 191.

[6] Армянские жития и мученичества V–XVII вв. 1994, 268.

[7] *«Армяне всегда обходились со мною хорошо...они вообще очень расположены в пользу немцев. Они обучали меня своему языку и передали мне свой pater noster»*, **Шильтбергер** 1867, 113; Schiltberger 1885, 99.

История мученичества Св. Рипсимэ, Св. Гаянэ и их спутниц становится «канонизированным» звеном нарратива об Армении в записках путешественников. Дело в том, что их маршрут традиционно проходил через Ереван, включая, как правило, расположенный вблизи Эчмиадзин – город «Трех церквей», в котором они посещали Эчмиадзинский Кафедральный собор, церкви Св. Шогакат, Св. Рипсимэ и Св. Гаянэ. Естественно, путешественники интересовались историей мученичества святых, в честь которых были построены эти церкви, где хранились их мощи и реликвии, которые можно было лицезреть воочию. Так, Шарден отмечает, что «*основные реликвии [Трех церквей], по свидетельству монахов, верхняя часть туловища Св. Рипсимэ, десница и бедро Св. Гаянэ, десница Св. Григория, названного Просветителем, вследствие обращения им Армении [в христианство –* ***Г.К.****]; ребро Св. Иакова, палец Св. Петра и два пальца Св. Иоанна Баптиста. Служащие монастыря уверяли, что у них хранились гвозди, вбитые в святые запястья Христа, один из которых ныне хранится в Диарбекире, другой – в Грузии (здесь и далее все переводы наши –* ***Г.К.****)*»[8].

Согласно реляции представителя ордена «Общество Иисуса» Монье, в Эчмиадзинском монастыре хранится правая рука Св. Григория, левая же находится в Нерито, голова и кости – в Неаполе, в монастыре ордена Св. Бенедикта[9]. Поль Лука, который для придания большей убедительности и красочности своему повествованию имел обыкновение рассказывать об увиденных им лично памятных местах, знакомит читателя с церковью, названной именем Св. Рипсимэ, в которой покоится ее тело. В подвалах церкви Св. Рипсимэ Полю Лука показали могилу Святой, там же он «*увидел огромный камень наподобие ядра в шестьдесят ливров, один из тех, которым была замучена Святая*», и «*склеп с мощами трех Святых, замученных вместе со Св. Рипсимэ (Rufine*[10]*)*»[11]. Далее Лука направился к расположенной в винограднике могиле, в которой покоились мо-

---

[8] Chardin 1811, 173–174.

[9] Lettres edifiantes et curieuses concernant l'Asie,l'Afrique et l'Amérique 1838, 305.

[10] Чуждое слуху европейца имя Рипсимэ дано Полем Лука по аналогии со знакомыми именами Св. Руфины Севильской или Св. Руфины Кесарийской.

[11] Lucas 1705, 10.

щи трех Святых, подвергнутых мучениям вместе со Св. Рипсимэ. В сопровождении монаха он спустился в склеп, где «*была могила одной святой, которая, спасаясь от гонений [на христиан] в Риме, пришла в эти края вместе с тридцатью девами, претерпевшими мучения за веру. В той могиле покоится большая часть их мощей*»[12].

Монах-иезуит Виллот, посетивший Эчмиадзин в 30-ых годах XVIII века, приводит перечень «*ценных реликвий: десница их Св. Патриарха, туловище Св. Рипсимэ, десница Св. Гаянэ, ребро Св. Иакова младшего, палец Св. Петра, два пальца Св. Баптиста, часть истинного креста*»[13].

К хранящимся в церквах Армении мощам святых европейцы проявляли особый интерес. Показательны в этом отношении «деяния» франкских патеров, о которых нам поведал Аракел Даврижеци в «Книге Историй»: «*Патеры имели при себе [написанную] на их языке и их же письменами книгу, наподобие географической карты, достоверно и безошибочно показывающую, где в армянских монастырях находятся могилы и погребения святых*». Так, при помощи книги-карты им удалось вскрыть неведомый армянам вход в часовню над могилой Рипсимэ, выкрасть часть мощей Св. Рипсимэ и вывезти их в Исфахан, во франкский монастырь, называемый Иусиния[14]. О хищении мощей Св. Рипсимэ пишет и русский писатель и путешественник А.Н. Муравьев, предпринявший в 1846 году поездку по Армении в сопровождении Хачатура Абовяна. В своих путевых записках он пересказывает поведанную Аракелом историю. Представленная им информация настолько тождественна аракеловской, что может создаться впечатление, будто Муравьев читал Даврижеци во французском переводе Броссе[15]. Однако «Книга Историй» была издана на французском в 1874-ом году, а «Грузия и Армения» – в 1848-ом. Остается только предположить, что информатором Муравьева был сопровождающий его Абовян: «*Издавна,* – пишет Муравьев, – *глубокое благоговение привлекало*

[12] Lucas 1705, 6–7.
[13] Villotte 1730, 85.
[14] **Даврижеци** 1973, 180–186.
[15] Brosset 1874.

*многих богомольцев в подземелье Св. Рипсимы [так в тексте – **Г.К.**]; но во время нашествия Шах-Аббаса два миссионера латинские, пользуясь запустением обители, ночью вошли в церковь и, выломав камни главного алтаря, извлекли из-под него мощи Царевны. Епископы отняли у миссионеров голову Царевны, которая с тех пор хранится в ризнице соборной. Остатки мощей отобраны были у них в Испагани, по приказанию Шаха; однако он уступил им, ценою золота, некоторую часть их»*[16].

Абовян явился источником информации по христианской истории Армении не только для Муравьева. Скорее всего, значительная часть сведений по Армении, включая историю Рипсимеанок[17], нашла отражение в путевых очерках «Путешествие на Арарат» Фридриха Паррота через Абовяна.

Вернемся, однако, к Виллоту. Описанию «Трех церквей» – Кафедрального собора, церкви Св. Рипсимэ и Св. Гаянэ, сопутствует рассказ о том, как «*Св. Гаянэ вместе со своей дочерью, Св. Рипсимэ и сорока девами из Рима пришли в Армению, чтобы увидеть прославленного Св. Григория и укрыться от преследований, которым христиане Рима подвергались в годы правления Диоклетиана.По приказу царя Армении, Тиридата, они приняли мученическую смерть. День памяти Св. Григория по римскому мартирологу 30-го сентября, а Св. Гаянэ, Рипсимэ и их спутниц – 29-го того же месяца»*[18]. Монье дает описания церквей, возведенных на могилах мучениц Рипсимэ и Гаянэ, которые, «*согласно преданию, будучи благородными девами из [страны] Римской, во избежание жестоких преследований Диоклетиана, нашли убежище вместе с 23 спутницами в Армении; однако здесь они не смогли избежать преследований другого гонителя христиан – Тиридата*»[19].

---

[16] **Муравьев** 1848, 69.

[17] Приводится текст из «Путешествия на Арарат»: «*Примерно через триста лет после Р.Х. сорок христианских дев, среди которых были две высокородные, Рипсимэ и Гаянэ, бежали в Армению и на Кавказ, чтобы избежать преследований, которым впоследствии подвергались христиане. Однако во владениях Тиридата, который еще пребывал язычником, они претерпели более жестокие мучения, чем на родине; к тому же царь неистово влюбился в Рипсиме, чей портрет был выслан ему из Рима. Однако все его притязания были отвергнуты добродетельной девой*», Parrot 1846, 119–120.

[18] Villotte 1730, 84.

[19] Nouveaux memoires des Missions de la Compagnie de Jesus dans le Levant 1723, 43–44.

Своеобразное «переложение» легенды нам преподнес Турнефор*: «Армяне утверждают, что Гаянэ и Рипсимэ – римские девы, которые были преданы мученической смерти на том месте, где их именем были названы построенные церкви»*[20]. Далее в связи с мученичеством Св. Гаянэ Турнефор, ссылаясь на неопределенную хронику *(«on lit dans leur Chronique»),* приводит переиначенную версию легенды с весьма неожиданной, сымпровизированной путешественником концовкой: римские принцессы (Гаянэ и Рипсимэ) отправились на Восток с целью повидать Григория Просветителя, что привело в ярость царя Трдата, и он велел бросить Св. Гаянэ в *«яму, полную змей. Однако погибла не она, а змеи. Гаянэ же там прожила в добром здравии еще сорок лет»*[21]. Путешественник выражает недоумение в связи с им же преподнесенной историей. *«Каким образом сказанное согласуется с финалом,* – вопрошает он, – *ведь они ко всему еще добавляют, что царь Трдат, влюбившись в нее и не сумев покорить ни ее, ни ее прекрасных спутниц, которых было, согласно хронике, сорок, предал их мученической смерти»*[22]. Вызывает недоумение, почему Турнефор, который зачастую обращается к текстам Шардена и Тавернье, на этот раз не потрудился вчитаться в поведанную ими более или менее соответствующую армянской легенде историю мучениц. Столетием позже Беланже, для которого Турнефор был непререкаемым авторитетом, предуготовил Св.Гаянэ роль главного персонажа. Именно в нее влюбляется Трдат. Отвергнутый властолюбец подверг ее страшным пыткам и приговорил к смерти. Рипсимэ и сорок монахинь разделили ее участь[23].

В рассказе Шардена следует обратить внимание на следующие строки: *«упомянутые выше две церкви носят названия: одна – Св. Гаянэ,*

---

[20] Tournefort 1727, 191. Схожая информация заключена в «Путешествии вокруг Кавказа» де Монперё: «*Армяне утверждают, что Гаянэ и Рипсимэ – римские девы, преданные мученической смерти на месте, где их именем были названы церкви. Церковь Св. Гаянэ расположена справа от монастыря, церковь Св. Рипсимэ – слева*», De Montpéreux 1840, 380.

[21] Tournefort 1727, 193.

[22] Tournefort 1727, 193.

[23] Belanger 1838, 172.

другая – Св. Рипсимэ, двух римских дев, бежавших в Армению во времена ***девятого гонения*** *и замученных насмерть в тех местах, где построены эти церкви»*[24].

Аналогичный текст имеется в реляции о «Путешествии в различные страны Европы и Азии», совершенном в 1685–90 гг. монахом-иезуитом Филиппом Аврилем[25]. Поскольку Шарден представил легенду о Рипсимеанках в записках своего второго путешествия (1671–1677 гг.), то, несомненно, Авриль цитирует предшественника без указания на источник. Как известно, «девятое гонение» на христиан имело место в годы правления императора Аврелиана. Шарден, а вслед за ним и Авриль, полагают, что гонение на Рипсимеанок имело место при правлении Аврелиана. Данное заключение вызывает удивление, поскольку многие исследователи пришли к выводу, что события, описанные Агатангелосом, относятся не к периоду правления Диоклетиана, а к более ранней эпохе. Так, исследователь трудов армянских историков А. Аннинский, поставивший перед собой задачу изучить степень исторической достоверности их свидетельств, сюжет легенды не связывает с эпохой правления Диоклетиана. «*Св. Женщины могли бежатъ на восток из самого Рима (от Максенция); они могли бежать также из какого-нибудь римского города на Востоке, скрываясь от восточных императоров Максимина и Ликиния*»[26].

В приведенной Де Монперё версии, а она основывается на некой грузинской хронике, время гонений не указывается, лишь отмечается, что к Рипсимэ воспылал любовью один из Цезарей[27] (la chronique géorgienne prétend qu'un de César en devient amoureux)[28]. Заметим, что имя Клавдия Цезаря фигурирует в путевых заметках «Миссионерские исследования в

[24] Chardin 1711, 228.

[25] Avril 1692, 68.

[26] **Аннинскiй** 1899, 75.

[27] Цезарь – один из титулов-имён правителей Римской империи. Генезис имени восходит к когномену рода Юлиев «Caesar». Носителем этого имени был политический деятель и полководец Римской республики Гай Юлий Цезарь.

[28] De Montpéreux 1839, 367.

Армении» Смита и Харисона. В переданной ими легенде Клавдий Цезарь – отец Св. Рипсимэ[29].

Вернемся к легенде, описанной Турнефором. Поскольку Турнефор не слыл сочинителем небылиц, напрашивается закономерный вопрос, кто был «соавтором» его необычной - единственной в своем роде версии. Скорее всего путешественник недопонял легенду, поведанную Тавернье[30], в которой не указано имя «*царевны, прибывшей вместе с сорока благородными девами в Армению, чтобы увидеть Св. Григория*». Тавернье после этого сообщения тут же переходит к описанию ямы, полной змей, в которую был брошен Григор Лусаворич. При незнании текста оригинала (истории, изложенной Агатангелосом), может сложиться впечатление, что в яму была брошена царевна. Соответственно муки, которые испытал Св. Григорий, автор приписывает Св. Гаянэ. Естественно, финал должен был быть оптимистичным, как в случае со Св. Григорием. Гаянэ остается невредимой. Турнефор, увлекшись рассказом, решил умертвить змей, Гаянэ же он даровал жизнь длиною в сорок лет, проведенную в яме. И это не единичный случай искажения легенды. Подобные «модификации» встречаются довольно часто. Так, секретарь английского посольства при Оттоманской Порте в Константинополе в 70-х гг. XVII в. Поль Рико, ссылаясь на авторитетный источник – Агатангелоса, казалось, должен был воспроизвести максимально приближенную к тексту оригинала версию. Однако в рассказе Рико Гаянэ и Рипсимэ – дочери знатного римлянина. Вместе с 70 девами они, спасаясь от преследований Диоклетиана, бегут в Александрию, оттуда идут в Иерусалим и, наконец, достигают Армении. Сорок из них погибают в пути, остальные тридцать основывают монастырь. Слух о красоте сестер разносится по всему царству. Тиридат, сраженный красотой девушек, возжелал с ними соединиться. Однако они предпочли сохранить веру в Христа вместе с невинностью. Тела святых были брошены на съедение диким зверям[31].

---

[29] Smith, Harrison 1834, 280.
[30] Tavernier 1713, 35.
[31] Rycaut 1710, 395.

Как видим, в рассказе Рико Гаянэ и Рипсимэ являются родными сестрами. С заблуждениями подобного рода мы сталкиваемся постоянно. Так, у Виллота Рипсимэ приходится Гаянэ дочерью, а Турнефор называет их принцессами. Шильтбергер пошел дальше: переиначив сюжет легенды, он подменил Рипсимэ Сусанной (Шушаник). В некоторых версиях (Турнефор, Беланже) центральная роль в повествовании уготована для Св. Гаянэ. Турнефор даже умудрился бросить ее в яму со змеями, в которой она прожила сорок лет. И таких небылиц множество. На память приходит высказывание М. Абегяна относительно «Истории Агатангелоса», значение которой «*не ограничивается тем, что она является источником армянской истории, это одновременно и замечательное литературное произведение. Это произведение представляет собою, несомненно, целостное, а для простосердечного читателя довольно занимательное эпическое повествование*»[32]. Поневоле задаешься вопросом, как охарактеризовал бы М. Абегян представленные путешественниками переиначенные версии легенд.

В связи с модификацией данной легенды следует отметить пьесу, навеянную историей о мученичестве Рипсимэ. Автор пьесы, Пиду де Сент-Олон (1637–1717) – монах-театинец, знаток армянского языка, автор перевода армянской литургии на латинский язык. Пиду вместе с Клементом Галаносом был послан «Пропагандой веры» с апостольской миссией в Польшу. Отчет о проведенных в Польше годах он представил в двух реляциях: «Краткая реляция о состоянии, начале и развитии апостольской миссии к армянам Польши и Валахии и соседних стран» (1669 г.) и «Сжатая реляция об объединении армяно-польского народа со святой Римской церковью» (1676 г.). Именно идея объединения с римской церковью лежит в основе его пьесы «Мученичество Святой Рипсимэ», поставленной во Львове в 1668 году[33]. Пьеса написана на армянском языке, за исключением экспозиции, эпилога и авторских вставок, которые изложены на польском. Автор несколько отходит от сюжетной линии. Желая придать истории больше занимательности, он вводит в действие дополнительные

---

[32] **Абегян** 1975, 102.
[33] **Քաուի** 2002.

персонажи – влюбленного в Рипсимэ Карена, принявшего благодаря Рипсимэ христианство, и его слугу Тимаса. В эпилоге Св. Рипсимэ спускается с небес и объявляет зрителям, что будет посредницей между Христом и ими до тех пор, пока они будут преданно и верно служить Римской церкви[34].

История Рипсимеанок нашла место и в исторической энциклопедии[35] арменоведа Поль-Эмиля ле Вайана де Флориваля ((1799–1862), известного своим переводом «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци на французский язык[36]. Автор воспроизводит историю мученичества Рипсимэ, ссылаясь на Агатангелоса и Хоренаци. Не обходит он вниманием и спутниц Св. Рипсимэ – Св. Мане и Св. Нуне (Св.Нина), являвшуюся ключевой фигурой в христианизации Иверии.

Заключение

Христианская история Армении нашла широкое отражение в европейской литературе путешествий. Армения в восприятии европейцев является христианской страной с богатым библейским прошлым – родиной апостолов, святых, христианских мучеников. Среди множества легенд, связанных с историей христианства, история мученичества Рипсимеанок в силу своего драматизма не осталась незамеченной, став устойчивым звеном в рассказах об Армении в записках европейских путешественников. Эта история претерпела в литературе путешествий ряд модификаций, что было обусловлено характером поставляемой информации: в одних случаях информация поступала через письменные источники (интертекстуальные заимствования), в других – через устные, от исполнителя (экспедиента) к слушателю (реципиенту). В процессе мифотворчества задействованы основные компоненты творческой деятельности – воображение и фантазия путешественника, перетолковывающего агиографическую легенду и конституирующего ее соответственно своему пониманию и отношению к

[34] Saint-Martin 1823, 22–39.
[35] De Florival 1841, 172.
[36] Moise de Khorène 1841.

воспроизводимому. В итоге создается продукт индивидуальной творческой фантазии.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աբեղյան Մ. 1944, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 647 էջ:

Քաուի Պ. 2002, «Սուրբ Հռիփսիմեի մարտիրոսությունը» պիեսը՝ Հայաստանում քրիստոնեության մուտքի մի նոր վարկած, Հայ գրականությունը և քրիստոնեությունը, Երևան, «Գիտություն», էջ 96–111:

Абегян М. 1975, История древнеармянской литературы, Ереван, изд.-во АН Арм. ССР, 505 с.

Аннинскiй А. 1899, Древнiе армянскiе историки какъ историческiе источники, Одесса, Южно-русское общество печатного дела, 135 с.

Аракел Даврижеци 1973, Книга историй, Москва, «Наука», 623 с.

Муравьев А.Н. 1848, Грузия и Армения, часть II, СПб., тип. III отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 333 с.

Неклюдов С.Ю. 1999, Традиции устной и книжной культуры, Москва, «Индрик», с. 289–297.

Тер-Давтян К. 1994, Армянские жития и мученичества V–XVII вв., Ереван, «Наири», 268 с.

Шильтбергер И. 1867, Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год, Записки Новороссийского ун-та, т. 1, 127 с.

Avril Philippe 1692, Voyage en divers États d'Europe et d'Asie, P., C. Barbin, J. Boudot, G. et L. Josse, 406 p.

Belanger Charles 1838, Voyages aux Indes orientales, P., A. Bertrand, 492 p.

Brosset M. 1874, Livre d'histoire, composé par le vartabied Arakel de Tauriz, Collection d'historiens armeniens, t. I, St.-Pbg.

Chardin J. 1811, Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, t. 2, P., Le Normant, 463 p.

Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight 1834, Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia , London, George Wightman, 552 p.

Le Vaillant de Florival Paul Emile 1841, Dictionnaire historique, géographique, philologique et critique, 210 p.

Lettres edifiantes et curieuses concernant l'Asie,l'Afrique et l'Amérique, Lettre du P. Monier au P. Fleuriau 1838, P., Auguste Desrez, 820 p.

Lucas P. 1705, Voyage du Sieur Paul au Levant , La Haye, G. de Voys, 248p.

Montpéreux Frédéric Dubois de 1839, Voyage autour du Caucase, t. 3, P., Gide, 491 p.

Nouveaux memoires des Missions de la Compagnie de Jesus dans le Levant 1723, t. 3, P., Guillaume Cavelier, 482 p.

Parrot F. 1846, Journey to Ararat, New-York, Harper and Brothers, 389 p.

Rycaut Paul 1710, Histoire de l'glise grecque et de l'eglise arménienne, Amsterdam, J.& Desbordes, 395 p.

Saint-Martin J. A. 1823, Analyse d'une tragédie arménienne représentée à Léopol, le 9 avril 1668, Journal asiatique. P., série 1, v. 2, p. 22–39.

Schiltbergers Hans 1885, Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift, von Valentin Langmantel, Tübingen, 172 S.

Tavernier J. B. 1713, Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, P., Ribou, 504 p.

Tournefort J. P. 1727, Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roi par M.Pitton de Tournefort, t. III, Lyon, chez les frères Bruyset, 405 p.

Villotte J. 1730, Voyages d'un missionaire de la Compagnie de Jesus, Vincent, 646 p.

ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ԿՈՒՅՍԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԿԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ագաթանգեղոս, վարքագրություն, ճամփորդական նոթեր, վերափոխություն, «Սուրբ Հռիփսիմյան կույսերի պատմություններ», ինտերտեքստ, էքսպեդիենտ-ռեցիպիենտ:

Քրիստոնեության պատմության հետ կապված բազմաթիվ ավանդազրույցների մեջ Հռիփսիմյան կույսերի նահատակության պատմությունն իր դրամատիզմի շնորհիվ աննկատ չի մնացել և եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում կայուն տեղ է զբաղեցնում՝ Հայաստանի մասին պատմությունների շարքում: Ուղեգրական գրականության մեջ այդ պատմությունը զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել, ինչը պայմանավորված է մատուցվող տեղեկատվության բնույթով: Մի դեպքում տեղեկությունները գալիս էին գրավոր աղբյուրներից (միջտեքստային փոխառություններ), մյուս դեպքում՝ բանավորներից՝ կատարողից (էքսպեդիենտ) ունկնդրողին (ռեցիպիենտ): Ավանդազրույցի ստեղծման ընթացքում կիրառվել են ստեղծարար գործունեության հիմնական բաղադրիչները՝ ճանապարհորդի երևակայություն, որը խեղաթյուրում է վարքագրությունը և այն շարադրվում է սեփական

ընկալմանն ու վերաբերմունքին համապատասխան: Արդյունքում ստացվում է անհատական ստեղծագործական երևակայության արգասիք:

ON THE STORY OF SAINT HRIPSIMEAN VIRGINS' MARTYRDOM IN EUROPEAN TRAVELOGUES

KARAGYOZYAN G.

Summary

Key words: Agathangelos hagiographic legend, travelers' notes, modification, "The Story of Saint Hripsimean Virgins" intertext, expedient-recipient.

Among the numerous legends on Christianity the story of Hripsimean Virgins' martyrdom due to its dramatic undertones was noteworthy, thus becoming a recurrent theme in the European travelers' notes about Armenia. The story underwent several modifications in travelogues. Those modifications were conditioned by the mode of providing information i.e. in some cases the information was obtained from written sources (intertextual borrowing), while in other cases via oral sources when information was conveyed by the speaker (expedient) to the listener (recipient). In the process of myth creation the main components of creativity are activated, the traveler's imagination and fantasy in the interpretation of a hagiographic legend constructed in accordance with the author's understanding and attitude towards the reproduction, play a decisive role. As a result a product based on individual creative fantasy comes into existence.

ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ*
Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
K86Mkrtchyan@gmail.com

ԻՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ 2000-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բանալի բառեր. Իրանի հայ համայնք, ժողովրդագրական գործընթացներ, արտագաղթ, քրիստոնյա համայնքներ, տարածաշրջանային զարգացումներ, Թեհրանի Հայոց թեմ, համայնքային գործիչներ:

Ներածություն

Իրանի հայ համայնքը XXI դար մուտք գործեց նախորդ դարի 80-ական թթ. սկիզբ առած և դեռևս շարունակվող արտագաղթի պայմաններում: Այն հետևանք է այն իրողության, որ վերջին չորս տասնամյակները ռազմա-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական բարդ փորձաշրջան էին Իրանի նորաստեղծ Իսլամական Հանրապետության համար: 1980-ական թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմը, ապա դրան հաջորդած տասնամյակներին և ընդհուպ մինչև մեր օրերը Արևմուտքի կողմից ձեռնարկած և պարբերաբար խստացվող պատժամիջոցները սոցիալ-տնտեսական մեծ վնաս պատճառեցին Իրանի բնակչությանն առհասարակ:

Տարածաշրջանային վերոնշյալ զարգացումների համատեքստում իր գործունեությունն է ծավալում հայ համայնքը, որը քանակապես աստիճանաբար նվազում է: Դրանով հանդերձ, հարկ է նշել, որ Իրանի քրիստոնյա համայնքների շարքում հայերը հաստատուն կերպով զբաղեցնում են առաջին տեղը:

Արտագաղթի խնդիրն իրենց գործունեության օրակարգում են պահում Իրանի Հայոց երեք թեմերը կրոնական տեսանկյունից ղեկավարող Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը, համայնքի հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների ղեկավարները, ազգային գործիչները: Միաժամանակ նշելի է, որ ժողովրդագրական ճգնաժամի հետևանքով փակվում են դպրոցներ, նվազում է հատկապես երիտասարդության թիվը:

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.07.20, գրախոսվել է 06.07.20, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

Ժողովրդագրական գործընթացներն Իրանի հայ համայնքում փարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում

Իրանի հայ գաղթօջախների անցյալի պատմությունը հայ գրչի մշակների կողմից բավականաչափ ուսումնասիրված է, մի բան, որ չի կարելի ասել այդ համայնքի ներկա վիճակի ու զարգացումների մասին: Մինչդեռ խնդիրը խիստ արդիական է և ոչ զուրկ քաղաքական իմաստից, մանավանդ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ընթացող հասարակական-քաղաքական ներկա բարդ և պայթյունավտանգ գործընթացների համատեքստում[1]:

1979 թ. Իսլամական հեղափոխությանը հաջորդած Իրան-իրաքյան պատերազմը, այնուհետև Իրանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցները սոցիալ-տնտեսական մեծ վնաս են հասցրել ինչպես Իրանի ամբողջ բնակչությանը, այնպես էլ նրա մի մասը կազմող հայ համայնքին: Այն արտահայտվեց արտագաղթի տեսքով: Կարելի է ասել, որ վերջին 40 տարում համայնքը նվազել է ավելի քան երեք անգամ:

1980-ական թթ. Իրանը լարել էր իր ուժերը Իրաքի դեմ ծանր ու հյուծիչ պատերազմը շարունակելու համար, որը ոչ միայն խլում էր հարյուր հազարավոր մարդկային կյանքեր, այլև վիթխարի նյութական վնասներ էր պատճառում երկրին[2]:

Ներկայումս ըստ ՄԱԿ-ի տվյալների՝ Իրանի բնակչությունը կազմում է ավելի քան 83 մլն, որը աշխարհի բնակչության 1,08%-ն է[3]: Բնակչության թվով երկիրը զբաղեցնում է 18-րդ տեղը: Հատկանշական է, որ բնակչության 75,5%-ը կամ շուրջ 63 մլն մարդ քաղաքաբնակ է և միջին տարիքը կազմում է 32:

2013 թ. Ասորի եկեղեցու Թեհրանի Գաղտիացի թեմի առաջնորդ Ռամզի Կարմուի տվյալներով՝ Իրանի բոլոր քրիստոնյաների ընդհանուր թիվը կազմում է շուրջ 70 հազար, որոնք պատկանում են տարբեր համայնքների: Հայերը կազմում են Իրանի քրիստոնյա հասարակության մեծ համայնքը՝ շուրջ 50 հազար առաքելականներ և շուրջ 300 կաթոլիկներ: Ուրմիա քաղաքում բնակվող Ասորի գաղտիացիների թիվը շուրջ 5 հազար է: Նեստորական եկեղեցու հետևորդները, որ հայտնի են «արևելքի ասորիներ» անվամբ, հաշվվում են շուրջ 7 հազար հոգի, բողոքական խմբակները՝ շուրջ 1000 հավատացյալ, լատինածես քրիստոնյաները՝ մոտ 500 մարդ, որոնց մեծ մասը օտարերկրա-

[1] **Բայբուրդյան** 2013, 11:

[2] **Բայբուրդյան** 2005, 730:

[3] https://www.worldometers.info/world-population/iran-population/#:~:text=The%20current%20population%20of%20the,year%20according%20to%20UN%20data. դիտվել է 28.02.2020:

ցիներ են: Ներկայումս քրիստոնյաների մեծ մասն ապրում է Թեհրան քաղաքում[4]: Նշելի է, որ բացի քրիստոնյա համայնքներից, զրադաշտները կազմում են շուրջ 30 հազար, իսկ հրեաները՝ մոտ 20 հազար: Հայ համայնքը կազմել է Իրանի քրիստոնյա ընդհանուր բնակչության ավելի քան 70%-ը:

Իրանում հայության թվաքանակի վերաբերյալ կարևոր է հաշվի առնել վիճակագրական հետևյալ տվյալները: Այսպես՝ 1851 թ. իրանահայերի թիվը կազմել է մոտ 20 հազար, 1890 թ.՝ 80 հազար[5], 1979 թ.՝ 200 հազար[6], 2003 թ.՝ 80 հազար[7], ներկայումս՝ շուրջ 50 հազար[8]: Հատկանշական է, որ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը, հայրենիքից դուրս ապրող հայության թիվը (չհաշված Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների հայությունը) հասնում էր մոտ 200 հազարի, որից 100 հազարը բնակվում էր Իրանում, իսկ մնացածը՝ աշխարհի տարբեր երկրներում[9]:

Ժողովրդագրական իրավիճակը Իրանի հայ համայնքում անհանգստացնող է հիմնականում երեք ուղղություններով. ա/ մեծանում է արտագաղթողների թիվը, բ/ գրանցվում է ծնելիության փոքր թիվ, գ/ փակվում են դպրոցներ:

Իրանի հայ համայնքին հուզող արդի խնդիրները առնչվում են տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ընդհանուր մթնոլորտի թելադրած գերխնդիրների հետ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտնում համայնքի առօրյա կյանքի տարբեր ոլորտներում[10]: 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի Նյու Յորքի ահաբեկչությունը նոր լարվածություն հաղորդեց տարածաշրջանային զարգացումներին. զգալիորեն մեծացավ լարվածությունն իրանա-իսրայելյան, իրանա-ամերիկյան հարաբերություններում[11]:

---

4 http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2013/05/18/%D5%AB%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%AB_%D6%84%D6%80%D5%AB%D5%BD%D5%BF%D5%B8%D5%B6%D5%A5%D5%A1%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%A8_%D6%83%D5%B8%D6%84%D6%80%D5%A1%D5%A9%D5%AB%D6%82_%D5%A5%D5%B6/arm-693252 դիտվել է 28.02.2020:

5 **Բադալյան** 2011, 397:

6 **Դալլաքյան** 2004, 194:

7 **Փահլևանյան** 2003, 240:

8 https://armenpress.am/arm/news/777670/irani-60-hazaranoc-haykakan-hamaynqy-ir-kniqn-uni-irani.html դիտվել է 28.02.2020:

9 **Եղիազարյան** 2017, 121:

10 **Բայբուրդյան** 2013, 12:

11 **Վերանյան** 2016, 165:

2018 թ. նոյեմբերի 3-ին ԱՄՆ նախագահ Դ. Թրամփը վերականգնեց Իրանի դեմ պատժամիջոցները[12]: Ակնհայտ է, որ դրանց[13] միջոցով Արևմուտքը նպատակ է դրել կիրառել նոր ճնշումներ, ինչը ըստ նրանց հաշվարկների, կհանգեցնի Իրանի ժողովրդի՝ սեփական իշխանության դեմ ընդվզումների: Սակայն այսպես կոչված ժողովրդական ընդվզումը զանգվածային կերպով տեղի չունեցավ, թեև առանձին քաղաքներում նկատվեցին մասնավոր դեպքեր:

Ըստ էության հայությունն այս երկրում ապրում է արտակարգ իրավիճակներով պայմանավորված գործընթացների ազդեցության ներքո, եթե հաշվի առնենք, որ դեռևս մոտ ապագայում փոքր է նշված պետությունների միջև բնականոն հարաբերություններ հաստատելու հավանականությունը: Ուստի, համայնքի խնդիրները սերտորեն առնչվում են նաև ՀՀ անվտանգային միջավայրին: Ավելին, հաշվի առնելով Իրանի զբաղեցրած ծանրակշիռ տեղն ու դերը Սիրիայի և Իրաքի հասարակական-քաղաքական կյանքում, ուրվագծվում է նրա անզիջում պայքարը տարածաշրջանում:

Իրանահայ համայնքային գործիչների դիրքորոշումը արտագաղթի հարցում

Տարածաշրջանային վերոնշյալ գործընթացների պայմաններում է իր գործունեությունը ծավալում Իրանի հայ համայնքը: Թեհրանում լույս տեսնող «Ալիք» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր Դերենիկ Մելիքյանի գնահատմամբ՝ հայկական համայնքն արդեն ընտելացել է ներկա պայմաններին, դիմակայում և շարունակում է իր բնականոն կյանքը: Ավելին, Իրանից հայության նոր արտագաղթի վերաբերյալ Մելիքյանը նկատում է. «… *Հիմա արտագաղթի նոր ալիք բարձրանալու համար պատճառներն անցյալի համեմատ պակասել են, և դժվար թե արտագաղթի նոր հոսք սկսի և նկատելի դառնա համայնքում: Այսօր արտագաղթ չլինելու կարևոր պատճառներից մեկն էլ կարելի է համարել ԱՄՆ նախագահ Դոնալդ Թրամփի կողմից ընդունած ներգաղթյալ-*

[12] https://www.abc.net.au/news/2018-11-03/trump-and-iran-sanctions/10462528 դիտվել է 28.02.2020:

[13] Իրանը պատժամիջոցների է ենթարկվել նաև 2015 թ.-ին, սակայն, որպես աջակից, այն ժամանակ հանդես էր գալիս Եվրոպան, որն ընդդիմանում էր ԱՄՆ-ի միակողմանի պատժամիջոցներին: Բացի դրանից, կարևոր է Չինաստանի և Ռուսաստանի աջակցությունը, որի պայմաններում ԱՄՆ-ի պատժամիջոցներն ընդդեմ Իրանի հնարավորինս չեզոքացվում են: Այս քաղաքականության հետևանքով թանկանում է արտարժույթը, բազմապատկվում ապրանքների գները, ինչն էլ ազդում է մարդկանց կենսամակարդակի վրա:

ների վերաբերյալ օրենքը, որը սահմանափակում է արտագաղթողների քայլերը»[14]: Դ. Թրամփի ներգաղթի քաղաքականությանը հաջորդեց տնտեսության ազգայնացումը[15]:

Ըստ Թեհրանի Հայոց թեմի թեմական խորհրդի փոխնախագահ Արա Շահնազարյանի՝ 2014 թ.-ին Իրանում հայ համայնքը հաշվվում է 55–60 հազար, որի մեծ մասը՝ շուրջ 45–50 հազարը, կենտրոնացած է մայրաքաղաքում[16]: Նշելի է, որ 2005 թ. Ատրպատականի հայ համայնքում (ներառյալ Թավրիզը) հաշվվում էր մոտ 2000 հայ[17]:

2013 թ. հուլիսի 3-ին ԻԻՀ խորհրդարանի հայազգի պատգամավոր Կարեն Խանլարյանը նշել է, որ հայ համայնքից որոշակի արտագաղթ է նկատվում՝ դեպի ԱՄՆ ու Կանադա: Ըստ նրա՝ Իրանում ապրում է մոտ 60–70 հազար հայ, որոնց մեծ մասը զբաղվում է արհեստներով ու առևտրով[18]:

Թեհրանի Հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Սեպուհ արք. Սարգսյանի տվյալներով, Իրանում ապրում է մոտ 70.000–80.000 հայ՝ գլխավորապես չորս քաղաքներում, որից՝ Թեհրանում ապրում է գրեթե 60.000 հայ, Սպահանում՝ մոտ 5000, Թավրիզում՝ ավելի քիչ, իսկ Ուրմիայում՝ մոտ 1200: Թեհրանի Հայոց թեմի մյուս քաղաքներում ապրում են 15-20-ական հայ ընտանիք[19]:

Հայության թվային տարբերությունը տարբեր գործիչների հաշվումներով՝ պայմանավորված է նաև այդ երկրի խորհրդարանում երկու պատգամավոր ունենալու հանգամանքով: Տեղին է նշել, որ դեռևս 1908 թ. հունվարին Պարսկա-Հնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդազարյանցը պաշտոնական գրությամբ դիմել է մեջլիսի նախագահին՝ թույլատրելու պարսկահայ ժողովրդին այնտեղ ունենալ երկու պատգամավոր: 1908 թ. մայիսի կեսերից հարցն սկսել էր շրջանառվել մեջլիսում[20]: Պրոֆ. Վ.

---

14 https://aparaj.am/%D5%AB%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%B5-%D5%B0%D5%A1%D5%B4%D5%A1%D5%B5%D5%B6%D6%84%D5%AB%D6%81-%D5%B6%D5%B8%D6%80-%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A1%D5%A3%D5%A1%D5%B2%D5%A9-%D5%B9%D5%AB-%D5%BD%D5%BA/ դիտվել է 28.02.2020:

15 https://www.thebalance.com/donald-trump-immigration-impact-on-economy-4151107 դիտվել է 29.04.2020:

16 https://armenpress.am/arm/news/777670/irani-60-hazaranoc-haykakan-hamaynqy-ir-kniqn-uni-irani.html դիտվել է 28.02.2020:

17 **Բայբուրդյան** 2013, 37:

18 https://armenpress.am/arm/news/724867/ դիտվել է 13.03.2020:

19 http://www.tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/1158-2017062003 դիտվել է 02.03.20:

20 **Սիմոնյան** 2017, 167:

Բայբուրդյանը գրում է, որ Իրանի խորհրդարանում ներկայացուցիչներ ունենալու իրավունքը իրանահայերը ստացել են 1905–1911 թթ. իրանական հեղափոխության ժամանակ[21]:

Փաստորեն, շուրջ մեկ դար իրանական խորհրդարանում հայության ներկայության քաղաքական մշակույթը որոշակիորեն պայմանավորված է եղել նաև այդ երկրում հայության մեծ թվով լինելու փաստով և ավանդույթի ուժը հիմքեր է տալիս նրանց Իսլամական խորհրդարանում ունենալ երկու պատգամավոր: Նկատենք, որ Իրանի կրոնական փոքրամասնությունները՝ հայերը, ասորիները, հրեաները և զրադաշտականները միասին վերցրած զբաղեցնում են 5 տեղ, որից երկուսը պատկանում է հայերին:

Հիրավի, արտագաղթը վնասում է համայնքի կենսագործունեությանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ վերջին տարիներին այդ երևույթը փոքր-ինչ նվազման միտում ունի, 2000-ական թթ. սկզբին գրանցված տվյալները դեռևս ակնառու են:

Իրանի հայ համայնքային կյանքն իր վրա կրում է սիրիական իրադարձությունների ազդեցության կնիքը, քանի որ Իրանը, առավել քան տարածաշրջանի որևէ այլ երկիր, ներքաշված է այդ իրադարձությունների մեջ: Այդ առումով իրանցիներն իրենց սիրիացիներին բախտակից են համարում, իսկ իրանահայերը՝ սիրիահայերին[22]:

Հայերի արտագաղթին նպաստող գործոններից մեկն էլ այն է, որ հեռացողներն ազգականներ ունեն շատ երկրներում: Բացի այդ, Իրանում գործունեություն է ծավալել «Հայազ» կոչվող հրեական կազմակերպությունը: Յուրաքանչյուր անձից արտագաղթը դյուրին և առանց թղթաբանական քաշքշուկների կազմակերպելու համար, այդ կազմակերպությունը գանձում է 5000 ԱՄՆ դոլար, ընդ որում գումարն արտասահմանում հետ վերադարձնելու պայմանով: Չնայած կազմակերպության խարդախ լինելու մեծ հավանականությանը, այն Իրանում փաստորեն գործում է անարգել: Կան նաև տեսակետներ, որ դա տարածաշրջանի հայաթափման ծրագիր է: Ուշագրավն այն է, որ «Հայազ»-ի ծրագիրը տարածվում է միայն կրոնական փոքրամասնությունների վրա, այսինքն՝ մահմեդականները ներգրավված չեն դրա մեջ[23]:

Ըստ իրանահայ որոշ գործիչների՝ կրոնական փոքրամասնությունների հետ կապված թեմաները դեռևս շարունակվում են դիտարկվել երկրի պե-

---

[21] **Բայբուրդյան** 1999, 309:

[22] **Բայբուրդյան** 2013, 39:

[23] **Բայբուրդյան** 2013, 40:

տանվտանգության համար բարձր ռիսկայնության համատեքստում՝ «*չկա համայնք, չկա և հնարավոր խնդիրը*» կանխարգել բանաձևով: Մյուս կողմից կրոնական փոքրամասնությունների խնդիրները իր հոգածության առարկան դարձնելով՝ իրանական պետությունը միաժամանակ փորձում է կանոնակարգումների միջոցով վերահսկելի և կանխատեսելի դարձնել տարադավան էթնիկ միավորներին՝ որպես արտերկրի կողմից հնարավոր միջամտության լծակների[24]:

2010 թ. Թեհրանի Հայոց թեմի պատգամավորական ժողովի և Իրան-Հայաստան բարեկամության միության վարչության անդամ Ռուբեն Սարդարյանը հաստատեց, որ «Հայազ» կազմակերպության կենտրոնը գտնվում է ԱՄՆ-ում: Իրանում բնակվող փոքրամասնությունները 3000 դոլարով դրան անդամագրվելուց հետո մեկնում են Ավստրիա, հետ ստանում վճարած գումարն ու դյուրին պայմաններով մեկնում ԱՄՆ[25]:

Փաստորեն, կարելի է արձանագրել, որ այդ կազմակերպությունը հավաքագրել է միջինը 3000–5000 դոլար, և ինչ-որ տեղ սակարկման մեխանիզմ է կիրառել:

Տ. Սեպուհ արք. Սարգսյանի համոզմամբ արտագաղթի հարցում կա միտում, եթե հաշվի է առնվում գաղթողների՝ այդ երկրի պայմաններում համեմատաբար բարեկեցիկ սոցիալական կարգավիճակը: *«Այո, համարում եմ, որ միտումնաւոր է արւում: Որովհետեւ մեր գաղութի զաւակներից շատ-շատերը, ովքեր հեռացել են, ունէին տուն-տեղ, գործարան կամ համալսարանի դասախօսներ էին: Սա ոչ մի կերպ չի բացատրւում: Բացի միայն՝ մէկը միւսի հետեւից գնալու սովորութիւնից»*[26]:

Համայնքային գործիչների վերոնշյալ նկատառումները և հրապարակի վրա եղած այլ նյութերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ եթե 2000-ական թթ. Իրանում հայությանը թիվը կազմել է 80.000, ապա այսօր այն նվազել է մինչև 50.000:

Արտագաղթի հետևանքով սոցիալապես ապահովված 25.000 (որոշ տվյալներով՝ մինչև 30.000) մարդով նվազել է համայնքի թիվը: Փաստորեն, կարելի է արձանագրել, որ վերջին տասնամյակում արտագաղթի հետևան-

---

24 **Փոլադյան** Իրանի կրոնական փոքրամասնություններ, https://www.lragir.am/2010/03/27/33471/ դիտվել է 22.03.2020:

25 http://www.aaeurop.com/?p=3606 դիտվել է 10.03.2020:

26 http://www.tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/1158-2017062003 դիտվել է 02.03.2020:

քով Իրանի հայ համանքը նվազել է մոտ 30%-ով: Անկասկած, դա մեծ թիվ է, եթե հաշվի առնենք այն կարևոր փաստը, որ այդ տոկոսային կազմի մեջ զգալի թիվ են կազմում ուսանելու նպատակով արտերկիր մեկնած երիտասարդները և դպրոցահասակ երեխաները: Ահա թե ինչու համայնքում նկատվում է դպրոցների քանակի որոշակի նվազում[27]: Ըստ էության վերարտադրողական տարիքի բնակչության արտահոսքը զգալիորեն թուլացրել է համայնքը:

2014 թ. հոկտեմբերի 20-ին՝ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին ընդառաջ, Իրան այցելած Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսը կոչ է ուղղել Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի բակում հավաքված հազարավոր հայորդիներին: Անդրադառնալով արտագաղթի մտահոգիչ երևույթին՝ նա շեշտել է Իրանին ամուր կառչելու հրամայականը. «*Բանաստեղծին բառերով խնդրելու պէս կը պահանջեմ ու պահանջելու պէս կը խնդրեմ Իրանի մեր ժողովուրդի սիրելի զաւակներէն: Մի՛ հեռանաք Նոր Ջուղայէն, Շահրնշահրէն, Թեհրանէն, Թաւրիզէն եւ Ուրմիայէն: Ձեր պապերը ծով զոհողութեամբ այս գաղութները կազմակերպեցին, եկեղեցի ու դպրոց շինեցին, մշակոյթ ստեղծեցին ու պահեցին: Դուք կոչուած էք շարունակելու անոնց նուիրական գործը: Իսկ եթէ ոմանք ինչ-ինչ պատճառներով պարտաւորուած կ'ըլլան հեռանալու այս երկրէն, անոնք միայն մէկ հասցէ պէտք է ունենան՝ Հայաստան, միայն Հայաստան…*»[28]:

Կարևոր է նկատի ունենալ, որ իսլամական միջավայրում հայ համայնքն իր դավանանքը և դիմագիծը պահպանում է դպրոցների միջոցով: Թեհրանում գործում է 16 դպրոց և 4 մանկապարտեզ[29]: Դրանք պատկանում են համայնքին և առաջնորդվում են ուսուցման պետական ծրագրով: Սակայն զուգահեռ իրականացվում են հայկական ծրագրերը: Բացի դրանից, պետությունն ինքն է համայնքին ուսուցիչներ տրամադրում:

Ըստ Թեհրանի Հայոց թեմի կանոնադրության նախաբանի Ա. կետի՝ Իրանի հիմնական և քաղաքացիական օրենքների համաձայն, իրանահայությունը հետևում է երկրի օրենքներին և կրոնական փոքրամասնություն ճանաչվելով՝ ունի կրոնի ազատության, կրոնի, լեզվի և ազգային սովորույթների ուսուցման, խորհրդարանում երկու ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք: Իսկ մասնավոր խնդիրներում հետևում է իր կրոնի ու դավանանքի օրենքներին ու

---

[27] https://news.am/arm/news/24342.html դիտվել է 20.03.2020:

[28] «Հասկ» 2014, հոկտեմբեր, 957–959:

[29] http://www.tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/1158-2017062003 դիտվել է 02.03.2020:

ազգային սովորույթներին, որոնց հիման վրա վարում է իր եկեղեցական, կրոնական ու կրթական գործերը՝ համապատասխան ժողովների և մարմինների միջոցով[30]:

Քննարկելով Իրանի հայ համայնքի թվային պատկերը՝ որոշակի նշանակություն ունի այդ թվում իր ուրույն տեղը զբաղեցնող, խիստ փոքրաթիվ, սակայն իր գործունեությունը ծավալող Իրանի Հայ Կաթողիկե համայնքը, որն անդամներ ունի Սպահան և Շիրազ քաղաքներում: Հայ կաթողիկեներին արտոնում են հիմնել դպրոցներ, միաբանություններ, տպարաններ և տպագիր հանդեսներ: Արտագաղթի պայմաններում բազմապատիկ նվազել է նաև համայնքը: 1990–2000 թթ. այն կազմել է 2200, իսկ 2005–2008 թթ. Վատիկանի հրապարակած վիճակագրության համաձայն՝ 10 հազար մարդ: Սակայն վերջին թիվը ուռճացված է, չնայած այն կարելի է մեկնաբանել որպես Իրաքի վերջին պատերազմի հետևանք: Այդուհանդերձ, դժվար է հավատալ, որ Իրաքի Հայ Կաթողիկե համայնքը, որի անդամների թիվը միշտ էլ համարվել է 2000, արտագաղթել է միայն Իրանի ուղղությամբ[31]: Այլ կերպ ասած՝ Վատիկանը հավակնում է կաթողիկե համայնքի հետևորդների թիվը մեծացված ներկայացնելու նպատակով առավել ամրապնդել իր դիրքերն Իրանի կրոնական փոքրամասնությունների խճանկարում:

Վերջին տարիներին Իրանի Հայ Կաթողիկե համայնքի առանձին ներկայացուցիչներ մշտական տեղափոխվել են Հայաստան և ձեռք բերելով բնակարաններ հիմնավորվել Հայրենիքում: Սակայն հայ կաթոլիկների շրջանում ևս առկա է արտագաղթ այլ երկրներ, հատկապես ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա և այլն[32]: Ինչ վերաբերում է Իրանում Հայ Ավետարանական եկեղեցուն, ապա նրա հետևորդների թիվը կազմում է 300–350 հոգի[33]:

Ժողովրդագրական խնդիրը դարձել է առաջնահերթ Իրանի հայ համայնքում, որի մասին վկայում են և՛ գիտական շրջանակները, և՛ համայնքային գործիչների հրապարակումները: Մյուս կողմից նշելի է, որ արագ փոփոխվող արդի աշխարհում արտագաղթած բազմաթիվ իրանահայեր եվրոպական կամ արևմտյան այլ երկրներում շարունակում են զբաղվել համայնքային կյանքով՝ ինտեգրվելով տվյալ երկրում արդեն իսկ առկա հայկական կառույցներին, իսկ դրանց բացակայության դեպքում իրենք են նախաձեռնում և

---

[30] http://tehranprelacy.com/kanonagrutiun դիտվել է 28.03.2020:

[31] **Բայբուրդյան** 2013, 63:

[32] **Բայբուրդյան** 2013, 65:

[33] **Բայբուրդյան** 2013, 186:

ստեղծում այդպիսիք: Այլ խոսքով՝ օտար միջավայրում շարունակում են պահպանել իրենց ինքնությունը:

Եզրակացություններ

Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական զարգացումները ազդում են Իրանի հայ համայնքի կենսագործունեության վրա: Իրան-իրաքյան պատերազմը, այնուհետև Իրանի նկատմամբ տասնամյակներ կիրառվող պատժամիջոցները, ինչպես նաև վերջին տարիներին քաղաքացիական կռիվները Սիրիայում սոցիալ-տնտեսական մեծ վնաս են հասցրել այդ երկրի բնակչության մի մասը կազմող հայ համայնքին: Միայն արտագաղթի հետևանքով համայնքը նվազել է ավելի քան երեք անգամ:

Արտագաղթի շարունակումը կարող է թուլացնել նաև ՀՀ դիրքերը սահմանակից և բարեկամ Իրանում: Հաշվի առնելով այդ երկրում առկա միլիոնավոր թյուրքախոս զանգվածի առկայությունը՝ նրանց գործողություններին իր ներկայությամբ դեռևս հակազդում է հայ համայնքն իր հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների շնորհիվ: Ուստի, համայնքի պահպանումը բխում է նաև ՀՀ անվտանգային շահերից:

Այսօր էլ Իրանի արտաքին քաղաքականության սրացման պայմաններում հայության հեռանկարը մշուշոտ է: Ահա թե ինչու մեծանում են արտագաղթի տեմպերը և տրամադրությունները: Մյուս կողմից նշելի է, որ ԱՄՆ ներգաղթի քաղաքականությամբ պայմանավորված առաջիկայում որոշակիորեն կնվազի հայության հոսքն Իրանից, որը ժամանակավոր բնույթ կունենա:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բայբուրդյան Վ. 2013, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն», 211 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 2005, Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 784 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 1999, Իրանն այսօր (տեղեկատու), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 336 էջ:

Բադալյան Գ. 2011, Իրան. Հանրագիտարան, Երևան, Հեղինակային հրատ., 880 էջ:

Դալլաքյան Կ. 2004, Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, «Զանգակ-97», 288 էջ:

Եղիազարյան Ա. և ուրիշներ 2017, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 244 էջ:

Սիմոնյան Հ. 2017, 1905–1912 թթ. պարսկական հեղափոխությունը և հայերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 606 էջ:

Վերանյան Կ. 2016, Իսրայելի քաղաքականության վերաբերյալ, Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 224 էջ:

Փահլևանյան Հ. 2003, Իրան, Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Խմբ.՝ Հովհ. Այվազյան, Ա. Սարգսյան և ուրիշ., Երևան, «Հայկական հանրագիտարան», 235–267 էջ:

Արամ Ա. Կաթողիկոս 2014, «Նոր Ջուղան հաւատարիմ պէտք է գտնուի իր անցեալին, որպէսզի վերանորոգ հաւատքով կերտէ իր ապագան», «Հասկ» պաշտօնական ամսագիր Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, ՁԳ. Տարի 2014, հոկտեմբեր, էջ 957–959:

Իրանի քրիստոնեաները փոքրաթիւ են..., 18.05.2013, http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2013/05/18/%D5%AB%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%AB_%D6%84%D6%80%D5%AB%D5%BD%D5%BF%D5%B8%D5%B6%D5%A5%D5%A1%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%A8_%D6%83%D5%B8%D6%84%D6%80%D5%A1%D5%A9%D5%AB%D6%82_%D5%A5%D5%B6/arm-693252 դիտվել է 28.02.2020:

Իրանի 60 **հազարանոց հայկական համայնքը իր կնիքն ունի Իրանի կյանքում**, 25.09.2014, https://armenpress.am/arm/news/777670/irani-60-hazaranoc-haykakan-hamaynqy-ir-kniqn-uni-irani.html դիտվել է 28.02.2020:

“Donald Trump Restores Iran Sanctions, Hitting Oil Exports Over its Support for Militant Groups”. ABC News. 2018-11-03. Retrieved 2019-01-31. https://www.abc.net.au/news/2018-11-03/trump-and-iran-sanctions/10462528 դիտվել է 28.02.2020:

Իրանահայ համայնքից նոր արտագաղթ չի սպասվում. իրանահայ գործիչ, 24.11.2018, https://aparaj.am/%D5%AB%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%B5-%D5%B0%D5%A1%D5%B4%D5%A1%D5%B5%D5%B6%D6%84%D5%AB%D6%81-%D5%B6%D5%B8%D6%80-%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A1%D5%A3%D5%A1%D5%B2%D5% A9-%D5%B9%D5%AB-%D5%BD%D5%BA/ դիտվել է 28.02.2020:

Իրանի 60 **հազարանոց հայկական համայնքը իր կնիքն ունի Իրանի կյանքում**, 25.09.2014, https://armenpress.am/arm/news/777670/irani-60-hazaranoc-haykakan-hamaynqy-ir-kniqn-uni-irani.html դիտվել է 28.02.2020:

Իրանահայերը Ռոհանիից ակնկալիքներ ունեն Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում. ԻԻՀ խորհրդարանի հայազգի պատգամավոր, 03.07.2013, https://armenpress.am/arm/news/724867/ դիտվել է 13.03.2020:

Իրանահայ համայնքը Հայաստանի հայելին է Թեհրանում, 06.11.2010, http://www.aaeurop.com/?p=3606 դիտվել է 10.03.2020:

Սրբազան Հօր Հարցազրոյցը Հայաստանի «Փաստ» Օրաթերթի հետ, 22.06.2017, http://www.tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/1158-2017062003 դիտվել է 02.03.2020:

Թեհրանում փակվում են հայկական դպրոցները, https://news.am/arm/news/24342.html դիտվել է 20.03.2020:

Կանոնագրութիւն Թեհրանի Հայոց Թեմի, http://tehranprelacy.com/kanonagrutiun դիտվել է 28.03.2020:

Վարդանյան Թ., Իրանահայ համայնք. ճամպրուկային տրամադրություններ, 21.06.2007, http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=2376 դիտվել է 28.03.2020:

Փոլադյան Ա., Իրանի կրոնական փոքրամասնությունններ, https://www.lragir.am/2010/03/27/33471/ դիտվել է 22.03.2020:

Kimberly Amadeo, Donald Trump on Immigration, Pros and Cons of Donald Trump's Immigration Policies, Updated April 25, 2020, https://www.thebalance.com/donald-trump-immigration-impact-on-economy-4151107 դիտվել է 29.04.2020:

Iran Population (LIVE), retrieving data... https://www.worldometers.info/world-population/iran-population/#:~:text=The%20current%20population%20of%20the,year%20according%20to%20UN%20data. դիտվել է 28.02.2020:

ВОПРОСЫ ДЕМОГРАФИИ ИРАНСКИХ АРМЯН В 2000-Х ГОДАХ

МКРТЧЯН К.

Резюме

***Ключевые слова*:** армянская община Ирана, демографические процессы, эмиграция, христианские общины, региональные события, Армянская епархия Тегерана, общинные деятели.

Военно-политические события, имевшие место на Ближнем Востоке, отразились на жизнедеятельности армянской общины в Иране. Ирано-иракская война, затем санкции в отношении Ирана на протяжении ряда десятилетий нанесли значительный ущерб армянской общине, составляющей часть населения страны. Эмиграционные процессы привели к сокращению численности населения Ирана более чем в три раза.

На сегодняшний день в связи с эскалацией внешней политики Ирана перспективы для армян весьма неблагоприятны. Именно поэтому растет уровень эмиграции. В то же время следует отметить, что из-за эмиграционной политики США поток армян-эмигрантов из Ирана несколько сократится.

THE DEMOGRAPHIC ISSUES OF IRANIAN ARMENIANS IN THE 2000S

MKRTCHYAN K.

Summary

Key words: the Armenian community of Iran, demographic processes, emigration, Christian communities, regional developments, the Armenian Diocese of Tehran, community leaders.

The military-political developments in the Middle East are affecting the life of the Armenian community in Iran. The Iran-Iraq war and the subsequent decades-long sanctions against Iran have caused great socio-economic damage to the Armenian community that is part of the country's population. Emigration alone has reduced the community more than threefold.

Even today, with the escalation of Iran's foreign policy, the prospects for Armenians are bleak. That is why emigration rates and moods are rising. On the other hand, it is noteworthy that due to the US immigration policy, the flow of Armenians from Iran will decrease to some extent in the near future.

NAREK MARTIROSYAN*
post-graduate researcher
Institute of History NAS
Martino-1988@mail.ru

THE ASHRAFS IN THE OTTOMAN PARLIAMENT

Key words: Ottoman parliament, Midhat's constitution, election law, census bill, dynastic aristocracy, petition, Armenian deputies.

Introduction

The Ottoman Empire has paved its unique way in transforming itself into a constitutional state. The attempt was recorded in 1876. The establishment of the Ottoman parliament and the constitution authored by Midhat pasha were the cornerstones of this historical event. Unfortunately, this parliament was short-lived. Nevertheless, Midhat pasha's work was not only preserved but also returned to the historical arena, for this time it had been reformed and refined in terms of its content and vitality. In the history of the Ottoman Empire it is known as "the second constitutional stage".

The first parliament convocation – "the second constitutional stage" was characterized by its multi-national, multi-religious, and more importantly by its multi-layered social classes. No matter how much the Armenian and Turkish revolutionaries advocated revalidation of constitution and formation of the parliament, after the elections the majority of the parliament consisted more of ashrafs rather than revolutionaries. These retrograde powers of the Ottoman Empire entered the parliament due to the election rig – falsification that was carried out with the ittihat's full awareness and permission.

Constitution and Election Law as the Basis for the Formation of the Parliament

In 1907–1908 the sole goal of the Young Turks was to overthrow Sultan Abdul Hamid's government and restore the constitutional law. To achieve this goal a revolution or a coup would be made in the aftermath of which parliamentary

* *Հոդվածը ներկայացվել է 13.09.19, գրախոսվել է 27.09.20, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

elections would be held and a parliament formed. The parliamentary elections were to be held in accordance with the 1876 election law as well as with the election amendments introduced in the pre-election program of Young Turks.

According to the 1876 election law, only male representatives without any religious segregation were eligible to participate in the elections. Each 50000 Ottoman resident had one deputy represented in the parliament. However, in case of 75000 inhabitants it was permissible to elect a second deputy. The elections were meant to be a two-stage system "by secret ballot" and "fair"[1]. There existed two categories of voters. The voters of the first category elected "secretly" though not the deputy but the second-category electors. The latter respectively voted for a deputy or deputies. The candidate of a committee, party or alliance of parties who would gain more second-category electors would be elected as a deputy of the Ottoman parliament.

The 1876 election law was based on such privileged categories as property, residence, education and the requirement to have a command of the Turkish language. The election law in question only granted rights to those who paid land and income taxes to the state i.e. the privilege of property was acknowledged only. In the election campaign publicized in September, 1908 the Young Turks maintained the validity of this law only for the first-category voters, while they expanded the scope of second-category voters, including those individuals who paid taxes for cattle farming as well. The election campaign prioritized the enforcement of the new election law as well as the people's right to elect the two thirds of the Senate, endowing the deputies with legislative authority, allotting Parliament seats to the ethnic minorities[2]. If the previous bill banned the political parties to nominate candidates, then since 1908 the electoral campaign was mainly between the committees and political parties or their alliances.

Hence, during the election campaign of 1908 the Ittihat members made some amendments both in the election law and in the respective constitutional bills. As far as the location of electing and being elected was concerned, it did not undergo any changes, any candidate could be elected in any region, however it was considered that he represented the whole population of the Ottoman Empire in the parliament. On the whole, it can be assumed that the electoral system of the

[1] **Хнкоян** 1990, 46.
[2] **Тунян** 2004, 63–64.

Ottoman Empire was based on the principle of proportional representation. The main powers of the Ottoman parliament, consisting of retrograde Turkish, Kurdish clergy and feudal noblemen (ashrafs) considered such a situation in the Ottoman state as utterly unacceptable. Those were basically the people who throughout the years terrorized, abducted, robbed and expropriated the wretched and poor population of the rural and urban regions. The ashrafs opposed any political or ideological progress. Any progressive ideology or movement like religious freedom, equality between people, a nation's right to self-determination, the supremacy of law and justice, an individual's right to free mobility were perceived by ashrafs as dangerous phenomena invented by either the Armenians or Europeans. Thus, those ideas were to be rooted out then and there. The majority of ashrafs saw the Armenians as the initiators of establishing the constitutional law. Therefore, the ashrafs' rebellions which were very often accompanied by violence and massacres perpetrated against Armenians should be viewed in this line of logic.

The 1908 parliament consisted of 275 deputies of which 142 were Turks and Kurds, 60 Arabs, 25 Albanians, 23 Greeks, 12 Armenians, 5 Jews, 4 Bulgarians, 3 Serbs, and 1 valakh[3]. It should be noted that none of the Armenian, Greek, Bulgarian, Jewish, or Serbian deputies were ashrafs. The Kurds and Turks were mainly ashrafs. As for the committees and political parties, 160 represented the committee "ittihat ve terakki", 20–25 – the Ahrar political party, 4 were from the Armenian Revolutionary Federation, 2 from the Bulgarian Constitutional Clubs, 1 was from the Social Democrat Hunchakian party and 70 did not have allegiance to any political party[4]. The aforementioned ashrafs mainly belonged to the Ittihat or were independent or deputies with no party affiliation. On March 31, 1909 after the coup organized to overthrow sultan Abdul Hamid's reign the situation changed. The coup against Abdul Hamid can be regarded as the ashrafs' first attempt of rebellion. A great number of ashrafs cooperating with the leaders of the coup, as well as others who were terrified by Sultan's retribution immediately joined the Ahrar party that was under the sultan's protection. Some of them formed new political parties, while a few of them merely left the Ittihat and remained independent. As a result, a different political situation developed in the

[3] Kuran 1956, 477.
[4] **Համբարյան** 1979, 14:

parliament, where the Ittihat was represented by 85–90 deputies, 25–30 deputies were from the newly formed clerical party "Jemiet Ilmiet", while 55–60 deputies belonged to the Ahrar and 90-100[5] had no political affiliation whatsoever. After the failure of the coup against Abdul Hamid, the number of Ittihat members naturally increased up to 125-130, while Ahrar consisting of a great many ashrafs formed an alliance with a range of political powers, thus transforming into a new political party named Freedom and Accord (Hürriyet ve İtilâf Firkasi).

It was obvious that these powers having "taken shelter" in major parliamentary parties would eventually fight for victory in the upcoming elections as this would secure the protection of their "petty" personal interests and their reproduction ensured by law. In May 1910, they were given such an opportunity.

The Rebellion of Ashrafs in the Parliament

May of 1910 is a notable phase in terms of establishing constitutional law in the Ottoman Empire, as during those days the parliament discussed and passed a range of greatly significant bills. Nevertheless, of special interest for us is the discussion of the law on census, specifically its Article 38. The content of the law was closely related to the electoral law, which was drafted and endorsed in 1876, before the enactment of the constitution on which the elections were held[6]. The election law consisted of seven articles, which were included in the charter on "The Formation and Establishment of the Senate and Parliament Chamber".

Article 38 similarly endorsed the electoral laws of 1876 and 1908, thus it was not random at all that the local Turkish and Kurdish seedy noblemen rebelled against this reform.

On May 11, 1910 the ashrafs of the Ottoman parliament took their colleagues by surprise. The first 37 articles of the law were discussed and passed without any objections. However, when Article 38, in fact the last one, was being discussed, the majority of the parliamentarians displayed such intolerance that many politicians were taken aback. The insurgence of the ashrafs was first reflected in a petition. In opposition to this article, they introduced a petition which suggested that in case of changing his residence the citizen had a right to vote or be elected only in 5 years' time. Instead, he would preserve his rights in his previous residence. One hundred and fifty-six deputies signed under the petition. In other

---

[5] **Փափազյան** 1952, 93:

[6] **Selda Kiliç** 2011, 28.

words, they represented the majority, and this was accounted for by the fact that the bill was not based on any ideology or public interest. The majority of the ashraf deputies (who belonged to the seedy nobility) were convinced that the bill suited their personal interests. Hence, the given majority included deputies from nearly all political parties i.e. from moderate liberals, people's party and naturally from the Ittihat[7]. In fact, the ashrafs were tools for the highest echelons of the Union and Progress to limit the citizens' electoral rights. It is common knowledge that after the coup of 1908 the Ittihat did not want to come to power directly[8]. Young Turks preferred to become a majority in the parliament and in this way counterbalance the government[9]. The use of ashrafs in the introduction and enactment of this infamous law can be explicated by this political strategy.

A deputy from Kumulgina (Komotine) Ismail Hagg bey, who was from the Ittihat, introduced the petition[10]. He was an educated man with a good command of law, and always supported the ashrafs. He was also the non-official speaker of the Ittihat. When it was necessary to make pressure on the ethnic minorities or on the intellectuals, the "heavy artillery" – Ismail Hagg bey was used.

Parliament Reaction

All Armenian deputies, irrespective of their party affiliation, along with many Greeks and some pro-center powers from the Progress and Union opposed the bill[11]. Since the initiators of the petition represented the overwhelming majority, they allowed the rest to speak their mind openly. However, when the opponents started to affect even those who had authored the bill the latter started to protest, and Grigor Zohrap had to intervene: "If you do not respect the freedom of speech here, what would you do to the people who voted for you, what would keep you back from bringing disasters on your own country?"[12]

In his speech, Jahid bey mentioned that the enactment of the census bill, being an amendment to the functioning law, would be a huge step towards separatism. He added that true patriots were self-reliant, consequently they were

---

[7] «Ազատամարտ», 12.05.1910:

[8] «Ժամանակ», 21.02.1909:

[9] **Մանդելշտամ** 1919, 32:

[10] Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, 11 Mayis 1326, Doksanaltinciinikad, Devre 1, Cilt 5, Ictima Senesi 2.

[11] «Բյուզանդիոն», 12.05.1910:

[12] «Ազատամարտ», 12.05.1910:

to reject the new bill which restricted the people's right to election. In his words, patriots should not be afraid of having rivals as the state benefitted from such rivalry. During Jahid bey's speech the noise was so great that the president of the parliament announced a two-hour adjournment. After the adjournment Khoneos effendi took the floor and backed Jahid Bey's viewpoint. Hasan effendi a deputy from Sinop tried to dissuade the advocates of the bill from making that proposal. Then Zohrap spoke, pointing out that the minority of the deputies were naturally expected to propose such a bill, as they might fear that the majority of the deputies, having formed a government would violate their rights in the next elections, but the fact that the majority had also signed the petition appeared to be illogical[13].

Ismail Hagg bey speaking on the legal basis of the introduced petition emphasized the importance of civil rights, pointing out that a citizen belonged to his community thus, as a deputy he had to be elected there, serving for the community's benefit[14]. Referring to Ismail Hagg bey's speech, Zohrap characterized it as absurd, while the introduced bill as illegal.

Ismail Hagg bey's substantiation was erroneous, since his claim to the civil law contradicted both the Ottoman constitution and the electoral law. In cases like this the constitution was prioritized. Undoubtedly, Ismail Hagg bey having a good command of jurisprudence and being well-aware of such a regulation tried to mislead all the other parliamentarians.

Soon the backers of the bill made such an unbearable noise that Zohrap was forced to leave the rostrum. The chairman of the Union and Progress party Khalil bey who found himself in a quandary called on the opponents to the bill to demand that the government express its position over the matter. Mehmet Talaat bey announced that he could not give an immediate response, as he had not discussed the issue with other ministers. Thus, he proposed that the discussion of the matter be delayed. The authors of the article suggested that the introduced bills should be read out and put to the vote. The opponents of the article put forward a new bill, adhering to the postponement introduced by the government. Meanwhile, two deputies rescinded their signatures on the article. The parliamentary majority – the ashrafs seemed to be losing control of events .Ilias

[13] «Բյուզանդիոն», 12.05.1910:

[14] See Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, ibid.

Sami the Kurdish ashraf from Mush also known as a notorious slaughterer and Armenophob expressed his surprise at the postponement of passing the petition supported by 156 deputies. Then he appealed to his ashraf colleagues not to rescind their signatures[15]. Ilias firstly declared Midhat's constitution as faulty, and then accused his Ittihat colleagues of not clarifying the article while making the 1908 amendments.

Hovhannes Serenkulyan also spoke on the issue. He basically refuted the arguments proposed by Ismail Hagg bey and Ilias Sam, hoping that even if the parliamentary commission passed it, the Senate (the upper chamber) would veto this infamous bill[16].

Brawl and Mutual Understanding

During the deputies' speeches, the government managed to introduce a new petition to the President of the Parliament. The government's petition demanded that ashrafs postpone the discussion of the petition.

The two bills were read out, then a controversy emerged over which of the bills should be put to the vote first. According to the law, the bill on the postponement of the discussion was to be put to the vote first. However, the authors of the bill persistently ignored this constitutional requirement, as a result their opponents attacked them and a brawl started. The President announced that according to the requirement of the law, the government's bill had to be put to the vote first. The authors of the article attacked the President and the proponents of the postponement. The Minister of Economics having found shelter within the "human" wall formed by Lutfi Fikr, Mustafa Ali, Zohrap, and Vardges fearlessly fought back[17]. Meanwhile Zayn-el-Apetin effendi and members of the Liberal Peoples' party and Ottoman Liberty party moving around the ballot box collected the votes. Ahmed Riza bey stated that he would consider the vote invalid. Seeing that his words had no impact, he tried to leave. The authors of the article surrounded Ahmed Riza and forcibly made him hold the session. Seeing no way out Ahmed Riza, announced that the session lacked majority, thus it was officially closed. The next day the parliament discussed the controversial article on the census. On May 12, when the parliament was about to put to the vote the bill on

[15] See Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, ibid.

[16] See Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, ibid.

[17] «Բյուզանդիոն» 12.05.1910:

the change of residence, Ismail Hagg bey introduced a new bill according to which, a person who had changed his residence had the right to vote or be elected in three years instead of five. It goes without saying that the bill was approved by the Ittihat government and it was not random at all that it was Ismail Hagg bey who introduced it. Before putting the bill to the vote, the Prime Minister of the Ottoman Empire Hagg pasha took the floor. He stated that the given issue should be dealt with when the code of electoral law was studied. The Prime Minister also noted that the elections were held based on the electoral regulation of 1876, assuring that in two years' time a new electoral law would be enforced. As a result, the President Riza bey put to the vote the bill introduced by Ismail Hagg bey which was passed with 51 votes "against" and 145 "in favor"[18].

Conclusion

Actually this was a movement supported by the ruling party or at least by its highest echelons which was aimed at obstructing or limiting the person' s right to participate in the country's government i.e. his electoral right. In the successive parliamentary elections this bill became the cornerstone due to which the local embezzlers, former officials with a criminal past, tribal chiefs with anti-Armenian views and other waste appeared in the parliament. Choosing ashrafs as its buttress, the ittihat annihilated the supremacy of law in the Ottoman Empire, the preservation of fundamental human rights i.e. a person's right to mobility was breached, thus eliminating any possible prospects of forming a lawful state.

This was ittihat's first step towards the distortion of the Ottoman constitution, which would eventually pave path to the collapse of the empire.

BIBLIOGRAPHY

«Ազատամարտ», 12.05.1910
«Բյուզանդիոն», 12.05.1910
«Բյուզանդիոն», 13.05.1910
«Ժամանակ», 21.02.1909
Համբարյան Ա. 1979, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908–1914), Երևան, 310 էջ:
Մանդելշտամ Ա. 1919, Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը. Երիտասարդ թուրքերը պատերազմեն առաջ, Առաջին մաս,Կ.Պոլիս, 128 էջ:

[18] «Բյուզանդիոն» 13.05.1910:

Փափազեան Վ. 1952, Իմ Յուշերը, Բ հատոր, Պէյրութ, 610 էջ:

Тунян В.Г. 2004, Младотурки и армянский вопрос, часть первая, 1908–1912 гг., Ереван, изд-во Музей-институт геноцида армян, 381 с.

Хнкоян Н.С. 1990, Выборы 1912 года В Турции и формирование антимладотурецкого блока, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 7, էջ 44–52:

Kuran A. 1956, Osmanleimparatorluğunda inkilap hareketlerve Milli mücadele. Istambul, sayfa sayisi, 927.

Selda Kiliç, 1876 Meclis-i Mebusani ve seçim hazirliklari, Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankaraö OTAM 30, Güz 2011.

Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, 11 Mayis 1326, Doksanaltinci İnikad, Devre 1, Cilt 5, Içtima Senesi 2.

ԷՇՐԱՖՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան խորհրդարան, միդհատյան սահմանադրություն, ընտրական օրենք, մարդահամարի օրենք, ազնվականություն, խնդրագիր, հայ պատգամավորներ:

1908-ի հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերը վերականգնեցին Միդհատ փաշայի հեղինակած սահմանադրությունը և կազմավորեցին Օսմանյան խորհրդարանը: Առաջին գումարման խորհրդարանը բազմազգ էր, բազմակրոն և որ ոչ պակաս կարևոր է՝ բազմախավ: Ընտրությունների արդյունքում, այդ նոր խորհրդարանում հայտնվեցին ավելի շատ էշրաֆներ, քան հեղափոխականներ: Օսմանյան պետությունում և խորհրդարանում զգալի ուժ ներկայացնող հետադիմական, կղերաֆեոդալական թուրք և քուրդ տոհմիկ ազնվականությունը (էշրաֆ) ընդդիմանում էր մարդու իրավունքներին առնչվող ցանկացած բարեփոխմանը և սահմանադրական համակարգի հաստատմանը: 1910 թ.-ի մայիսի 10-ին խորհրդարանը քննարկում էր մարդահամարի մասին օրենքը: Ուղղորդվելով իշխող կուսակցության՝ երիտթուրքերի կողմից, էշրաֆները պահանջեցին, որ խորհրդարանը համապատասխանեցնի ընտրական օրենքը իրենց նեղ անձնական շահերին: Իթթիհատը օգտագործելով էշրաֆներին՝ ի չիք էր դարձնում իրավական պետություն ստեղծելու ցանկացած հավանականություն:

ЭШРАФЫ В ОСМАНСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ

МАРТИРОСЯН Н.М.

Резюме

Ключевые слова: османский парламент, мидхатовская конституция, закон о выборах, закон о переписи населения, дворянство, петиция, армянские депутаты.

После революции и прихода к власти младотурок в 1908 г. была восстановлена конституция Мидхата паши и был сформирован парламент Османской империи. В результате выборов большинство депутатов в парламенте оказались представителями турецкого и курдского родового дворянства (эшрафы). Эти люди в основном представляли интересы правящего класса Османской империи. Они преследовали цель противостоять развитию конституционной системы, следовательно, выступали против реформ, связанных с правами человека и утверждением конституционной системы в Османской империи. В мае 1910 г. при обсуждении в парламенте закона о переписи населения эшрафы, по настоянию младотурок, потребовали от парламента, чтобы последний при принятии закона о выборах руководствовался их личными интересами. Посредством эшрафов младотурки хотели пресечь любую возможность создания правового государства.

ԱՆԱՀԻՏ ՇԱԳՈՅԱՆ*

Հայցորդ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

anahit.shagoyan@yahoo.com

ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐՔԵՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Թուրքեստանյան գեներալ-նահանգապետություն, հայ վերաբնակներ, Աշխաբադ, հայ վաճառականություն, Մերվ, հայ հոգևորականություն, բարեգործական ընկերություն:

Ներածություն

XIX դարի երկրորդ կեսին Ալեքսանդր 2-րդը ավարտին հասցրեց Թուրքեստանի (Միջին Ասիայի) նվաճումը և արդեն 1867 թ. իրականություն դարձավ Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետության ստեղծումը: Տարածաշրջանը հեշտ կառավարելու նպատակով ստեղծվեց Հատուկ կոմիտե՝ Չինվորական նախարար Դ. Միլյուտինի գլխավորությամբ[1]: Նույն տարում կայսրությունը որդեգրեց տարածաշրջանը կառավարելու սկզբունքային ուղղություն և ապրիլի 23-ին հայտարարվեց «Ժամանակավոր դրություն՝ Թուրքեստանյան գեներալ-նահանգապետության շրջաններում»: Համաձայն դրա, Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետին իրավունք տրվեց նշված հիմքերով՝ ձեռնարկել բոլոր այն միջոցները, որոնք նա օգտակար է համարում տարածաշրջանի կայացման համար»[2]: Ձեռնարկված միջոցառումները ոչ միայն հեշտացրեցին տարածաշրջանի կառավարումը, այլև հնարավորություն տվեցին զարգացնել այն՝ օգտագործելով տեղի բնակչության և կայսրության բնակիչների ներուժը, որից անմասն չմնաց նաև հայությունը:

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 13.09.20, գրախոսվել է 27.09.20, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] Источниковедение истории канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по материалам ревизии сенатора **Палена К.К.,** https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155157.

[2] Источниковедение истории канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по материалам ревизии сенатора **Палена К.К.,** https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155157.

Նահանգային իշխանությունները հայ վերաբնակների նկատմամբ ունեին հակասական վերաբերմունք. մի կողմից բարեկամաբար էին վերաբերվում, քանի որ հայերը քրիստոնյա էին, իսկ ռուս կառավարիչները փնտրում էին դաշնակիցներ այդ մահմեդական տարածաշրջանում[3]: Ուստի և զարմանալի չէ, որ հայերը տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել տնտեսական կյանքի կարևոր ոլորտները: Մյուս կողմից՝ նրանք ցանկալի չէին համարում տարածաշրջանի կովկասյան բնակչության հետ հայերի մերձեցումը[4]: Թուրքեստանյան տարածաշրջանի խոշորագույն քաղաքներում (Աշխաբադ, Մերվ, Կոկանդ, Սամարղանդ) բնակություն հաստատած հայությունը զգալի նշանակություն է ունեցել տեղի տնտեսական ու հասարակական կյանքում[5]:

Թուրքեստանյան տարածաշրջանի խոշորագույն քաղաքները

Աշխաբադ: Հայերը Աշխաբադում բնակություն են հաստատել դեռևս 1880-ական թվականներին, և կարճ ժամանակահատվածում իրենց առևտրական շնորհների արդյունքում ներգրավվել են քաղաքի տնտեսական կյանքում: Նրանց ձեռքին էր կենտրոնացված մանուֆակտուրայի մեծագույն մասը: Հայ վաճառականության համար կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Աշխաբադում էր գտնվում երկաթուղային կայարանը՝ իր բազմաթիվ պետական և բանկային ծառայողներով և զինվորականներով[6]:

Տեղի հայ վաճառականությունը առևտրական կապեր ուներ Պարսկաստանի հետ: Առավելությունն այն էր, որ Աշխաբադը գտնվում էր ռուս-պարսկական սահմանին մոտ և առևտրականները կարողանում էին Պարսկաստան արտահանել մեծ քանակությամբ մանուֆակտուրային արտադրանք,

---

[3] **Алексанян О.**, Армяне в русском Туркестане: расселение и вклад в развитие края, http://armstudies.asj-oa.am/278/1/98.pdf?fbclid=IwAR3XI4hg0IaDef-EUo36so-9ugWEShcNSAYd1Z8TAUtN55DUmsNb2jxTUd4, էջ 100:

[4] **Григорянц В.,** К истории Армянской церкви в Туркмении (конец XIX – середина XX вв.), http://lraber.asj-oa.am/3402/1/1991-6(8).pdf.

[5] 1897 թ. դրությամբ հայ բնակչությունը տարածաշրջանում կազմել է 4862 մարդ: Նրանց 89%-ը (4317 մարդ) բնակություն են հաստատել քաղաքում, 11%-ը (546 մարդ)՝ գյուղում: 1909 թ. հայ բնակչությունն ավելացավ՝ կազմելով 11,007 մարդ: **Алексанян О.,** Армяне в русском Туркестане: расселение и вклад в развитие края, http://armstudies.asj-oa.am/278/1/98.pdf:

[6] Երկաթուղու կառուցումը և ֆաբրիկագործարանային ձեռնարկությունների ստեղծումը նպաստեց Թուրքեստանում արդյունաբերական հասարակության ձևավորմանը: **Պետրոսյան** 1987, 18:

նավթ, շաքար և այլ ապրանքներ՝ փոխարենը ներմուծելով բամբակ, բուրդ, չոր մրգեղեն և այլն: Փաստացի, Պարսկաստանի հետ ունեցած առևտրական գործը նույնպես գտնվում էր հայերի ձեռքում: Հայության ձեռքին էր կենտրոնացած նաև բամբակի արդյունաբերությունը: Բամբակը զտելու և յուղ պատրաստելու գործարանները պատկանում էին հայերին: Հավաքելով հումքը թուրքմեններից՝ հայերը այն զտում և ուղարկում էին Կենտրոնական Ռուսաստան, իսկ բամբակի կորիզներից պատրաստած յուղը վաճառում թուրքմեններին: Քաղաքում ամենահայտնի բամբակի գործարանը պատկանում էր Ավետիս Տեր-Մկրտչյանին[7]: Հայերի ձեռքին էր գտնվում նաև կատարելագործված մեքենաներով մի ջրաղաց, որը աղում էր ալյուրը զանազան տեսակներով: Օրինակ, Աշխաբադում Հ. և Մ. Տերտերյանց եղբայրներն ունեին շոգեշարժ ջրաղաց, որն ընդունում էր Կովկասի բոլոր կայարանների ալյուրի պատվերները[8]:

Հայերի մի զգալի մասը զբաղվում էր սայլապանությամբ: Սայլերը կազմում էին նրանց սեփականությունը և պետք է շեշտել, որ սայլապաններից շատերն ունեին իրենց տունը: Հայերի մի մասը արհեստավորներ էին և գործակատարներ: Իհարկե, նրանց որոշ հատվածն ապրում էր ծայրամասում և գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում՝ չունենալով ապրուստի տարրական պայմաններ, սակայն մեծ մասամբ, հայությունը տեղակայված էր քաղաքի կենտրոնում՝ ներգրավված լինելով նաև քաղաքային, պետական և կրթական կյանքում: Ինչ վերաբերում է գաղութի հոգևոր կյանքին, ապա այն սկսեց կազմակերպվել XX դարասկզբին կառուցված եկեղեցու շուրջ[9]: 1901 թ. նոյեմբերի 20-ին Աշխաբադի հայ գրիգորյան (առաքելական) եկեղեցու սպասավոր Իվան Շահունցևի՝ Անդրկասպյան շրջանի ղեկավարին ուղղված նամակից ակնհայտ երևում է, որ դեռևս 1900 թ. հայ գրիգորյանական եկեղեցին դիմել է շրջանի ղեկավարին՝ հոգևոր կյանքը կազմակերպելու համար նոր եկեղեցի կառուցելու թույլտվության խնդրանքով (պայմանավորված հայերի

[7] **Григорянц** 1984, 45.

[8] «Մշակ», 1908, N 71:

[9] Առաջին հայ եկեղեցին Աշխաբադում կառուցվել է 1884 թ.՝ Անդրկասպյան տարածաշրջանի գեներալ-լեյտենանտ Ա.Վ. Կոմարովի թույլատվությամբ: 1887 թ. թույլատրվեց իրականացնել կրոնական ծիսակատարություններ, տես՝ Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 205:

թվաքանակի ավելացմամբ)[10]: Դեռևս 1896 թ. նման խնդրանքով շրջանի ղեկավարությանը դիմել էր նաև տեղի հայությունը[11]:

1902 թ. արդեն պատրաստ էր եկեղեցու հատակագիծը, որի հեղինակը հայազգի ինժեներ Մուրաֆյանն էր: Եկեղեցին կառուցվեց ազգային ոճով՝ նման Անիի եկեղեցիներին[12]: Սակայն պետք է նշել, որ հոգևորականների վեճերը թույլ չէին տալիս նոր կազմավորվող եկեղեցու հիմքերը: Մինչ 1903 թվականը եկեղեցին երկու միմյանց քննադատող քահանաների վիճաբանության առարկա էր: Քահանաներից մեկը ռոճիկ տրամադրելու մասին հարց էր բարձրացրել, որպեսզի վերջ տրվի հոգևորականների մրցակցությանը[13]: Արդյունքում, տուժում էին հայ հավատացյալները: Սակայն Թադևոս Ատովմյանի քահանա դառնալուց հետո իրավիճակը որոշակիորեն բարելավվեց: Դա հատկապես պարզ է դառնում հայ-թաթարական ընդհարումների ընթացքում եկեղեցու ցուցաբերած դիրքորոշումից: Քահանան ոչ միայն կարողանում է համախմբել հայ հասարակությանը, այլև ստեղծված իրավիճակում թուրքերի հետ պահպանում է բարիդրացիական հարաբերություններ: Դրա վառ օրինակը Բաքվի աղետի զոհերին նվիրված հոգեհանգստի արարողությունն էր, որին մասնակցեցին նաև տեղի մահմեդականները[14]:

Գաղութի կրթական կյանքում կարևորագույն դեր ուներ եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցը, որը սակայն գտնվում էր անմխիթար վիճակում[15]: Դպրոցի բյուջեն գոյանում էր հայերի կողմից տրվող գումարներից: Ցավոք հայ հասարակության ոչ բոլոր ներկայացուցիչներն էին պատրաստ նման պատասխանատվություն ստանձնել, չնայած որ առանձին-առանձին ունակ էին վճարել սահմանված գումարի կրկնակի չափը: Դա խոսում էր միայն ու միայն ստեղծված մթնոլորտի և հայ հասարակության անտարբերության մասին[16]: Ծխական դպրոցը ակտիվ համագործակցում էր Սամարղանդի, ինչպես նաև Թուրքեստանում գործող բոլոր ծխական դպրոցների հետ՝ կազմակերպելով ժողովներ: Այն դրական արձագանք էր գտնում Թուրքեստանի տարածաշրջանի նույնիսկ հեռավոր մասերում: Վարչական կազմակերպման հար-

[10] ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4249, թ. 2:

[11] ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4249, թ. 4:

[12] «Մշակ», 1902, N 36:

[13] «Մշակ», 1902, N 207:

[14] «Մշակ», 1905, N 32:

[15] Ծխական դպրոցը բացվել է 1890 թ., **Григорянц** 1984, 9:

[16] «Մշակ», 1907, N 80:

ցերից բացի, օրակարգի մաս էին կազմում նաև մանկավարժական և ծրագրային կետեր[17]: Շատ դեպքերում նման հանդիպումները տալիս էին ցանկալի արդյունք: Հայկական ծխական դպրոցների հետ համագործակցությունից զատ, դպրոցի հոգաբարձությունը չէր մերժում նաև քաղաքում գտնվող բաբիստների դպրոցի համագործակցության առաջարկները: Նման հարաբերությունների հաստատումը նպաստում էր ոչ միայն երկու ժողովուրդների կրթական կապերի ընդլայնմանը, այլև նյութական մեծ հնարավորություններ էր ընձեռում[18]:

Աշխաբադի հայերի կրթական կյանքը կազմակերպվում էր ոչ միայն Հայոց ծխական դպրոցի ջանքերի շնորհիվ, այլ նաև մանկապարտեզ-պրոգիմնազիայի միջոցով, որը պահվում էր 1901 թ. հիմնադրված Հայ լուսավորչական կանանց բարեգործական ընկերության հաշվին[19]: Մանկապարտեզը սկզբնական տարիներին չէր ծառայում իր նպատակին՝ անփորձ վարժուհիների պատճառով: Սակայն 1903 թ. սկսած այն կարողացավ նոր հիմքերի վրա գործել՝ շնորհիվ նոր վարժուհու[20]: Մանկապարտեզում, մանկական խաղերին համընթաց, ուսուցանում էին հայերեն և ռուսերեն, կարդում էին հեքիաթներ և աղոթքներ: Մանկապարտեզ-պրոգիմնազիայի գործունեությունը իրականացվում էր բարձր մակարդակով, որն ապացուցվում է ծնողների գոհունակությամբ[21]: Հաստատությունը յուրովի մրցակցության մեջ էր տեղի ծխական դպրոցի հետ:

Վերը նշված ծխական դպրոցի և մանկապարտեզ-գիմնազիայի հասույթը գոյանում էին Աշխաբադի ժողովարանում, երբեմն նաև եկեղեցու բակում կազմակերպվող ներկայացումներով: Պետք է նշել, որ դեռևս 1898 թ. սկսած քաղաքում հայերեն լեզվով տարբեր ժանրերի ներկայացումներ էին բեմադրվում, որին ակտիվ մասնակցություն էին ունենում Հայաստանից (Կովկասից)

---

[17] «Մշակ», 1907, N 88:

[18] «Մշակ», 1911, N 67:

[19] Հայ լուսավորչական կանանց բարեգործական ընկերությունը հիմնվել է 1901 թ.: Ընկերության հիմնադիրը Սուսաննա Մամիկոնյանն էր: Կազմակերպության պատվավոր անդամը գեներալ Կուրոպատկինն էր, պատվավոր հոգաբարձուն՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, («Մշակ», 1901, N 56): Ընդ որում, քաղաքներում ստեղծված հայ կանանց բարեգործական ընկերությունները Միջին Ասիայում կանանց առաջին հասարակական կազմակերպություններն էին, (Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 207, http://lraber.asj-oa.am/621/1/2009-3__296_.pdf):

[20] «Մշակ», 1903, N 104:

[21] «Մշակ», 1903, N 104:

ժամանած թատերական խմբերը: 1900 թ. քաղաքում հայտնի դերասան Անդրանիկը առաջին անգամ ներկայացրեց Շիլլերի «Ավազակներ» դրաման: Ներկայացումը բավական մեծ արձագանք գտավ: Ներկա էին նաև օտարազգիներ[22]: «Մշակի» էջերից ակնհայտ երևում է, որ այդ տարիներին դերասան Անդրանիկը հայտնի է եղել Աշխաբադի հանդիսատեսին և խաղացել է այնպիսի դերեր, ինչպիսիք են Գ. Սունդուկյանի Պեպոն[23] և Րաֆֆու Սամվելը[24]: Սիրելի դերասանուհի էր նաև Սիրանույշը, ով խաղացել է շեքսպիրյան «Համլետ»-ում[25]: Կային նաև չհաջողված ներկայացումներ[26]: Ընդհանրապես, նման ներկայացումները հայ հասարակության առօրյան հաճելի և հետաքրքիր դարձնելուց, ինչպես նաև դպրոցների հասույթն ապահովելուց զատ, ունեին նաև բարեգործական այլ առաքելություններ: Խոսքը հատկապես վերաբերում է 1902 թ. քաղաքում հայկական գրադարան ունենալու մտահղացմանը, որը ընթերցողներին կապահովեր հայերեն գրականությամբ: Գրադարանի կառուցումը կունենար հայապահպան կարևոր նշանակություն, սակայն այն իրականություն չդարձավ՝ գումարի սակավության և հայ հասարակության անտարբերության պատճառով[27]: Վերջինս նման անտարբերություն էր ցուցաբերում նաև ներկայացումների նկատմամբ: Կապ չուներ ներկայացումը որակյալ էր, թե ոչ, դահլիճը դատարկ էր: Օրինակ՝ հայտնի դերասան Աբելյանի դեպքում, երբ թվում էր, թե դահլիճը պետք է լեփ-լեցուն լիներ, ստացվեց հակառակը[28]: Երբեմն Աշխաբադի հայ հասարակությունը նախընտրում էր իր գումարները վատնել տարածում գտած թղթախաղի և մեծ խնջույքների վրա, քան գնալ թատերական ներկայացումների:

Մերվ: Մերվում հայերը, ինչպես և Աշխաբադում, բնակություն են հաստատել 1880-ական թվականներից: Այնտեղ ապրող հայերի մեծամասնությունը առևտրականներ էին, նրանք ունեին իրենց աղոթատունը, ծխական դպրոցը, քահանան և երեցփոխը:

---

[22] «Մշակ», 1900, N 153:

[23] «Մշակ», 1901, N 272:

[24] «Մշակ», 1900, N 157:

[25] «Մշակ», 1901, N 274:

[26] Օրինակ՝ Սողոմոնյան ամուսինների ներկայացրած «Ընտանեկան գաղտնիք» կատակերգությունը և «Հյուր» դրաման, որոնք թարգմանել էր դերասան Անդրանիկը, «Մշակ», 1900, N 195:

[27] «Մշակ», 1902, N 66:

[28] «Մշակ», 1904, N 59:

Ի տարբերություն Աշխաբադի, Մերվի հայերի հոգևոր կյանքն ավելի կազմակերպված էր, տեղի քահանան վարձատրվում էր և նյութական խնդիրները մղված էին երկրորդ պլան: Դա է փաստում «Մշակ» թերթում երեցփոխ Ստեփանոս Նազարյանցի տված հայտարարությունը[29]: Աղոթատան օծումը տեղի է ունեցել 1902 թ., երբ քաղաք է ժամանել Աստրախանի թեմի առաջնորդ Արիստակես արքեպիսկոպոսը[30]: Ինչպես Աշխաբադում, այնպես էլ Մերվում, կային ավանդական սովորություններ, որոնք իրենց հետ բերել էին հայերը և որոնցից հրաժարվելը բավական դժվար էր: Խոսքը վերաբերում է «քելեխին» և «մատաղին», որոնք իրականացվում էին և՛ հարուստների և՛ աղքատների շրջանակում, ովքեր ծախսում էին իրենց վերջին կոպեկը[31]: Որքան էլ որ տեղի հոգևոր կյանքը կանոնակարգված էր, սակայն երբեմն հայ քահանաները հայտնվում էին տեղի նահանգային իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում[32]: Խոսքը հատկապես Արշակ քահանա Տեր-Ոսկանյանի մասին է, ում մեղադրում էին քաղաքական գործունեության մեջ[33]:

Մերվում կարճ ժամանակով (մեկ ամիս) գործել է նաև գրադարան, գրքերը ստանում էին Կովկասից, Ռուսաստանից և Թուրքիայից: Այն փակվեց համայնքի անտարբերության պատճառով[34]: Պետք է արձանագրել, որ մշակութային կյանքը Մերվում, ի տարբերություն Աշխաբադի աշխույժ չէր: Բեմադրվեցին Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», Ս. Թաղյանցի «Թաքնված ձայներ» դրաման և այլն: Երիտասարդները հետաքրքրված չէին այս ամենով, նրանց մի զգալի մասը զբաղված էր զվարճություններով, որ կործանարար էր գաղութի կյանքի համար: Առավել բարձր հիմքերի վրա էր դրված տարրական և մյուս կարգերի դպրոցական ուսուցումը: Շատ մանուկներ չէին սահմանափակվում միայն ծխական դպրոցի տված կրթությամբ[35], այլ սովորում կամ շարունակում էին իրենց ուսումը այլ դպրոցներում: Մերվում գործում էր «Մեր-

---

[29] «Մշակ», 1901, N 14:

[30] «Մշակ», 1902, N 253:

[31] «Մշակ», 1912, N 166:

[32] Եվ ոչ միայն քահանաները. 1905–1907 թթ. հեղափոխության տարիներին հայ համայնքի ներկայացուցիչները հաճախակի հրավիրվում էին ոստիկանություն՝ հարցաքննության: (**Պետրոսյան** 1987, 77–78):

[33] «Մշակ», 1913, N 108:

[34] «Մշակ», 1910, N 151:

[35] «Մշակ», 1914, N 232: Այդպիսի մի կրթական հաստատություն էր ռեալական դպրոցը, որը քաղաքում կառուցվել էր 1914 թ. հոկտեմբերին և պատկանում էր տեղի հայ հարուստ առևտրականներից մեկին: Այն ուներ 130 աշակերտ, որից 28-ը հայեր էին:

վի կանանց բարեգործական ընկերություն», որի եկամուտը գոյանում էր անդամավճարներից և նվիրատվություններից: Այդ գումարները ուղղվում էին տեղի մանկապարտեզին, օգնություն էր հասցվում չքավորներին[36]:

Սամարղանդ: Սամարղանդի հայ գաղութը կազմավորվել է 1888 թ., երբ Անդրկասպյան երկաթուղին հասավ Սամարղանդ: Սկզբնական շրջանում Սամարղանդի հայ գաղութը փոքրաթիվ էր: Տեղի հայերը հիմնականում զբաղվում էին առևտրով, իսկ մի փոքր մասը արհեստավորներ էին, ովքեր մրցակցում էին այստեղ ապրող հրեա և տեղաբնիկ բնակչության հետ (հիմնականում՝ սարտ*) արհեստակիցների հետ: Իսկ առևտրի ասպարեզում հաճախ հրեաները հայերին դուրս էին դնում մրցակցությունից՝ վերջիններիս ձեռքում թողնելով միայն չամիչի և գինու առևտուրը: Հայերի թվաքանակի ավելացմանը զուգահեռ աշխուժացավ նաև վերջիններիս հոգևոր կյանքը: Մինչև 1898 թ. Սամարղանդի հոգևոր կյանքը կազմակերպվում էր Մերվից եկած քահանայի միջոցով: Աստրախանի թեմի առաջնորդի Սամարղանդ այցելությունից հետո տեղի հայ բնակչությունը խնդրեց իրենց քաղաք ուղարկել մեկ այլ քահանայի: Նույն թվականի օգոստոսին քաղաք ժամանեց Գևորգ քահանա Զաքարյանցը, ում ջանքերի շնորհիվ վարձակալած տանը բացվեց համեստ աղոթատուն[37]: Սակայն պետք է նշել, որ Սամարղանդում սեփական աղոթատուն ունենալու հարցը լուծվեց Ռուբեն քահանա Բեկգույյանցի շնորհիվ[38]: Դեռևս 1900 թ. նա Աստրախանի թեմի առաջնորդ Արիստակես արքեպիսկոպոսին ներկայացրեց տեղի հայերի համախոսականը, որտեղ մանրամասն շարադրված էին աղոթատուն ունենալու պատճառները, և այն քայլերը, որոնք անհրաժեշտ էին կառույցի ստեղծման համար[39]: Այս համախոսականից հետո ընթացք տրվեց կառուցման գործընթացին: Արդեն, 1904 թ. փետրվարի 16-ին Ռուբեն Բեկգույյանցի գրությունից պարզ երևում է, որ աղոթա-

---

[36] «Մշակ», 1910, N 159: Մերվում գործում էր նաև «Հայ կանանց Կարմիր խաչի ընկերություն»:

* 15-րդ և 18-րդ դարերի Կենտրոնական Ասիայի և առանձին շրջանների նստակյաց բնակչության մի մասի անվանումը, Сарты, Большая Советская Энциклопедия, 1978, т. 30.

[37] «Մշակ», 1901, N 288:

[38] Ռուբեն քահանա Բեկգույյանցը ծնվել է 1873 թ.: 1900 թ. ձեռնադրվել է քահանա Սամարղանդի և Թուրքեստանի հովվական շրջանի համար: Նույն թվականի օգոստոսին հրավիրվել է Սամարղանդի իգական գիմնազիա՝ հայ կրոնի պատմություն դասավանդելու: 1905 թ. հոկտեմբերից ստանձնել է Սամարղանդի նորաբաց հայկական ծխական դպրոցում կրոնի պատմության դասավանդումը: Տե՛ս **Սահակյան** 2009, 297:

[39] ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4441, թ. 8:

տունը կառուցվել է 1903 թ.՝ «հանուն Սուրբ նահատակաց»: Հողը, որի վրա կառուցվեց աղոթատունը, դարձավ հայերի սեփականությունը, որի համար նրանք վճարելու էին 3000 ռուբլի[40]: Աղոթատանը կից ազատ հողի վրա կառուցվեց նաև ծխական դպրոց[41]: Դպրոցի կառուցման համար սկզբնական գումարը հավաքվեց համայնքի միջոցով, իսկ հետագա կարիքները հոգալու համար սկսեցին բեմադրվել թատերական ներկայացումներ:

Կոկանդ: Կոկանդը համարվում էր տարածաշրջանի աշխույժ առևտրական կենտրոններից մեկը: Առևտրականների մեջ մեծ թիվ էին կազմում հրեաները և ռուսները, իսկ հայերը սակավ էին: Սակայն պետք է նշել, որ քաղաքի հայությունը ուներ աղոթատուն և ուսումնարան, որում իր մեծ ավանդն ուներ Ներսես քահանա Աբրահամյանը[42]: Վերջինիս ջանքերով աղոթատանը կից 1911 թ. սեպտեմբերին բացվեց նաև երկսեռ ծխական դպրոց[43]: Կոկանդը ևս հեռու չէր մնում թատերական կյանքից: Այնտեղ ևս բեմադրվում էին թատերական ներկայացումներ, այդ թվում Լևոն Մանվելյանի «Վերածնվածը» դրաման[44]:

Եզրակացություն

Տարածաշրջանի հայությունը իր ուրույն ներդրումն է ունեցել երկրամասի խոշորագույն քաղաքների սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Թուրքեստանի հայերը էական դերակատարություն են ունեցել տարածաշրջանի, հատկապես՝ Անդրկասպիայի քաղաքային կյանքի զարգացման գործում:

Ինչ վերաբերում է առանձին քաղաքներում առկա համայնքային կյանքին, ապա իրավիճակը տարբերվում էր: Աշխաբադում, ի տարբերություն մյուս խոշոր քաղաքների, համայնքային կյանքը բավական կազմակերպված էր, աշխույժ էր նաև թատերական կյանքը: Ընդհանուր առմամբ, տարածաշրջանի քաղաքներում համայնքային կյանքը դժվարությամբ էր կանոնակարգվում: Հիմնական պատճառը հայ բնակչության քանակի սակավությունն ու հայրենիքից հեռու գտնվելն էր:

---

[40] ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4441, թ. 16:
[41] «Մշակ», 1908, N 55:
[42] «Մշակ», 1912, N 161:
[43] «Մշակ», 1911, N 213:
[44] «Մշակ», 1912, N 219:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4249, գ. 4441

Հայ սփյուռք հանրագիտարան, 2003, Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 732 էջ:

«Մշակ» 1900 (153, 157), 1901 (14, 272, 274, 288), 1902 (36, 66, 207, 253), 1903 (59, 104), 1905 (32), 1907 (80, 88), 1908 (55, 71), 1910 (151, 159), 1911 (67, 213), 1912 (161, 166, 219), 1913 (108), 1914 (232):

Պետրոսյան Վ. 1987, Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի բոլշևիկյան կազմակերպությունների համատեղ պայքարի պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 328 էջ:

Սահակյան Ռ., Ավագ քահանա Բեկգուլյանցի նամակները Արևմտյան Հայաստանում ռուսական իշխանությունների քաղաքականության մասին, http://lraber. asj-oa.am/621/1/2009-3__296_.pdf վերջին մուտք 20.12.2020:

Алексанян О., Армяне в русском Туркестане: Расселение и вклад в развитие края, http://armstudies.asj-oa.am/278/1/98.pdf?fbclid=IwAR3XI4hg0IaDef-EUo36so-9ugWEShcNSAYd1Z8TAUtN55DUmsNb2jxTUd4 վերջին մուտք 28.12.2020:

Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), М., 1978, т. 30, 1488 с.

Григорянц А. 1984, Армяне в Средней Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.), Ереван, Академия наук АрмССР, с. 157.

Григорянц В., К истории Армянской церкви в Туркмении (конец XIX – середина XX вв.) http://lraber.asj-oa.am/3402/1/1991-6(8).pdf վերջին մուտք 25.12.2020:

Палена К., Источниковедение истории канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по материалам ревизии сенатора, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155157 վերջին մուտք 20.12.2020

АРМЯНЕ В ГОРОДАХ ТУРКЕСТАНА

ШАГОЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, армянские переселенцы, Ашхабад, армянские купцы, Мерв, армянская духовность, благотворительное общество.

Создание Туркестанского генерал-губернаторства в 1867 г. не только облегчило управление регионом, но и дало возможность развивать его, используя потенциал местного населения, часть которого составляли армяне.

Армянское население крупнейших городов Туркестана (Ашхабад, Мерв, Самарканд, Коканд) начиная с XX в. принимало активное участие как в социальной, так и культурной и духовной жизни республики, внося тем самым свой весомый вклад в развитие рассматриваемого региона. Речь идет о создании духовных и образовательных центров и формировании женских благотворительных обществ.

ARMENIANS IN THE CITIES OF TURKESTAN

SHAGOYAN A.

Summary

Key words: general-goverment of Turkestan, Armenian emigrant, Ashgabat, Armenian merchants, Merv, Armenian spirituality, benevolent organization.

In 1867, the creation of the general-governorship of Turkestan not only facilitated the management of the region, but also availed possibilities of its development, using the potential of the local population, the inhabitants of the Empire, in which the Armenians did not stand aside.

The Armenian population living in the largest cities of Turkestan (Ashgabat, Merv, Samarkand, Kokand) since the 1980s, took an active part in both the social and cultural-spiritual life of the republic, making a considerable contribution to the development of the region in question through establishing educational and spiritual centres, as well as women's benevolent organizations.

ԱՆՈՒՇ ՍԱՐԳՍՅԱՆ*

գիտաշխատող
Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտ
anoush.sargsyan@gmail.com

«ՆԱԻԴ Ի ԲԵՌԱՑ ԹԵԹԵՒԱՑՈՅ...»[1]. ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇՆ ՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

պ.գ.թ. Գագիկ Հարությունյանի հիշատակին

Բանալի բառեր՝ Ամիդ, աք-քոյունլուներ, Կոստանդին Վահկացի, Միջագետքի արքեպիսկոպոսություն, Թովմա Մեծոփեցի, Սյունյաց մետրոպոլիտություն, Ֆլորենցիայի ժողով:

Ներածություն

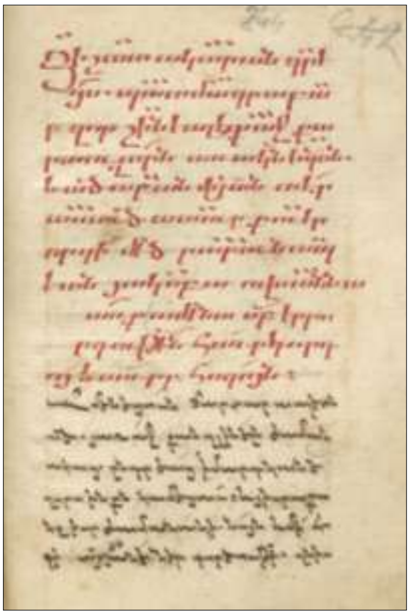
Հայերեն առաջին գրքերը տպագրվել են Վենետիկում 1512–1513 թվականներին Հակոբ անունով առեղծվածային մի հայի կողմից: Տպագիրներից վերջինի՝ Տաղարանի մեջ տեղ գտած *Նաղաշէ ասացեալ* «Տաղ Ղարիպի»-ի մեջ է գուցե մեր որոնած Հակոբը, որի «կեանքն է լալի ողբերգական, դառն ու լեղի, լի տրտմութեամբ ի նեղ զնտան, յորժամ լինի օտար երկիր թափառական...» (նկ.1)[2]: Իսկ Նաղաշը միջնադարից վաղ արդի շրջան թեքվող ժամանակներում հայտնված Մկրտիչ Նաղաշն է, ով գուցե և կենդանի է եղել Հակոբի մանկության կամ պատանեկության օրերում: Դժվար է պա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 21.10.20, գրախոսվել է 16.03.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] Մկրտիչ Նաղաշ «Խրատական բաներս ազահութեան եւ անընչութեան ի Նաղաշէ վարդապետէ ասացեալ», տե՛ս **Խոնդկարյան** 1965, 113–119:

[2] **Յակոբ Մեղապարտ** 1513:

տասխանել, քանի որ «մեղապարտ» Հակոբը համեստաբար լռում է իր մասին, իսկ Նաղաշի մահվան ժամանակը որոշողը նրա բանաստեղծություններն են[3]: Եւ բանաստեղծություններն են, որ նրան Վենետիկ են հասցրել, սակայն, «Տաղ Ղարիպի» տակ թաքնված նաղաշներից մեզ արձագանքում է եպիսկոպոս Նաղաշը:

Մկրտիչ Նաղաշի կյանքի խճանկարը կտոր-կտոր հավաքելու կարիք չկա. դեռևս նրա կենդանության օրոք՝ 1449 թ.-ին, Աստվածատուր եպիսկոպոսը շարադրել է այն ընդարձակ հիշատակարանի տեսքով՝ «Յիշատակարան գրոցս պատմագրաբար, զոր շինեալ…»[4] (նկ. 2): Սա մի կենսագրություն է՝ ավելի ճիշտ՝ ձոն, ոչ թե բանաստեղծի, այլ Միջագետքի «երկրորդ Լուսավորիչ» եպիսկոպոսի մասին, ում փառքի ճանապարհը սկսվում է եպիսկոպոսանալուց:

Աստվածատուր եպիսկոպոսի հիշատակարանի համաձայն՝ Մկրտիչ Նաղաշին եպիսկոպոս է ձեռնադրել Սսի հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացին (1430–1439 թթ.) 1430 թ.-ին: Միևնույն ժամանակ նա Նաղաշին նշանակել է 24 գավառների արքեպիսկոպոս[5]: Այնուամենայնիվ, այդ իրադարձությանն ավելի մոտ գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում, ի թիվս Նաղաշի պաշտոնների ու տիտղոսների, նշվում է նաև նրա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի փոխանորդ («երեսփոխան») լինելը. «…Արդ գրեցաւ եւ աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս… ի հայրապետութիւն տեառն Կոստանդի Վահկեցոյ եւ ի վերադիտողութեան Ամիթ շահաստանի տէր Մկրտիչ աստուածաբան վարդապետի եւ

---

[3] Մկրտիչ Նաղաշի մահվան մոտավոր թվականը հաշվվում է՝ ըստ «Ողբ ի Նաղաշ Մկրտիչ եպիսկոպոսէ վասն տղայոց մահուան» գործի, որը նվիրված է 1469 թ.-ին Միջագետքում բռնկված երկրորդ համաճարակին, տե՛ս **Խոնդկարյան** 1965, 39–40:

[4] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–211:

[5] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–211:

արքեպիսկոպոսի ամենայն Միջագետաց եւ երեսփոխանի կաթողիկոսի ամենայն Հայաստանեայց եւ մինչ ի ծայրս արեւելեան իշխեցողի…»[6]:

Ինչպես հայտնի է, միապետական-ուղղահայաց սկզբունքով կազմված հայ եկեղեցու ներսում հարաբերությունները կարգավորվում էին կանոնական իրավունքի սահմաններում: Ըստ այդմ՝ կաթողիկոսին էր վերապահված աստիճանակարգության կազմակերպումն ու թեմերի բաժանումը[7]:

Նշված ժամանակահատվածում Ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը գտնվում էր պատմական Մեծ Հայքի տարածքից դուրս: Անիի Բագրատունյաց պետության անկումից հետո (1045 թ.) այն շրջագայելով Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մերձակա երկրամասերում (1066–1150 թթ.), երկար ժամանակով հանգրվանել էր Եփրատի աջ ափին գտնվող Հռոմկլա բերդաքաղաքում (1150–1292 թթ.)[8], իսկ 1292 թ.-ին մամլուքների կողմից Հռոմկլան գրավելուց հետո տեղափոխվել էր Կիլիկյան հայկական պետության մայրաքաղաք Սիս (1293–1441 թթ.): Տարածական մեծ հեռավորությունից ու քաղաքական այլ միջավայրից բավական բարդ էր Կիլիկիայից դուրս թեմերի հետ փոխհարաբերություններ ունենալը: Այդպիսով, վերևում վկայակոչած «երեսփոխան» տիտղոսը ենթադրում էր, որ իբրև Սսում նստող կաթողիկոսի գլխավոր ներկայացուցիչ, Մեծ Հայքի տարածքում գտնվող թեմերի հետ հարաբերությունները պետք է համակարգեր Նաղաշը:

Աստվածատուր եպիսկոպոսի ներկայացրած կենսագրության մեջ ներառված չէ նաև Վահկացի կաթողիկոսի հետ փոխկապակցված ևս մի կարևոր դրվագ: «Պատասխանի լատինացոց թղտոյն» անունով հայտնի թղթից պարզվում է, որ Ֆլորենցիայի տիեզերական XVII ժողովին (1438–1439 թթ., սկիզբը Ֆերրարայում) ընդառաջ պապը նամակով դիմել է արևելաքրիստոնեական եկեղեցիներին՝ կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու կոչով: Որին ի պատասխան՝ Նաղաշը գրել է նշված թուղթը՝ Կոստանդին Վահկացու և Թով-

---

[6] **Խաչիկյան** 1955, 403–406: Նշված ձեռագրի գրիչը 1435 թ.-ին գրված հիշատակարանում Նաղաշի պաշտոններն ու տիտղոսները գրեթե նույն կերպ է ներկայացնում. «ի յառաջնորդութեան և վերատեսչութեան մայրաքաղաքին Ամթոյ արքեպիսկոպոսին տէր Մկրտչի նկարագրի, և երեսփոխանութեան ամենայն Հայաստանեայց և արքեպիսկոպոսութեան ամենայն Միջագետաց», տե՛ս **Խաչիկյան** 1955, 458:

[7] **Հարությունյան** 2000, 141–148:

[8] **Հարությունյան** 2000, 141–148, **Դանիելյան** 2014, 182–202:

մա Մեծոփեցու հրամանով. «Ի Մկրտիչ նկարագրէ, զոր գրեաց հրամանաւ կաթողիկոսին եւ մեծ րաբունապետին Թումայի»[9]:

Հավանական է՝ կաթողիկոսական աթոռի հետ Նաղաշի ունեցած վերոնշված սերտ հարաբերություններն Աստվածատուր եպիսկոպոսը միտումնավոր է դուրս թողել, քանի որ այդ նույն պատճառներով վերջինս միանշանակ չի ընկալվել նաև պատմագրության մեջ:

Ժամանակակից պատմիչ Թովմա Մեծոփեցին, որի Պատմագրությունը նվիրված է նաև Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների ժամանակներում ապրած նշանավոր հոգևորականներին ու նրանց գործունեությանը, իսկ «Յիշատակարանը»՝ էջմիածնի ժողովին (1441 թ.) ու Հայոց կաթողիկոսական աթոռն էջմիածին վերադարձնելուն, Նաղաշի մասին լռում է[10]: Այն դեպքում, երբ Մեծոփեցին մի քանի անգամ անդրադառնում է Նաղաշի նստավայր Ամիդին: Մյուս կողմից, վերևում վկայակոչած լատինացիների պատասխան թուղթը ցույց է տալիս, որ Մեծոփեցին առնչվել է Նաղաշի հետ եկեղեցադավանաբանական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հարցում:

Մեծոփեցու լռությունը խախտում է Միքայել Չամչյանը՝ ներկայացնելով Նաղաշի *alter ego*-ն և Վահկացու նշանակումը վերագրելով նախապես ունեցած բարեկամությանը. «Եւ էր սա այր ճոռոմաբան եւ յաջող ի գործս. միանգամայն շքեղ կերպարանօք, պատուեալ յաչս մեծամեծացս այլազգեաց: Եւ զի սա ունէր բարեկամութիւն ընդ Կոստանդեայ Վահկեցւոյ, ի նստիլ նորա կաթողիկոս՝ եկն առ նա ի նմին ամի ի թուին ՊՀԹ (1430) եւ ձեռնադրեցաւ ի նմանէ եպիսկոպոս Ամդայ, որ Տիարպէքրու»[11]: Չամչյանի ազդեցությունը նկատելի է նաև Մաղաքիա Օրմանյանի շարադրանքում[12]:

Ըստ էության, Աստվածատուր եպիսկոպոսի ու Մեծոփեցու լռությունը և Չամչյանի կանխակալ մեկնաբանությունները քաղաքական ենթատեքստ ունեն: Այն երևան հանելու համար, նախ կներկայացվի Նաղաշի և Վահկացու շուրջը տիրող քաղաքական իրավիճակը: Այնուհետև վերջինս ծառայեցնելով իբրև հանգույց՝ ցույց կտրվի Նաղաշի ունեցած հարաբերությունները կաթողիկոսական աթոռի հետ «Վահկացու ծրագիր» հիպոթեզի շրջանակներում: Սրա հիման վրա փորձ կարվի մեկնաբանել լատինացիների պատասխան թուղթը

[9] **Գագեգին ծ. վարդապետ** 1916, 413–423, **Խոնդկարյան** 1965, 192–197, **Մանուկյան**, 2020, 58–95:

[10] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999:

[11] **Չամչեան** 1786, 466–467:

[12] **Օրմանյան** 2001, 2409–2410:

Նաղաշին հանձրանարելու իրական նպատակը: Փոխադարձաբար պատասխանի բովանդակությունից ելնելով՝ ցույց կտրվի Նաղաշի քաղաքական դիրքորոշումն ու կենտրոնական իշխանության հետ ունեցած հետագա հարաբերությունները:

Մկրտիչ Նաղաշն ու Ամիդը[13]

Մկրտիչ Նաղաշը կնոջ մահից հետո որդու հետ Բաղեշից Ամիդ է տեղափոխվել հավանաբար 1420-ականներին[14]: Ժամանակակից ընկալմամբ մի պետական միավորից մյուսն է գաղթել, քանի որ Լանկ-Թամուրի մահից հետո (1405 թ.) նրա հսկայածավալ տերությունը մասնատվել էր, և պատմական Մեծ Հայքի տարածքներում հաստատվել էր քարա-քոյունլուների ու աք-քոյունլուների տիրապետությունը[15]: Տիգրիս գետի աջ ափին՝ Հայկական լեռնաշխարհի ու Միջագետքի սահմանագլխին գտնվող Ամիդ քաղաքը դարձել էր Տրապիզոնից Խառան տարածվող աք-քոյունլուների իշխանության կենտրոնը: Պետության հիմնադիր Քարա-Օսմանը (1403–1435 թթ.) և նրա որդի Համզան (1436–1444 թթ.), հարևան քարա-քոյունլուների դեմ անընդմեջ պատերազմներից ելնելով, քրիստոնյաներին սիրաշահելու քաղաքականություն էին որդեգրել: Թովմա Մեծոփեցու Պատմագրության, ինչպես նաև Նաղաշի կենսագրության մեջ Քարա-Օսմանը բնութագրվում է իբրև հայասեր. «... զտէրն Ամթայ Օթման անուն Աղ-ղօյինլու, սիրող յոյժ ազգիս Հայոց, քաջ զօրականն, որ եւ ասեն եթէ ՀԲ (72) պարոն սպանեալ էր եւ զԴիարբակն յինքն գրա-

---

[13] Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում Ամիդ (հիշատակվում է նաև Ամիթ, Համիթ, Յամիթ և Քարա-Յամիթ ձևերով) անունով վկայված հնագույն քաղաքը XVI դարի վերջից նույնացվում է պատմական Տիգրան Երվանդյանի կառուցած Տիգրանակերտ քաղաքի հետ («Մայրաքաղաք Ամիթ ասի, Տիգրանակերտ սա անուանի» (1584 թ.) կամ «ի մայրաքաղաքս Տիգրանակերտ, որ այժմ կոչի Համիթ» (1613 թ.)՝ XVIII դարի ընթացքում հետ մղելով քաղաքի առաջին անվանումը: Հայկական և օսմանյան աղբյուրներում Ամիդի ու Տիգրանակերտի հետ մեկտեղ հիշատակվում է նաև քաղաքի ներկայիս անվանումը՝ արաբական ծագում ունեցող և ի սկզբանե վարչական միավորին տրված Դիարբեքիր ձևը («երկիրն Միջագետաց, որ այլազգիքն կոչէն Տիարբեքիրայ սանճախն, ուր կայ մեծ քաղաքն Համթայ»): Նշանավոր այս քաղաքն այժմ Թուրքիայի Հանրապետության հարավ-արևելյան Անատոլիա վարչական միավորի կազմում է: Այս մասին տե՛ս **Մինաս վարդապետ Համդեցի**, 1870, 12, **Ճեմճեմեան** 1996, 953–958, Sanjian 1976, 445–454, **Հակոբյան**, **Հովհաննիսյան**, 1974, 502–503, Hovhannisian 2006, 1–9, 52–79, 502–503:

[14] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212, 25–30:

[15] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, XVIII–XXV, **Խաչիկյան** 1955, VII–LV, **Մանանդյան** 1977, 377–402:

ւեալ»[16]: Ի հեճուկս աք-քոյունլուների՝ քարա-քոյունլուների տիրապետության տակ հայտնված քրիստոնյաները ծանր վիճակում են գտնվել հարատև պատերազմների, ծանր հարկերի ու կրոնական հալածանքների պատճառով[17]: Մեծոփեցին Նաղաշի հայրենի Բաղեշի տարածքում նկարագրում է կրոնական ճնշումների դեպքեր[18]: Ժողովրդագրական վերջին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ քաղաքականության պատճառով տեղի են ունեցել հայերի վերաբնակեցումներ ու գաղթեր դեպի Ամիդ[19]: 1431 թ.-ին Քարա-Օսմանի դաշնակից թեմուրյան Շահռուհի ավերիչ արշավանքի հետևանքով պատուհասած սովի պատճառով նմանատիպ մի գաղթի մասին է պատմում նաև Մեծոփեցին. «Եւ առեալ ոմանք զձիս իւրեանց՝ դիմեալ գնացին ի հեռաւոր աշխարհս ի Երզնկայն եւ ի Խարբերդն եւ ի յԱմիթ եւ ի յԱրղնի եւ ի Չմշկածագ»[20]: Այս տեղաշարժերի արդյունքում ամիդյան բազմակրոն (Նաղաշի կենսագրության մեջ հիշատակվում են քրիստոնյաներից բացի «Թուրք, Թաթ, Թաթար, Քուրթ, Արապ և Ջհուտ…ասորիք» համայնքները) միջավայրում քրիստոնեական համայնքների մեջ հայկական տարրը սկսել է գերակշռող դառնալ[21]: Եվ այս շրջանում է, որ ի հայտ է գալիս Մկրտիչ Նաղաշը: Կաթողիկոսից եպիսկոպոսական գավազան ստանալով՝ նա արժանանում է հոգևոր ամենաբարձր կոչմանը, քանի որ միանգամից նշանակվում է մինչ այդ գոյություն չունեցած Միջագետքի եկեղեցավարչական միավորի արքեպիսկոպոս (դարասկզբին այդ տարածքում հիշատակվում է Դիարբեքիրի և Մոսուլի արքեպիսկոպոսությունը (1402 թ.))[22]:

Ամիդ նստավայրով Միջագետքի արքեպիսկոպոսության մեջ են մտել 24 թեմեր, որոնցից մի քանիսին ծանոթանում ենք Նաղաշի 1449 թ.-ին թողած հիշատակագրությունից. «Եւ մեղաւորս Մկրտիչ սոսկ անուամբ եպիսկոպոս

[16] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, 118, **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212:

[17] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, XVIII–XXXIV, 1–217:

[18] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, 64, 110–111, 141–143:

[19] **Երանյան** 2016, 230–238:

[20] **Թովնա Մեծոփեցի** 1999, 161–162:

[21] **Երանյան** 2016, 230–238:

[22] **Խաչիկյան** 1955, 28: Հավանական է, որ մինչ Դիարբեքիրի և Մոսուլի արքեպիսկոպոսության կազմավորումը Ամիդը մտել է Նփրկերտի եպիսկոպոսության մեջ, որի եպիսկոպոսները ներկա են գտնվել XII–XIV դարի եկեղեցական ժողովներում, տե՛ս **Օրմանյան** 2001, 1717–1719, 2084–2088, 2122–2125:

Ամիթ քաղաքի, Մերտընայ, Ուռհայու և Թլկուրանա, Հինու և Արղնու»[23]: Աք-քոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող այս վարչատարածքային միավորներից կարելի է կռահել, որ արքեպիսկոպոսությունն ընդգրկել է աք-քոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող հյուսիսային միջագետքյան թեմերը: Այլ կերպ ասած՝ արքեպիսկոպոսության սահմանները գծվել են աք-քոյունլուների պետության սահմաններին համապատասխան: Այդպիսով, Միջագետքի արքեպիսկոպոսությունը ինքնըստինքյան հայտնվել է հատուկ կարգավիճակում:

Մահմեդական օրենքով պետության մեջ կրոնական այլ համայնքների հետ հարաբերությունները կարգավորվում ու համայնքային կյանքը կազմակերպվում էր կրոնական առաջնորդի՝ տվյալ դեպքում՝ եպիսկոպոսի (արքեպիսկոպոսի) միջոցով: Վերջինս, ըստ առաքելական եկեղեցու օրենքի, աստծո փոխարեն խնամք էր տանում իր ժողովրդի հանդեպ և ու հավաքում էր հարկերը. «Սահման է առաքելական արհնաւքս, որ եպիսկոպոսն յԱստուծոյ տեղն խնամք տանի ժողովրդեանն և զայնչափ սահմանած հարկն առնու ի սուրբ եկեղեցոյն…»[24]: Աստվածատուր եպիսկոպոսի կենսագրության մեջ Մկրտիչ Նաղաշը ներկայացվում է իբրև վկայակոչած օրենքի մարմնացում: Ըստ այդմ՝ 13 կետով թվարկվում են Նաղաշի ունեցած ձեռքբերումները, որոնք վերաբերում են եկեղեցաշինությանը, եկեղեցական գույքերի համալրմանը, եկեղեցու «դիմոսական» (պետական հարկ) մաքսի վերացմանը, կրոնական ազատությունների շնորհմանը, տուգանքների վերացմանը, գերիների ազատագրմանը, սոցիալական աջակցությանն ու թաղման ծեսի վերականգնմանը: Վերջին կետը տարածվել է նաև ոչ մահմեդական կրոնական փոքրամասնությունների վրա («ասորիք, նեստորականք, ջհուտք»)[25]: Նաղաշի ունեցած հաջողությունները պսակվել են Արղնի թեմի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքի (1433 թ.) և Ամիդի Ս. Թեոդորոս կամ Թորոս առաջնորդանիստ եկեղեցու (ավարտը 1439 թ.) կառուցմամբ[26]:

Վերոնշվածում ակնառու կերպով երևում է քրիստոնյաների հանդեպ աք-քոյունլուների վերաբերմունքի փոփոխության հետագիծը, որը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 1430-ական թվականներին: Մինչ այդ, ինչպես վկայաբերվում

---

[23] **Խաչիկյան** 1955, 292:

[24] **Սմբատ Իշխան (Գունդստաբլ)** 1918, 21:

[25] **Խաչիկյան** 1955, 627:

[26] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212, 32–34:

է Նաղաշի կենսագրության մեջ, քրիստոնյաները սահմանափակ իրավունքներ են ունեցել. «…զի եկեղեցիս խախտեալ ոչ իշխէր քար մի ամրացնել…»[27]:

Աք-քոյունլու առաջնորդների բարեհաճ վերաբերմունքը նույնիսկ հանգեցրել է խռովության, որն ի հայտ է գալիս Ամիդի Ս. Թորոս եկեղեցու հետ կապված պատմության հետնախորքում: Ըստ այդմ՝ քաղաքի մահմեդական բնակչությունը դրսի ուժերի միջոցով ճնշում է գործադրել Համզայի վրա Ամիդի մինարեներից բարձր գմբեթ ունեցող Ս. Թորոս եկեղեցին քանդելու պահանջով. «և խոր խոցեցան, և ձայն ետուն միմեանց որդիքն հագարայ, և հոչակ հարեալ համբաւեցին և ամբաստան եղեն առ սուլթանն Եգիպտոսի, և առ թագավորն Պարսից, և առ սուլթանն Հոռոմաց տանն, եթէ այսպիսի գեղեցիկ յօրինվածքով բարձրացաւ եկեղեցին քրիստոնէից»[28]: Ի վերջո Համզան տեղի է տվել և հրամայել է քանդել Ս. Թորոսը (հավանաբար 1443 թ.-ին), որից հետո Նաղաշը հեռացել է Ամիդից ու գնացել սևծովյան հյուսիսային թեմերի ուղղությամբ՝ ապաստանելով Կաֆայում (Ղրիմ): Եվ երբ Համզային հաջորդել է նրա որդի Ջհանգիր իբն Ալին (1444–1451/52 թթ.), կազմակերպել է Նաղաշի վերադարձն ու Ս. Թորոսի վերակառուցումը (ավարտը 1447 թ.-ին)[29]: Ամենայն հավանականությամբ, Ջհանգիրի քայլը միտված է եղել Նաղաշի միջոցով քրիստոնյաների հետ խաղաղ համակեցության պայմանների ապահովմանը:

Այդպիսով, ի պաշտոնե կարողանալով ճկուն քաղաքականություն վարել աք-քոյունլուների առաջնորդների հետ, Նաղաշին հաջողվել է եկեղեցաքաղաքական լայն իրավունքներ ստանալ և դրանք ծառայեցնել քրիստոնեական համայնքների շահերին:

Կոստանդին Վահկացին ու կաթողիկոսական աթոռը

Կոստանդին Վահկացին պաշտոնապես կաթողիկոս է դարձել 1430 թ.-ին՝ գրավելով Սսի միաբանների կողմից սպանված Պողոս Գառնեցի կաթողիկոսի տեղը (1418–1430 թթ.)[30]: Օրմանյանի ենթադրությամբ՝ Վահկացին մասնակցություն է ունեցել Պողոս կաթողիկոսի սպանությանը[31], որն համոզիչ է թվում աթոռի *de jure* գոյատևման պայմաններում. Կիլիկյան պետությանը

---

[27] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212, 32–34:

[28] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212, 32–34:

[29] **Խաչիկյան** 1955, 622–631, **Խոնդկարյան** 1965, 201–212, 32–34:

[30] Կոստանդին Վահկացին հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում կաթողիկոս է հիշատակվում 1428-1429 թթ.-ից, տե՛ս **Խաչիկյան** 1955, 723:

[31] **Օրմանյան** 2001, 2406–2410:

սերտաճած կաթողիկոսական աթոռը[32] վերջնականապես հեղինակազրկվել էր Կիլիկիայի հայկական պետության կորստով: 1375 թ.-ին Սիսը գրաված Եգիպտոսի մամլուքները գերեվարել էին Լևոն 5-րդ Լուսինյանին՝ իր ընտանիքի հետ և իշխանական տների ներկայացուցիչներին, ինչպես նաև Պողոս Սսեցի կաթողիկոսին[33]: Նրանից հետո աթոռակալած Սսի վերջին վեց կաթողիկոսներին Մեծոփեցին մեղադրում է նախորդներից ժառանգած լատինամետության («խմոր աղթարմարության») մեջ[34], որն այս կամ այն առիթով վկայակոչում են Չամչյանն ու Օրմանյանը՝ որպես ապացույց բերելով Վահկացու ունեցած առնչությունը կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Սակայն, ինչպես հայտնի է, 1198 թ.-ից կաթոլիկ եկեղեցու հետ պաշտոնապես միացած Հռոմկլայի, ապա Սսի կաթողիկոսական աթոռին և Կիլիկյան թագավորական վերնախավին այդպես էլ չհաջողվեց իրականացնել միության ծրագիրը[35]: Ավելի ուշ կտեսնենք, որ 1375 թ.-ից հետո պապերը արևելյան գործերում միջամտություն չեն ունեցել մինչև Վահկացու ժամանակը: Մեծոփեցին հայտնում է նաև, որ Սսի վերջին վեց կաթողիկոսները դավադրաբար սպանվել են. «որ եւ ի ՊԽԱ (1392) թվականէն մինչև ի մեզ Զ (6) կաթուղիկոս եղին, եւ վեցին դեղ մահու արբուցին եւ կենաց աստի հանին..»[36] (հիշատակում է միայն Թեոդորոս Կիլիկեցու սպանության պատմությունը[37]): Այս տեսակետին հետևած Չամչյանի ու Օրմանյանի լրացումներից երևում է, որ այդ կաթողիկոսների իշխանությունն այնքան սահմանափակ ու ձևական բնույթ է կրել, որ նրանց գործունեությունը նշանավորվել է աթոռակալությամբ ու աթոռազրկությամբ կամ սպանությամբ: Պողոս կաթողիկոսի հաջորդ Թեոդորոս Կիլիկեցին 16 հայ տանուտերերի հետ միասին սպանվել է 1392-ին Եգիպտոսի սուլթան Բարկուկի արշավանքի ժամանակ, Կարապետ Կեղեցին գահազրկվել է կամ թունավորվել 1404 թ.-ին Ռամզայանների կողմից Սիսը գրավելու ժամանակ, Հակոբ Սսեցին թունավորվել է միաբանների կողմից, Գրիգոր Խանձաղուտցուն գահընկեց է արել Վահկացուն նախորդած Պողոս Գառնեցին[38]:

[32] **Հարությունյան** 2007 (Բ), 84–91, **Բոզոյան** 1997, 72–81:

[33] **Օրմանյան** 2001, 1937–1955:

[34] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, 223–224, 272, **Բոզոյան** 2006, 49–57:

[35] **Հարությունյան** 1994, 147–167, **Հարությունյան** 2007(Ա), 162–169, Bueno 2015 (A), Bueno 2015(B), 169–89.

[36] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, 224–225:

[37] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, 115–116:

[38] **Օրմանյան** 2001, 1959–1961, 1986–1993, **Չամչեան** 1786, 457–548:

Կիլիկիային տիրող ուժերի կողմից դրածո կաթողիկոսների նշանակումը նույնպես վկայում է, որ աթոռը տեղական ինքնամփոփ գործունեություն է ծավալել: Այս ճգնաժամի պատճառով աթոռի շուրջ մեծ խմորումներ են տեղի ունեցել Մեծ Հայքի տարածքում:

1408 թ.-ին Աղթամարի կաթողիկոս Դավիթը, նամակով դիմելով արևելյան թեմերին, առաջարկել է չընդունել Սսի կաթողիկոսի գերագահությունը: Աղթամարի կաթողիկոսության գերիշխանության հասնելու այս ձգտումը անտարբեր չի թողել Սյունյաց մետրոպոլիտությանը[39]: Վերջինս գործելով Օրբելյան իշխանական տան հովանավորչության ներքո՝ XIII դարի վերջից պայքար էր մղում միարարականների ու միարարական ուղիով գնացող Սսի կաթողիկոսների դեմ՝ հավակնելով կաթողիկոսական աթոռը Մեծ Հայք վերադարձնելու միջոցով իր ազդեցության գոտում պահել այն[40]: Նմանատիպ մտադրություն է ունեցել Հովհան Որոտնեցին, ով ցանկացել է աթոռը տեղափոխել Աղվանքի կաթողիկոսություն՝ «Սուրբ աթոռն փոխել…ի յԱղւանս, որ ճշմարիտ կաթողիկոս է և սուրբ աթոռն Գրիգորիսի…սրբոյն Ռստակիս[ի] աջն առ մեզ է և Գեղարդն սուրբ և այլ բազում սրբութիւն»[41]: Այս պատճառներով Սսի հետ կապերը խզած Աղթամարի կաթողիկոսության և նրա հետ գործակցած երեք այլ թեմերի դավադրության փորձը կանխել է Սյունյաց մեծ վարդապետ Գրիգոր Տաթևացին՝ Մեծոփա վարդապետների աջակցությամբ (1409 թ.): Ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ դավադրությունը կանխելու շրջանակներում Տաթևացին Աղթամարի կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող Արճեշի, Բերկրիի ու Արծկեի թեմերին ուղղված շրջաբերական մի թղթով վարդապետական գավազան է շնորհում իր աշակերտ Թովմա Մեծոփեցուն ու նշանակում է փոխանորդ («երեսփոխան»): Տաթևացին հանձնարարել է նաև շարունակել Աղթամարի կաթողիկոսներին հնազանդեցնելու գործը[42]: Այդպիսով, նույն տարում մահացած Տաթևացին այդ առաքելությունը փոխանցել է Մեծոփեցուն, ով և կազմակերպել է կաթողիկոսական աթոռի վերադարձն Էջմիածին:

Սակայն մինչև աթոռի վերադարձը՝ սյունեցիները, որ պատմագիտության մեջ ընդհանրացվում են «արևելյան վարդապետներ» անվան տակ, փորձել են նաև իրենց իշխանության տակ պահել աթոռը: Այդ նպատակով 1417/1418 թ.-ին

---

[39] **Օրմանյան** 2001, 2360–2365, **Չամչեան** 1786, 455–457:

[40] La Porta 2015, 269–294.

[41] **Խաչիկյան** 1955, XXXIV:

[42] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, XLIV–XLV:

Սիս են պատվիրակել Տաթևի դպրոցի սան և այդ ժամանակ Երուսաղեմի պատրիարք Պողոս Գառնեցուն, ում հաջողվել է տիրանալ աթոռին[43]: Ըստ երևույթին, Սյունյաց եպիսկոպոսությունն անմիջական մասնակցություն է ունեցել Պողոս Գառնեցու կաթողիկոս դառնալու հարցում, քանի որ Սսի ժողովում հաստատած կանոնակարգի համաձայն (1342 թ.)՝ կաթողիկոսի ընտրությանը պետք է մասնակցեին Սյունիքի, Արտազի, Աղթամարի ու Այրարատի աթոռները[44]: Գառնեցուն հաջողվել է բարեկարգել աթոռանիստը շինարարական ձեռնարկներով, ինչպես նաև արևելյան թեմերից (իմա՝ սյունեցիներին համակիր) հոգևորականներ բերելով[45]: Իսկ Ռուստամ Օրբելյանը, 1431 թվականին ընդարձակելով Էջմիածնի վանքապատկան հողերը, աթոռի տեղափոխության ուղղությամբ մեծ քայլ է կատարել[46]: Սակայն, կաթողիկոսական աթոռի վրա սյունեցիների ունեցած ազդեցությունը կամ նրանց ծրագրերը ժամանակավորապես տապալել է աթոռը գրաված Կոստանդին Վահկացին, ում քաղաքականությունն ի հայտ է գալիս Մկրտիչ Նաղաշին արած առանձնաշնորհումներով:

*«**Վահկացու ծրագիրը**»*

Ըստ էության, ճգնաժամային շրջանի թվարկված կաթողիկոսներից Վահկացին առաջինն է, որ, առանց արևելյան վարդապետների միջամտության, փորձել է հարաբերվել իր գերիշխանության տակ գտնվող արևելյան թեմական կառույցների հետ: Այս պատճառներով ենթադրելի է, որ բարեկամությունից անդին՝ քաղաքական նկատառումներից ելնելով է Նաղաշին պաշտոն ու տիտղոսներ շնորհել: Իսկ նրա ծրագիրն ուրվագծվում է Միջագետքի արքեպիսկոպոսության հիմնումով, որը լիովին տեղավորվում է Սսի կաթողիկոսական աթոռի տեղագրական կառուցվածքային կազմակերպման տրամաբանության մեջ:

Այս հարցը շուրջ մեկ և քառորդ դար կտրվածքով ուսումնասիրած պատմաբան Գագիկ Հարությունյանը ցույց է տալիս, որ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս գտնվող կաթողիկոսական աթոռը ձգտել է ձեռք բերել համահայկական կենտրոնի կարգավիճակ[47]: Նպատակն իրագործելու համար եկեղեցին կա-

---

[43] **Օրմանյան** 2001, 2382–2387:

[44] **Հարությունյան** 2000, 141–148:

[45] **Օրմանյան** 2001, 2387–2392, **Չամչեան** 1786, 457–458:

[46] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, XXIII:

[47] **Հարությունյան** 2007 (Գ), 108–118, **Հարությունյան** 2000, 141–148:

ռուցվածքային փոփոխություններ է արել ենթակենտրոններ ստեղծելու ճանապարհով. Հարությունյանի բանաձևմամբ՝ «տեղագրական կազմակերպման շրջանակներում հաճախ առանձնացվել են կարգավիճակային ենթակենտրոններ»[48]: Նմանատիպ նախադեպ է արձանագրվում 1287 թ.-ին, երբ Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսը Ստեփանոս Օրբելյանին եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ նշանակում է Սյունյաց մեծ աթոռի մետրոպոլիտ և շնորհում «պռոտոֆրոնտէս Հայոց Մեծաց» տիտղոսը (բառացի թարգմանությամբ՝ նախաթոռ, նախագահ)[49]: Դրանով փաստորեն հաստատվում է Սյունյաց աթոռի գերակա դիրքը Մեծ Հայքի տարածքում, որից առաջ այդ պատիվը վերապահված էր Անիի եպիսկոպոսին[50]: Նախաթոռ տիտղոսով է ներկայանում Ադանայի ժողովին (1317 թ.) մասնակցած Տարոնի արքեպիոսկոպոսը՝ «Յոհաննէս արքեպիսկոպոս Տարունոյ եւ նախաթոռ Հայոց»[51]: Հարությունյանի մեկնաբանությամբ՝ Տարոնի արքեպիսկոպոսությանը հատուկ կարգավիճակ շնորհելով՝ Սսի կաթողիկոսությունը փորձել է հակակշիռ ուժ ստեղծել իր հետ մշտական կանոնական հարաբերություններ չունեցող Աղվանքի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների դիմաց, ինչպես նաև թուլացնել Սյունյաց աթոռի և նրա շուրջ համախմբվածների ազդեցությունը[52]:

Նույն կերպ Կոստանդին Վահկացու՝ Նաղաշին արված առանձնաշնորհումներն ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ Միջագետքում ենթակենտրոնի ստեղծում և վերջինիս հատուկ կարգավիճակի շնորհում: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն XIV դարի սկզբի՝ քննվող ժամանակաշրջանում Սսի կաթողիկոսությունում իրավիճակին տիրում էր Սյունյաց մետրոպոլիտությունը, որը հարմար առիթի էր սպասում աթոռը տեղափոխելու համար: Ենթադրելի է, որ Հյուսիսային Միջագետքում ազդեցության գոտի ձևավորելիս, Վահկացին հեռանկարում ունեցել է նաև այդ ծրագիրը: Իսկ արքեպիսկոպոսանիստ Ամիդը կենտրոն դառնալու մեծ հնարավորություն ուներ տվյալ ժամանակաշրջանում:

Մի կողմից, փոխվել էր Ամիդի կարգավիճակը, քանի որ այն դարձել էր աք-քոյունլուների պետության մայրաքաղաքը, իսկ վերջիններիս տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Միջագետքի հայկական թեմերում քրիստոնյաները կրոնական ճնշումների չէին ենթարկվում: Քաղաքական իրավի-

---

48 **Հարությունյան** 2007 (Գ), 108–118:

49 **Ստեփանոս Օրբէլեան** 1910, 479–480, **Հարությունյան** 2006, 40–47:

50 **Օրմանյան** 2001, 1987–1989:

51 **Հարությունյան** 2007 (Ա), 162–169:

52 **Հարությունյան** 2007 (Ա), 162–169:

ճակով պայմանավորված՝ Ամիդը վերածվում էր նաև հայ բնակչության կենտրոնատեղիի և Վահկացու հովանավորչությամբ՝ միտում ուներ դառնալ նաև մշակութային կենտրոն: Մյուս կողմից, այն աշխարհագրորեն ավելի հարմար դիրքում էր գտնվում, որտեղից կարելի էր համակարգել և՛ Կիլիկյան և՛ Մեծ Հայքի թեմերը: Այլ կերպ ասած՝ Ամիդն ուներ գրեթե բոլոր տվյալները՝ երկրորդ Հռոմկլա դառնալու համար[53]:

Սակայն, քանի դեռ աթոռի տեղափոխության հարցն օրակարգային չէր, Վահկացին կառաջնորդվեր անցյալի փորձի վերածննդով: Ի հավելումն դրա՝ նա պետք է նաև փորձեր օրինականացնել իր իշխանությունը՝ հենվելով Նաղաշի դիրքի ու հեղինակության վրա: Սրա ապացույցը լատինացիներին ուղղված պատասխան թղթի պատմությունն է:

Կաթողիկոսական աթոռն ու Մկրտիչ Նաղաշը

Ինչպես հայտնի է, աթոռի տեղափոխության ճանապարհով անցած լատին եկեղեցին կանգնել էր Պապական կամ Արևմտյան պառակտում (1378–1417 թթ.) անունով հայտնի հակամարտության առջև: Աթոռի երկփեղկումը, եռափեղկումը ու գահազրկությունները սասանել էին նրա հեղինակությունը: Իսկ Կոստանցայի (1414 թ.) ու Բազելի (1431–1449 թթ.) ժողովները սահմանափակել էին պապերի իրավունքները[54]: Այս պայմաններում, օգտվելով Բյուզանդական կայսրությանը սպառնացող Օսմանյան թուրքերի վտանգից և պապական աթոռից հույների օգնության անկնկալիքներից, Եվգենիոս 4-րդ պապը դիմում է հայտնի *in toto orbe* քաղաքականությանը և հրավիրում է եկեղեցիների միությանն ուղղված Ֆլորենցիայի տիեզերական ժողովը (1438–1439 թթ., սկիզբը՝ Ֆերրարայում)[55]: Հռոմի պապի նշանակետում Բյուզանդական եկեղեցին է եղել, որի հետ միասին ցանկացել է կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորել արևելաքրիստոնեական մնացյալ եկեղեցիներին: Հայ եկեղեցուց ժողովին ուշացած մասնակցել է Կոստանդին Վահկացու կողմից լիազորած Կաֆայի աթոռակալ Սարգիս վարդապետի և Թովմաս վարդապետի գլխավորած պատվիրակությունը[56]:

Սակայն, ի սկզբանե Վահկացին ապավինել է Մկրտիչ Նաղաշի աջակցությանը, երբ Կ. Պոլսի առաջնորդ և Երուսաղեմի պատրիարքի փոխանորդ

[53] **Հարությունյան** 2000, 141–148:

[54] **Մանուկյան** 2020, 58–95:

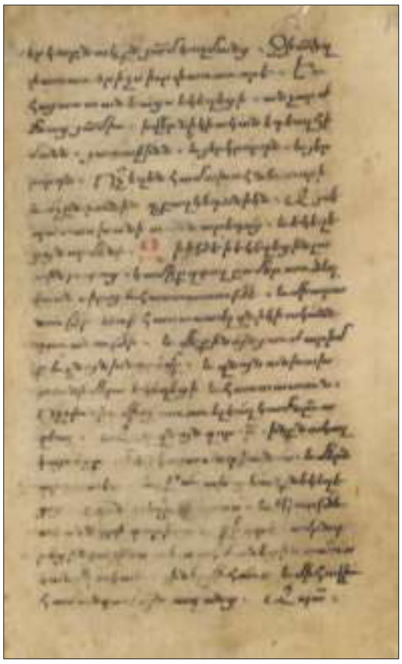
[55] **Օրմանյան** 2001, 2424–2425, **Չամչեան** 1786, 473–483, **Մանուկյան** 2020, 58–95:

[56] **Օրմանյան** 2001, 2424–2433, **Ակինեան** 1935, 33–44, **Մանուկյան** 2020, 58–95:

եսայի արքեպիսկոպոսից ստացած պապի հրավեր նամակի հայերեն թարգմանությունը ուղարկել է Ամիդ՝ Մկրտիչ Նաղաշին: Չամչյանը սա պատճառաբանում է նրանով, որ Սսում չկային համապատասխան մտքի տեր հոգևորականներ[57]: Այնուամենայնիվ, դժվար չէ կռահել, որ քաղաքական հեռանկարներ խոստացող այդ հրավերը Նաղաշին վերահասցեավորելով, Վահկացին այլ նպատակ է հետապնդել:

Այդ պատմության վկայաթղթից՝ լատինացիներին ուղղված նամակից գիտենք, որ Նաղաշն այն գրել է կաթողիկոսի և Թովմա Մեծոփեցու հրամանով: Նույն թղթի տակ ստորագրել է նաև Մեծոփեցու կողմից Հովհաննես Կաֆացին[58]: Այս փաստերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ Վահկացին Նաղաշի միջոցով նախ՝ տեղեկացրել է հրավերի մասին արևելյան վարդապետներին, ապա՝ Նաղաշի պատասխանով ակնկալել է օրենքի ուժ հաղորդել նախապես ունեցած որոշմանը:

Լատինացիների պատասխան թուղթը գրված է պարզ, հիշատակարաններին հատուկ ոճով ու կաղապարով: Նախաբանում հավուր պատշաճի պաթոսով Նաղաշը ողջույնի խոսք է հղում պապական աթոռին «Յաւէտ ծայրացելոյ բնականագոյն նախուստն մերոց սրբազանից և վսեմական երիցս երանեալ և ամենայն ծայրութեանց ծայրագունի համեմատեալ, աստուածապետականին Յիսուսի փոխանորդի և առաքելական շնորհի և փչման արժանացեալ աթոռոյ...»[59]: Պայմանականորեն «փառքի» հատվածում նա շարադրում է հայ եկեղեցու որդեգրած դավանաբանական բանաձևումները՝ դրանք հիմնավորելով առաջին երեք տիեզերական ժողովներով: Այնուհետև Նաղաշը ներկայացնում է հայ եկեղեցու պառակտման պատմությունը և կրքոտ կերպով հայտնում եկեղեցու դիրքորոշումը՝ այսօրինակ վերջնագրեր դնելով կաթոլիկ եկեղեցու առջև. «Չի եթէ ի եկեղեցին լատինացոց կամիք գալըս

---

[57] **Չամչեան** 1786, 473–475:

[58] **Գագեգին ծ. վարդապետ** 1916, 413–423, **Խոնդկարյան** 1955, 192–197:

[59] **Գագեգին ծ. վարդապետ** 1916, 413–423, **Խոնդկարյան** 1955, 192–197:

մեր առ ձեզ վասն սիրոյ և հաստատութեան, և միաբանութիւն առ ի հաստատել զնիկիականն դաւանութիւն և մեք ի նոյն յաւժարիմք...» կամ «Ապա եթէ զեկամուտն հաստատել կամիք, և զանշարժն ընդ թիւելոյն յարամարել, այդ անհնարին է լինել: Զի մերս եկեղեցի ոչ միաբանի ընդ այդ գործառութեան»[60] (նկ. 3): Վերջում բուն հիշատակարանի հատվածում հեղինակը հայտնում է, թե ում հրամանով, երբ և ինչ պայմաններում է գրել և ում է հանձնել թուղթը[61]:

Վերոնշված մեջբերումից և նմանատիպ այլ ձևակերպումներից դատելով՝ գրեթե անհնար է պատկերացնել, որ չափազանց կոշտ ու անհարկի համարձակ այս պատասխանը կարող էր ուղղված լինել պապին: Այն ավելի շատ ընկալվում է իբրև քաղաքական դիրքորոշման արտահայտում: Եվ տվյալ դեպքում հասկանալի է, որ թուղթը գրվել է ներքին լսարանի համար: Իսկ այդ կերպ վարվելու պատճառ կարող էր լինել մի կողմից այն, որ Նաղաշը կայացել էր իբրև եկեղեցաքաղաքական առաջնորդ և ի դեմս աք-քոյունլուների՝ ամուր հենարան ուներ: Մյուս կողմից ենթադրելի է, որ նա գերադասել է բարձրացնել իր վարկանիշը արևելյան վարդապետների շրջանում, քան դառնալ իշխանություն չունեցող կաթողիկոսի գործակիցը նման նուրբ ու զգայուն հարցում: Այդպիսով, շուրջ մեկ տարի ուշացումով Նաղաշից ստացած պատասխանը (ըստ թղթի հիշատակարանի՝ նամակը ստացվել է 1435-ին և կնքվել 1436 թ.-ի մայիսի 16-ին) ի դերև են դարձրել Վահկացու հույսերը:

Կաթողիկոսական աթոռի հետ Մկրտիչ Նաղաշի հաջորդ առնչությունն, ըստ երևույթին, պետք է տեղի ունենար կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությանը նվիրված Էջմիածնի ժողովով (1441 թ.): Սակայն ժողովականների և նամակով համակրություն հայտնածների թվում ոչ վաղ անցյալում կաթողիկոսի փոխանորդի անվան բացակայությունը, ինչպես նաև Միջագետքից որևէ այլ ներկայացուցչի անվանը չհանդիպելը[62] հուշում են, որ դա կապ ունի Վահկացու հետ: Ենթադրելի է, որ արևելյան վարդապետները, ի դեմս Վահկացու համախոհի, Նաղաշի մեջ վտանգ են տեսել և հեռու են վանել նրան կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ծավալվող գործընթացներից: Նաղաշի կողմից ժողովին հակառակվելը ավելի քիչ հավանական է թվում, քանի որ լատինացիների պատասխան թղթում նա հանդես էր եկել իբրև հայ առաքելական եկեղեցու ջատագով:

---

[60] **Գագեգին ծ. վարդապետ** 1916, 413–423, **Խոնդկարյան** 1965, 192–197:

[61] **Խաչիկյան** 1955, 464–465:

[62] **Թովմա Մեծոփեցի** 1999, 218–222:

Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի հետ Նաղաշի կապերի խզման մասին է վկայում նաև նրա «ղարիպության» պատմությունը, երբ նա Սուրբ Թորոսի գմբեթը քանդելուց հետո ապաստան է գտել Կաֆայում՝ Ֆլորենցիայի ժողովի պատվիրակ Սարգիս վարդապետի մոտ, որի հետ Նաղաշին, ըստ երևույթին, կապել է Վահկացու հետ ունեցած համագործակցությունը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Մկրտիչ Նաղաշի շուրջ կեսդարյա ամիդյան գործունեության շրջանը ծավալվել է քաղաքական ակտիվ վերադասավորումների բովում: Աք-քոյունլուների վարած քաղաքականությունը հնարավորություն է տվել նրան դրսևորվել իբրև հոգևոր-քաղաքական առաջնորդի, որն ազդակ է հանդիսացել Կիլիկիայի հայկական պետության կորստից հետո մի կերպ գոյությունը պահպանող Սսում նստող հայ եկեղեցու հոգևոր առաջնորդի՝ կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացու համար:

Կշռադատելով քաղաքական իրողությունները, ինչպես նաև Սսի կաթողիկոսական աթոռի ունեցած թույլ դիրքերը մեծհայքյան հեղինակավոր թեմերի ու կաթողիկոսությունների համեմատ, Վահկացին պաշտոնավարության առաջին տարում աք-քոյունլուների նոր կազմավորված պետական միավորում ձևավորել է իր քաղաքական հենարանը՝ հանձինս Միջագետքի արքեպիսկոպոսության և նշանակել է կաթողիկոսի փոխանորդի՝ ի դեմս Միջագետքի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշի: Այլ կերպ ասած՝ կաթողիկոսը փորձել է աք-քոյունլուների պետական միավորից ղեկավարել քարա-քոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող մեծհայքյան թեմերը:

Կաթողիկոսի առանձնաշնորհումներին ի պատասխան՝ աք-քոյունլուների պետության առաջնորդները հնարավորություն են տվել Մկրտիչ Նաղաշին ընդլայնել քրիստոնյաների համար բարեկեցիկ պայմաններ ապահովելուն ուղղված գործունեության շրջանակները:

Միջագետքի արքեպիսկոպոսության հետ միությունը Վահկացին գործարկել է նաև հայ-լատինական առնչություններում, նպատակ ունենալով Նաղաշի հեղինակությունն օգտագործելով, օրենքի ուժ տալ լատին եկեղեցու հետ միավորման հրավերին՝ հեռանկարում ունենալով Սսի կաթողիկոսության դիրքերի բարձրացումը: Սակայն Մկրտիչ Նաղաշի լատինացիների պատասխան թուղթը բեկում է մտցրել կաթողիկոսական աթոռի հետ ունեցած հարաբերություններում: Միևնույն ժամանակ Նաղաշի գերակա դիրքը կարծրատիպային մոտեցում է ձևավորել մեծհայքյան հոգևոր թեմերում, որոնք նրան

մասնակից չեն դարձրել կաթողիկոսական աթոռը Էջմիածին վերադարձնելու կարևոր իրադարձությանը:

Այդպիսով, կարելի է արձանագրել, որ կաթողիկոսական աթոռի կողմից հատուկ կարգավիճակ ստացած Միջագետքի արքեպիսկոպոսությունը լատինացիների պատասխան թղթի պատմությունից հետո հարաբերություններ չի ունեցել կենտրոնական իշխանության հետ և դարձել է աք-քոյունլուների իշխանության ներքո գործող ինքնաբավ մի կառույց՝ առնվազն մինչև Նաղաշի մահը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ակինեան Ն. 1935, Սարգիս Վ. Կաֆացի, առաջնորդ Ս. Անտոնի վանից ի Կաֆա եւ երեսփոխան Կոստանդին կաթողիկոսի (1428–1448), «Հանդէս Ամսօրեայ», թիւ 1, 2, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., էջ 33–44:

Բոզոյան Ա. 1997, «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, «Էջմիածին» Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, թիվ Ժ, էջ 72–81:

Բոզոյան Ա. 2006, Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները քույր եկեղեցիների հետ ԺԱ-ԺԴ դարերում, «Էջմիածին» Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, թիվ Բ-Գ, էջ 49–57:

Գագեգին Ծ. վարդապետ 1916, Մկրտիչ Նաղաշի թուղթը Ֆլորենտիոյ ժողովի առթիւ, «Արարատ» Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին,թիվ 5–6, էջ 413–423:

Դանիելյան Գ. 2014, Հռոմկլայի հայրապետական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրները, Բանբեր հայագիտության, թիվ 2–3, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., էջ 182–202:

Երանյան Գ. 2016, Հարավային Հայաստանի էթնոժողովրդագրական խճանկարը (XV դ. – XVI դ. կեսեր), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 230–238:

Թովմա Մեծոփեցի 1999, Պատմագրություն, աշխատ. **Լ. Խաչիկյանի**, խմբ. **Ա. Սահակյանի**, Երևան, «Մագաղաթ», 297 էջ:

ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401–1450 թթ.) 1955, կազմեց **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., LXVI, 816 էջ:

Խոնդկարյան Ե. 1965, Մկրտիչ Նաղաշ, Երևան, ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 256 էջ:

Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.) 1974, հ. Ա, կազմ. **Վ. Հակոբյան, Ա.Հովհաննիսյան**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., ԼԲ, 827 էջ:

Հարությունյան Գ. 1994, Քրիստոնեական եկեղեցիների համընդհանրության գաղափարը Սսի 1307 թ. ժողովում, Հայկազյան հայագիտական հանդես, հ. ԺԴ, Բեյրութ, Հայկազեան համալսարանի հայագիտ. ամբիոնի հրատ., էջ 147–167:

Հարությունյան Գ. 2000, Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական կազմակերպման խնդիրները ԺԳ դարի երկրորդ կեսին, Բանբեր Երևանի համալսարանի, թիվ 3 (102), Երևան, ԵՊՀ համ. հրատ., էջ 141–148:

Հարությունյան Գ. 2006, Համակեցությունը և հակադրությունը հայոց կաթողիկոսության և Սյունյաց թեմի փոխհարաբերություններում (1286–1331թթ.), «Պատմություն և կրթություն», գիտատեսական և մեթոդական հանդես, Տաթև գիտակրթական համալիր, թիվ 3–4, Երևան, «Զանգակ-97», էջ 40–47:

Հարությունյան Գ. 2007 (Ա), Ադանայի 1317 թվականի ժողովը և եկեղեցիների միավորման խնդիրը, «Կանթեղ». գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1, Երևան, «Աստղիկ», էջ 162–169:

Հարությունյան Գ. 2007 (Բ), Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում Հեթում Բ-ի գահակալության առաջին շրջանում (1289–2193), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 2, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., էջ 84–91:

Հարությունյան Գ. 2007 (Գ), Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական-կանոնական կազմակերպման առանձնահատկությունները և հեռանկարները ԺԳ դարում և ԺԴ դարի սկզբին, «Կանթեղ». գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 4, Երևան, «Աստղիկ», էջ 108-118:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ 1996, կազմ. **Հ. Ս. Վրդ. Ճեմճեմեան**, հ. Զ. Վենետիկ, Սբ. Ղազար տպ., 1263 էջ:

Մանանդյան Հ. 1977, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 503 էջ:

Մանուկյան Ա. 2020, Հայ եւ հռոմէական կաթոլիկ եկեղեցիներու միութեան վերջին փորձը Փլորենտիոյ մէջ եւ «decretum pro armenis» կամ «հրահանգ առ հայս» կոնդակը, Սեն Արևշատյան 90 (Ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի նյութեր (22–23 մայիս, 2019 թ.)), Երևան, «Տիգրան Մեծ», էջ 58–95:

Մինաս վարդապետ Համդեցի 1870, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոց Կաթողիկէ էջմիածնի, 144 էջ:

Չամչեան Մ. 1786, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, Յոհաննու Փիացեանց տպ., 896 էջ:

Սմբատ Իշխանի (Գունդստաբլի) 1918, Դատաստանագիրք, լոյս ընծ. Վարդապետ Ղլտճեան, Էջմիածին, Էլեքտրաշարժ տպ. Մայր Աթոռոյ, 82 էջ:

Ստեփանոս Օրբէլեան 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 618 էջ:

Տաղարան 1513, տպագրիչ **Յակոբ Մեղապարտ**, Վենետիկ, 150 էջ: Տաղարանի էլեկտրոնային տարբերակը տե՛ս https://www.wdl.org/en/item/11304/view//25/ (20.05.2020):

Օրմանյան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Բ, Էջմիածին, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին տպ., 3893 սյունակ:

Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa 2006, ed. Hovhannisian R.G., (UCLA Armenian History And Culture Series. Historic Armenian Cities and Provinces, 6,), Costa Mesa, California: Mazda Publishers, XX, 586 p.

Bueno I. 2015 (A), Avignon, the Armenians, and the Primacy of the Pope, Archa verbi, 12, pp. 108–129.

Bueno I. 2015 (B), Guido Terreni at Avignon and the 'heresies' of the Armenians, The Papacy and the Christian East: Intellectual Exchange and Cross-Cultural Interaction, 1274–1439, ed. I. Bueno = Medieval Encounters, 21/2-3, Laiden, Brill, pp.169–89.

La Porta S. 2015, Armeno-Latin intellectual Exchange in the Fourteenth Century: Scholarly Traditions in Conversation and Competition, The Papacy and the Christian East: Intellectual Exchange and Cross-Cultural Interaction, 1274–1439, ed. I. Bueno = Medieval Encounters, 21/2–3, Leiden, Brill, pp. 269–294.

Sanjian A. 1976, A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in The United States, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, XIX, 863p..

«СУДНО СВОЕ ОБЛЕГЧИ ОТ БРЕМЕНИ...»: МКРТЫЧ НАГАШ И КАТОЛИКОССКИЙ ПРЕСТОЛ

САРГСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Амида, ак-Коюнлу, Константин из Вахки, архиепископия Месопотамии, Товма из Мецопа, Сюникская митрополия, Флорентийский собор.

В результате того, что Папский престол из Авиньона был перенесен в Рим, Католическая церковь пережила кризис, известный как Великий западный раскол или Папский раскол (1377–1417 гг.).

С подобной проблемой столкнулась и Армянская церковь. После падения Киликийского армянского царства в 1375 г. встал вопрос о перенесении Армянского католикосата, находившегося в Сисе, на территорию исторической Великой Армении. Однако Сисский католикосат с этим изначально не был согласен, и Святой престол был перенесен в Эчмиадзин в 1441 г., когда удалось преодолеть разногласия внутри церкви.

Вышеуказанные события напрямую были связаны с одной из ключевых фигур того времени – католикосом Константином Вахкеци, в контексте политической деятельности которого и рассматривается жизнь и деятельность месопотамского архиепископа, поэта, архитектора и художника-миниатюриста Мкртыча Нагаша.

"RELIEVE YOUR VESSEL FROM HEAVY LOAD...": MKRTICH NAGHASH AND THE THRONE OF THE CATHOLICOS

SARGSYAN A.

Summry

Key words: Amida, aq qoyunlu, Constantine of Vahka, Archbioshop of Mesopotamia, Tovmas of Medzop, Metropolis of Syunik, Florence Cathedral.

As a result of moving papacy from Avignon to Rome, the Catholic Church appeared in a conflict known as Western Schism or Papal Schism (1377–1417).

The Armenian church faced a similar problem. After the collapse of the Armenian kingdom of Cilicia (1375) the question arose about the transfer of the Armenian catholicosate in Sis, to a territory in the historical Great Armenia. However, the Catholicosate of Sis initially did not agree with this, and the Holy See was moved to Echmiadzin in 1441 when the disagreements within the church were overcome.

The mentioned events were directly connected with one of the key figures of the time – Catholicos Konstantin Vahketsi. It is in the context of the political activities of the latter that the life and work of the Mesopotamian Archbishop, poet, architect and miniaturist Mkrtich Naghash are considered in the present article.

ARSEN BOBOKHYAN*
PhD in History
Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
arsenbobokhyan@yahoo.com

URBAN LANDSCAPES OF ANCIENT ARMENIA

Key words: the Armenian Highlands, early societies, settlement hierarchy, city, civilization, tradition, innovation.

Introduction

Ancient and Medieval Armenia was known for its rather lively urban life, the details of which have been reconstructed through a wealth of information provided by the Armenian and international historians and archaeological sources. However, prior to that, the cities in Armenia had passed a long and difficult way. Without comprehension of that process, it would not be possible to imagine the type of the Armenian town, the reasons for its coming about and development. It is sufficient to say that almost all the large cities/towns of ancient Armenia, and especially the capitals (e.g. Artashat, Dvin, Ani, Ani-Kamakh), were built on the places of earlier settlements, fortresses, and were of similar importance. Moreover, in both Ancient and Medieval Armenia, the topographic criteria for the selection of central settlements and the basic patterns of development were essentially related. In this sense, it is not accidental that Medieval Armenian historians linked the establishment of a number of urban centers (such as

* *Հոդվածը ներկայացվել է 17.02.21, գրախոսվել է 25.02.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

Armavir) with the earliest patriarchal period. Below an attempt is made to trace the history of the formation of the Armenian city[1].

The deeper we go into history, the more difficult it becomes to decipher traits of human thinking and the more we understand the conditional nature of applying modern concepts to ancient social phenomena. The same pattern can be observed also in the case of the concept "city". Trying to define it, we often use the shackles of modern thinking. Meanwhile, in contrast to our times, in ancient societies the difference between the city and other types of settlements was not clearly defined. Thus, the Mesopotamians, who actually "discovered" the city, were using the same term for both the city and the village (Sumer. URU, Akkad. ālum).

Scientific research also reveals conventionality in the definitions of an ancient city. If we try to differentiate the types of ancient inhabited landscapes (concentrated around valleys, mountains, oases, seas), the emergence and development of the city within each landscape could have taken different forms. In one of them the city could be formed on the basis of irrigated agriculture, in the other – on the basis of a temple or palace, in the third – based on trade, etc. However, despite the different modes, researchers try to figure out common criteria, according to which it would be possible to generalize the process of emergence of the earliest city. Accordingly, the city is defined in the relevant historical-cultural and socio-economic context, along with other criteria, the sum

[1] The issue of the emergence and development of the ancient town (for the theory cf. Oppenheim 1992; Herzog 1997) has received little coverage in the context of the Armenian Highlands. In addition to a few general works (**Արեշյան**, **Ղաֆադարյան** 1996: **Массон** 1997; **Кушнарева** 1997; Kushnareva 1997; cf. also **Զարյան** 1986ա: **Զարյան** 1986բ: **Тер-Мартиросов** 2009; Donabédian, Mutafian 2010), certain questions of the Neolithic and Chalcolithic periods (**Джавахишвили** 1973), Early Bronze Age (**Սիմոնյան**, **Գնունի** 2004: Areshian 2005; **Գնունի** 2010: **Սիմոնյան** 2012: **Ավետիսյան** 2012), Middle and Late Bronze as well as Early Iron Ages (**Арешян** 1978; Biscione et al. 2002; Badalyan, Avetisyan 2007; Smith et al. 2009; **Ավետիսյան** 2014) have been discussed. The issue was partially considered also in the context of cultural relations (**Փիլիպոսյան** 1998: **Փիլիպոսյան** 2004). The observations made in the context of Ancient and Medieval Armenia are very useful too (**Առաքելյան** 1958–1964: **Периханян** 1959; **Манандян** 1985; cf. **Саркисян** 1960; **Կրկյաշարյան** 1963; **Կրկյաշարյան** 1970).

This article presents results, which are grounded on **Բոբոխյան** 2000 and Bobokhyan 2008. For other reflections cf. Bobokhyan 2014; **Բոբոխյան** 2016.

For the location of archaeological sites mentioned in the text, see detailed maps in Kushnareva 1997; Biscione et al. 2002; Badalyan, Avetisyan 2007; Bobokhyan 2008; Smith et al. 2009.

of which is called “civilization”. Among them the monumental architecture, active economy and trade, separated crafts, the presence of the rudiments of writing and science, developed art, social inequality and the state are often mentioned. In this context, the city acts as an organized space with complex public relations, to be characterized by 1. a central position in the hierarchy of settlements, 2. construction with a regular plan, 3. citadel, 4. defense system, 5. palace, 6. temple, 7. cemetery outside the settlement, 8. central craft and agricultural organization, 9. social stratification, 10. active trade relations. Thus, the research of a city is a study of communication system of a society and a process that has various preconditions[2].

The Near East is the ancient heartland of the emergence of the city. In the context of Near Eastern archaeology the concepts of proto-city, early city and city are distinguished, according to the frequency of occurrence of the above-mentioned civilizational features. Although the Armenian Highlands had some connections with the Circum-Pontic culture world in the pre-Urartian period, the archaeological data outline the Near Eastern direction of its connections, which is the basis for implementing the Near Eastern model of the emergence and development of a city (especially the one typical of the mountainous societies of the Near East).

Before we describe the process of the formation of the city we consider it important to define the historical-geographical area of our research, the Armenian Highlands (further, the Highlands). Located around lakes Sevan, Van and Urmia, this area since earliest times has formed not only a geographical, but also a cultural unity, based on the common value system of its populations. Regardless of the peoples, who lived in this area, it showed unique patterns of development that were closer to the cultural world of the Caucasus on the one hand, and to the central and eastern regions of Asia Minor, northern Syria-Mesopotamia, and northwest Iran on the other. Recent studies indicate that the Highlands, during the Bronze and Iron Ages and possibly also earlier, could be divided into three cultural sub-zones: 1. the western, which included the Upper Euphrates basin (historical provinces Tsopk and Armenia Minor) and was characterized by active relations with Central and Eastern Asia Minor and Northern Syria, 2. The Southern, which included the regions south of Van

[2] For details cf. **Массон** 1989, 5–12.

(historical Aghdznik and Korduk provinces) and was characterized by connections in the direction of northern Mesopotamia, and 3. the central-northeastern, together with several sub-regions (historical Ayrarat, Upper Armenia, Vaspurakan, Mokq, Turuberan, Tayk, Syunik, Utik, Gugark, Artsakh, Paytakaran, Persarmenia), characterized by connections to the Caucasus[3]. Those three areas have been in active communication with each other, experiencing the emergence and development of the city in a unique way.

On the Threshold of Organized Society: the Proto-Urban Period

With the emergence of productive economy in the Neolithic period (ca. 9–6th millennia BC) early agricultural societies appeared, which reached a fairly high level of development in the Chalcolithic period (ca. 6–4th millennium BC), when the metal smelting was first done. Early agricultural societies were characterized by sedentism, emergence of architecture and crafts, as a result of which the rudiments of urban life began to appear.

The "Neolithic Revolution" started in the region of Fertile Crescent, the most important part of which formed the western and southern sub-zones of the Highlands[4]. In general, our region was located in the area of primeval cultivation of plants. Discoveries made in recent years indicate that already during the pre-Pottery Neolithic period, especially in the 9–8th millennia BC, a center was formed in the south-western sub-zone of the Highlands, characterized by a monumental mentality, a complex cultic and imagery system (Gobekli Tepe, Nevali Chori, Cafer Hoyuk, Hallan Chemi, Chayonu Tepesi). In this system the settlement Chayonu is especially important (the Upper Tigris valley) with a walled area of 3 ha. The high level of architecture is indicated by the presence of regular-formed structures. The presence of domestic animals, the organized religious system, and finally the first experience of copper mining indicate that we are dealing with one of the most developed areas of the Neolithic world. Some features of the Chayonu tradition, in particular the method of processing the stone tools, reach the territory of present-day Armenia (Kmlo, Gegharot).

In the 6th millennium BC the archaeological culture of Hajji Firuz spread in Urmia regions of the Highlands, which partly shows connections to the early stage

[3] Bobokhyan 2008, 47–52.

[4] For the Neolithic and Chalcolithic periods in Armenia cf. Gasparyan, Arimura 2014; as well as Chataigner 1995; Badalyan et al. 2004.

of the Hassuna culture of northern Mesopotamia (Hajji Firuz, Yanik Tepe). Whereas in the 6–5th millennia BC, in the northern and central parts of the Highlands and the South Caucasus the Shulaveri-Shomutepe culture spread, being contemporary to the late Hassuna and to the Halaf cultures (Shulaveri Gora, Shomu Tepe, Gargalar Tepesi, Kghzyak Blur, Aratashen, Aknashen). In the second half of the 6th and the first half of the 5th millennia BC the Highlands was influenced by the Halaf and Ubaid cultures of northern Mesopotamia such as Aratashen and Sioni traditions, with settlements known in the basin of lake Van (Tilkitepe), Aghdznik (Girikihacian), Kharberd (Tulin Tepe), Urmia region (Yanik Tepe, Geoy Tepe), etc. At the end of Chalcolithic period, in the second half of the 5th and first half of the 4th millennia BC, the Areni-Godedzor tradition is characterized by growing complexity, relations to Syro-Mesopotamian (Late Ubaid, Uruk) and North Caucasian (Maikop) worlds, as well as by extractive copper metallurgy (Teghut, Areni, Nerkin Godedzor). The cultural sub-zones of the early agricultural period of the Highlands are characterized by artificial hill-settlements with mudbrick or clay round (mainly in the north), rectangular (mainly in the east and south) or round-rectangular (Halaf influenced sites) structures, as well as by active use of caves.

A number of features typical of the proto-city are documented in the depths of the early agricultural societies of the Highlands. The frequency of their occurrence is indicated below.

1. Despite the significant variations of the built-up areas of the settlements (from 0.25 to 3–4 ha, on average 1–1.5 ha) there is no typological difference or hierarchy among them. As a rule, the arrangement of a few small settlements on the banks of the river around one main settlement (which could accommodate up to 800 people, e.g. Shulaveri Gora) is conditioned by tribal affiliation.

2. In general, construction is chaotic. However, settlements like Chayonu are organized areas, where certain parts (residential and craft) are separated from each other. Meanwhile, artisans' districts are absent in their classical sense. In some settlements, at the end of the Chalcolithic period, there were dwellings with kilns (Alikemek Tepesi). There are living, kitchen and storage spaces inside the houses (Hajji Firuz, Yanik Tepe). Living areas are grouped around the central square of the settlement (Shulaveri Gora, Shomu Tepe, Imiris Gora). Densely built houses are separated from each other by narrow passages in the yards, free spaces are formed between the structures (Teghut, Tulin Tepe). At the end of the

Chalcolithic period, in the central part of some settlements, residential complexes were regularly located along the streets (Tulin Tepe).

3. The center of the settlement is not separated, citadels are not known.

4. The settlements are not fortified, but the artificial ditches around them could also be of defensive significance (Arukhlo, Masis Blur).

5–6. Monumental architecture is not known as such, but there are elements of appropriate thinking. Unique data on the origins of monumental religious buildings have recently appeared in the pre-Pottery Neolithic sites of the western and southern regions of the Highlands (Gobekli Tepe, Nevali Chori, Chayonu). Later, at the end of the Chalcolithic period, massive buildings are present that could be of public significance (Kultepe I, Tulin Tepe), and be interpreted as temples (Deghirmentepe).

7. The funerary architecture is not known as such (burials are inside the settlement, under the floors, in pits or jars), although since the late Chalcolithic a certain complication in burial rites and property management is observed (Kultepe I, Korucutepe, Shikahogh).

8. It is too early to talk about the existence of craft and agricultural centers, but the wells/storages of agricultural products (Chayonu, Hajji Firuz, Shulaveri Gora, Shomu Tepe, Aratashen, Teghut, Alikemek Tepesi) are known. During the Chalcolithic period metal-producing centers appear, revealing the whole process of production (Areni). Evidence for public construction works are the artificial ditches surrounding the settlements or located on edges, the primary purpose of which, however, was to accumulate water resources (Arukhlo, Shah Tepe, Masis Blur).

9. Social stratification is not observed yet. The seal impressions of the Mesopotamian type on the Chalcolithic pottery (Geoy Tepe, Norshuntepe, Arukhlo) may indicate the formation of the rudiments of social stratification.

10. In the Neolithic and Chalcolithic periods there existed a rather active trade and cultural exchange, that was mainly directed to northern Syria and Mesopotamia as well as to the North Caucasus. The basis of trade in this period was the obsidian, later also metal, in which the Highlands is rich and from where it was exported in almost all directions.

Poleis in the Mountains: the First Early Urban Period

From the mid 4th millennium BC the Highlands entered a qualitatively new stage of development, the Early Bronze Age (ca. 35–24th centuries BC), with its Kura-Araxes cultural tradition[5]. It corresponds to the late Uruk, Jemdet-Nasrand Early Dynastic periods in Mesopotamia. However, while during the initial stage of the formation of the Kura-Araxes culture this tradition was typical of the central-northeastern regions of the Highlands, the northern Syrian-Mesopotamian influences were strong in the south-western regions. In particular during the third quarter of the 4th millennium BC, the influence of the Uruk IV (or Sumerian) culture is obvious in the sites of Tsopk (Tepecik, Arslantepe, Korucutepe, Norshuntepe), which was primarily the result of trade relations. There is an opinion, that Uruk merchants could have partially reached the central-northeastern zone as well. It is noteworthy, that in the middle of the 3rd millennium BC, when the Kura-Araxes tradition was declining in the central-northeastern regions of the Highlands, that culture was flourishing in Tsopk. Meanwhile, in the same period Hurrian city-states appeared in the south of Van, which were under the direct influence of the north Syrian-Mesopotamian centers (Tell Brak, Tell Leilan, Tell Mozan).

The Kura-Araxes social system, which existed for more than a millennium, with the center in Ararat valley, in the first half of the 3rd millennium BC occupied almost the entire Fertile Crescent, extending from the North Caucasus to Palestine and western Iran. The Kura-Araxes area was characterized by a sedentary economy with developed plough farming, cattle breeding and crafts. Metallurgy was especially advanced: the Kura-Araxes society used arsenic bronze, but already in the transitional period from the 4th to 3rd millennia BC specimens of tin bronze (Talin) appeared. Due to a new phase of social division of labor, the separation of crafts from agriculture began. Wheeled vehicles were in use. The Kura-Araxes settlements were spread in the valleys (artificial hills) and foothills (natural hills), they had round (mainly in the north) and rectangular (mainly in the south-west) dwellings. From the beginning of the 3rd millennium BC, the western and southern regions of the Highlands are mentioned in written Mesopotamian sources as the Upper Land and Subartu.

[5] For the Early Bronze Age in Armenia cf. Kushnareva 1997; Badalyan, Avetisyan 2007; Badalyan 2014.

It is believed that the first elements of the early cities appeared during this very period. In particular:

1. A hierarchical system of settlements is formed on the principle of concentrating satellite settlements (6–10 on average, located at a distance of 2–8 km from each other) around the central settlement (Elar, Shengavit, Mokhrablur, Metsamor, Aygevan, Dvin, Akhtamir, Norshuntepe). Some centers rise about 50 meters above the surrounding (Elar). It is possible to distinguish small (1–1.5 ha), medium (3–5 ha), large (6–10 ha) (Dvin, Elar) and in exceptional cases up to 12 ha (Harich, Norshuntepe) settlements. It is supposed that Metsamor could cover an area of 30 ha outside the citadel (E. Khanzadyan). The outer city, however, had not formed in the Early Bronze Age yet. 200–300 people lived in small settlements, while in large ones - up to several thousand people.

2. Regular construction plan is present in settlements (Mokhrablur, Jrahovit, Shengavit, Harich, Norshuntepe). There are two principles of construction: arrangement of dwellings around a common center or square (Pulur/Sakyol, Kvatskhelebi) and grouping the houses on both sides of the street (Mokhrablur, Jrahovit, Agarak, Norshuntepe, Tepecik). Two-story houses appeared (Yanik Tepe, Tepecik, Norshuntepe, Jrahovit). Formation of the artisans' districts in different parts of the same settlement was important (Shengavit, Amiranis Gora, Kultepe II).

3. The appearance of citadel-type units (Metsamor, Harich, Elar, Shahlama II, Tagavoranist, Norshuntepe, Tulintepe) is noticeable.

4. Defense systems constructed of unbaked clay (Mokhrablur, Yanik Tepe, Shresh Blur, Kultepe II, Tepecik), or, probably, of large stone blocks (Shengavit, Elar, Tsovak, Dzyanberd, Harich, Lchashen, Shahlama II and III – which, however, has yet to be proved by stratigraphic data) are also present. The walls made of unbaked clay sometimes have monumental nature, reaching a thickness of about 3 m (Adablur). In some settlements there are underground passages (Shengavit, Elar).

5. In the south-western parts of the Highlands palaces appear, located in the upper central part of the settlement (Arslantepe, Norshuntepe, Tepecik). The Norshuntepe palatial complex, which was larger in size than, for example, the Anatolian settlements Ahlatlibel or Karatash (while the fortified territory of a local prince reached the correspondent area of Troy II), emerged in the environment of direct relations with the Syrian-Mesopotamian cities.

6. Ritual-cultic structures/sanctuaries/temples, characterized by unique architecture and "ritual spaces" occupying large areas (the rock platform of Agarak is about 200 ha) are known (Mokhrablur, Shengavit, Jrahovit, Harich, Kosichoter, Talin, Korucutepe). They are located in or outside the settlement. Ritual platforms appear also in the system of cemeteries (Talin). The temple in the central square of Mokhrablur is separated from residential structures. It is a square building made of tuff stones, with an altar of about 4m on its top, of it made of one-piece basalt, comparable to the structure of Anatolian Beicesultan.

7. In the Early Bronze Age, a previously unknown type of monumental architecture – the funerary architecture with tomb structures and complex stone structures within them (Jrvezh, Tsaghkalanj, Talin, Mayisyan, Berkaber, Trialeti, Arslantepe) emerged. It is important to note that cemeteries were separated from the settlements.

8. Some settlements are craft centers: either metallurgical (Karnut, Garni, Jaghatsategh, Baba-Dervish, Khan Tepe) or pottery-making (Lorut, Velikent). Settlements specialized in metallurgy (Fioletovo, Margahovit) and exploitation of mines (Kajaran) are also known. The presence of grain wells, public storages and cellars indicates the emergence of agricultural centers (Yanik Tepe, Elar, Jrahovit, Shengavit, Baba Dervish, Arslantepe, Norshuntepe). Irrigation systems/reservoirs (Mokhrablur, Shengavit, Sghnakhner) are known around a number of central settlements. The presence of ditches (Norabats) is an evidence of large-scale public works.

9. Obvious social stratification is observed in the last stage of the existence of the Kura-Araxes culture (Norshuntepe palace). Until then, the tombs (the royal tomb of Arslantepe, the tombs of the priests of Kvatskhela and Amiranis Gora) provide little information on social stratification, at which, however, the seals could hint (Ozni, Norshuntepe), the houses built in different ways and with different property in them (Kultepe I, Shengavit), the existence of economic buildings and wells near the houses (Shengavit, Garni), temple-like structures (Mokhrablur), the use of labor during the construction of massive walls (Mokhrablur, Harich), as well as the presence of separate hoards (Yerevan, Arslantepe, Tulintepe).

10. Active trade and economic relations with neighboring regions are visible. The Highlands was rich in raw materials, especially in metal. A large export of metal is obvious to the north – to the southern Russian steppe zone. As for the

south, the Uruk trading colonies at the end of the 4th millennium BC were directed to the sources of raw materials in the western and southern regions of the Highlands. Tepecik was the center of Uruk traders in Tsopk, where Mesopotamian merchants controlled the export of raw materials. Finally, by expelling the Uruk people from the Highlands, the society of the Kura-Araxes culture created a unique trade and economic system in which Tsopk, where the centers of the Kura-Araxes communities (Pulur/Sakyol) and settlements with Syrian-Mesopotamian influence (Norshuntepe, Korucutepe) acted as intermediary spaces for the rest of the Highlands, played a particularly significant role. The gradual weakening of relations between the centers of Tsopk and the south-west, and the stimulation of contacts with central-north-eastern regions of the Highlands can be explained by the activation of trade. Reaching central-western Iran, the Kura-Araxes communities, in fact, occupied the main part of the Khorasan road. From the point of view of the development of urban life, the direct contacts of the Kura-Araxes people with the Syrian-Palestinian cultures, which were the centers of active urban life in the Early Bronze Age II–III, could be of significant importance. The Kura-Araxes trade system began to decline in the 25–24th centuries BC, along with strengthening of the famous northern Syrian city Ebla, which took control of important trade routes connecting Asia Minor to Egypt, one of the main highways of which passed through the western and southern regions of the Highlands. The invasions of King Naram-Sin of Akkad (second half of the 23th century BC) into the southern regions of the Highlands (where he left his inscription near the village of Pir Hussein, not far from Tigranakert) put an end to the Ebla monopoly and made the Upper Euphrates copper road accessible to Mesopotamia. The rise of the economic life in the Tsopk-Armenia Minor area in the second half of the 3rd millennium BC has been linked by some researchers with the establishment of the Akkadian trade system.

Decline and Revival: the Second Early Urban Period

The end of the 3rd millennium BC was a period of decline of urban life and settlements in the Near East due to the climate change and ethnic movements. Although at the beginning of the 2nd millennium BC (especially during its second quarter) the situation stabilized, however, cultural isolation remained typical of various areas. The Highlands did not stay away from this process. The economic crisis and the emergence of new ethnic groups completely changed the historical,

cultural and demographic environment of the Kura-Araxes culture. Many former urban settlements were replaced by cemeteries. The cultural traditions of the Middle Bronze Age (ca. 24–16th centuries BC) were formed due to the integration of indigenous and migrated tribes, that was characterized by a completely different social and political economy, dominated by cattle breeding. At the same time, a number of progressive innovations are observed, including the emergence of city-states, the widespread use of tin bronze, precious metal jewelry, and fast wheel, as well as the development of horse breeding[6].

During transition from the Early to the Middle Bronze Age, the Kurgan cultures were spread in the Highlands, and then an obvious cultural diversity could be traced in the region. So, four related cultural groups of painted pottery were formed in the northern regions: Trialeti-Vanadzor, Sevan-Uzerlik, Karmir-Berd, Karmir-Vank. A local cultural center emerged in the Tsopk-Armenia Minor zone, where partial Syrian-Mesopotamian-Anatolian relations could be observed. Meanwhile, in the regions south of Van, there is a local cultural zone, which is characterized by connections with northern Syria and Mesopotamia, and partly with the regions of Van and Mush. The city-states of the Highlands are quite often mentioned in written Syrian-Mesopotamian sources (in the western zone – Tsupana, Degishana, Hahhum, in the southern zone - Nihria, Kadmuhi, Shinamu; the central regions are less mentioned - Shuhna by Erzurum, Apishal by Van, Ulivi by Mush, Zamua by Urmia).

There were only few settlements within the Highlands during the Middle Bronze Age, especially in its early stage. However, their number increased beginning from the mid 19th century BC (Middle Bronze Age II) and especially during the 17–16th centuries BC (Middle Bronze Age III). Tsopk and Armenia Minor (Korucutepe, Norshuntepe, Tepecik, Arslantepe), as well as Aghdznik-Korduk (Uch Tepe, Kenan Tepe, Giricano, Ziyaret Tepe) are represented mainly by artificial mounds. Cyclopean fortresses are spread in the foothills of the central and north-eastern sub-zone (Jaghatsategh, Beshtasheni, Harich, Karmir Berd, Karmir Vank, Garni, Metsamor, Elar, Lori Berd, Shish Blur, Lernakert, Voskevaz, Kari Dur, Shagat, Uyts, Sotk), while the artificial mounds are present in the steppe regions (Kultepe I and II of Nakhichevan, Shor Tepe, Garakyopek Tepesi,

---

[6] For the Middle Bronze Age in Armenia cf. Kushnareva 1997; **Ավետիսյան** 2014: Badalyan, Avetisyan 2007.

Aygevan, Mukhanattapa, Uzerlik Tepe). This series of settlements continued in central Armenia as well (Sos Hoyuk, Nuretin, Sariveli (Karin), Hin Norgyugh, Van Havzasi, Karagunduz, Tilkitepe, Van Kale (Van), Atabindi (Aghri), Chaygeldi, Yilan Kale (Mush) and Haidar Kale (Khlat). Among them the settlements of Hin Norgyugh and Yilan Kale are particularly noteworthy, which in their plan have parallels with Lori Berd, Uzerliktepe, Kultepe II. Small-scale excavations in the above-mentioned settlements indicate few traces of habitation in them. In the rectangular dwellings with stone-based and mud brick walls, evidence of agriculture appears, however data indicating active urban life in the central-northeastern zone seem to be lacking. The centers of urban life (mainly in the second and third phases of the Middle Bronze Age) are especially obvious in the settlements of the Nakhichevan area, where evidence of Syrian-Anatolian architecture emerges (Kultepe II, Chalhan Kale): these sites were in active contact with Urmia region (Geoy Tepe, Yanik Tepe, Dinka Tepe, Havtavan Tepe, Kordlar Tepe) or Tsopk (Korucutepe, Imikushaghi). The mentioned settlements are as a rule small – 2–5 ha. Kultepe II occupies an area of 10 ha, has double-walled towers with buttresses and a citadel. There is also a continuous set of dwellings (Lori Berd). Thus, a question arises: to what extent do the late Middle Bronze Age settlements correspond to the concept of the city?

1. There must have been a certain hierarchy among the settlements, which, however, is not comparable to previous or subsequent periods. In this sense, the Kharberd valley stands out, where Korucutepe becomes the central settlement in the Middle Bronze Age, around which a number of other settlements are grouped.

2. There is also evidence of regular construction (Kultepe II, Chalhan Kale, Korucutepe), including the presence of streets (Norshuntepe, Kultepe II). Artisans' districts are present in developed settlements (Kultepe II, Kenan Tepe, Tepecik). There are data on craftsmen living outside the citadel (Kultepe II).

3. Citadels were in the central part of the settlements, surrounded by a wall (Uzerlik Tepe, Kultepe II). There is a piece of evidence on the existence of external residential areas outside the walls (Kenan Tepe, Kultepe II, Shaghat I).

4. The settlements were protected either by cyclopean-like fortresses (Karmir Berd, Lori Berd, Shahlama I and II, Sotk 2) or by brick walls (Uzelik Tepe, Korucutepe, Imikushaghi). The settlements of Nakhichevan (Chalhan Kale) had defense systems similar to toothed walls.

5. Palatial complexes are not known (cf. nevertheless, the “large building” of Norshuntepe, or the “building with monumental walls” of Tepecik). However, cuneiform sources indicate the existence of palaces in the Upper Euphrates and Upper Tigris regions of the Highlands (Hahhum, Samuha, Tegarama, Nihria).

6. Temple-sanctuaries are known in some settlements (Kultepe II). The temple is mentioned in written sources in Korduk (Kurda). Tombs could also play the role of a sanctuary. Some elite tombs-kurgans have ritual roads (Trialeti, Karashamb), as in some ancient Near Eastern states. Ritual areas could consist of regular arrangement of menhirs (Zorats Karer) and megalithic sites (including vishaps) which appear in the context of settlements, cemeteries or free areas in the mountains.

7. The Middle Bronze Age monumental architecture is mainly represented by “royal” funerary structures. In the first stage of the Middle Bronze Age (Kurgancultures) there are 25–80 m diameter tombs of timbered construction (Joghaz, Martkopi, Bedeni). In the next stage (Trialeti-Vanadzor), the huge tombs (Trialeti, Lori) are evidence of monumental mentality, which could be 11–13 m high, 140 m in diameter and possess an inner chamber of up to 170 m^2. From burial structures “cities of the dead” (Zorats Karer, Ghirghi, Choratan) were formed, which are densely filled with tombs arranged along the passages.

8. There is some information on the existence of crafts, particularly metallurgical (Uzerlik Tepe, Kenan Tepe, Tepecik) and agricultural (Uzerlik Tepe, Tepecik, Imikushaghi) centers, as well as salt extraction (Duzdagh salt mine exploited by Kultepe II). Irrigation systems (from mountains to lowlands, like on Aragats and Geghama mountains), water pipes (Tepecik) are also known.

9. The Middle Bronze Age is a period of marked social inequality, with an influential elite trying to imitate the Syrian-Mesopotamian and Central Anatolian ruling circles, with obvious links to the elite of those zones (Trialeti and Karashamb silver goblets with typical features of ancient Near Eastern iconography). The human resources (up to 48,000 human-days) spent on the construction of the elite tombs (“royal tombs”) are not inferior to the resources spent on the construction of the temples of the early Mesopotamian cities, which testifies to the enormous power of the leaders.

10. The Middle Bronze Age was also a period of active trade and economic relations. The beginning of the 2nd millennium BC was marked by an organized trade between northern Mesopotamia (Assyria) and central Anatolia (Kanesh), in

which also the western and southern regions of the Highlands were participating. There were two types of trading settlements in that system. 1. *karum*, which was a market and was governed by a state or community body located outside the city itself; and 2. *wabartum*, which was a temporary residence of these merchants and governed by *karum*. Thus, the Mesopotamians introduced the structural elements of their city beyond Taurus (the Mesopotamian city was divided into three parts - the fortified city itself, the suburbs outside the wall, the merchant district – *karum*). The study of the Cappadocian trade mechanisms is important for us not only because a number of city-states of western and southern Armenia were or had *karums* (Durhumit, Nihria, Hahhum; the latter is compared to Norshuntepe) and *wabartums* (Samuha, Tuhpia), but also because the appearance of the Mesopotamians in Cappadocia and the Highlands greatly contributed to the development of new urban settlements. According to some authors, the Cappadocian trade system was the follower of the trade system established by the Kura-Araxes culture, but it was much more comprehensive. The people of Mesopotamia could create *karums* and *wabartums* also in the central-northeastern regions of the Highlands. However, the Kanesh texts do not mention the corresponding place names, which could indicate that these regions were indirectly involved in this trade. Here, at least, there were meeting places for merchants which could have distant similarities with *karum*. The prototype of such a meeting place was Kultepe II of Nakhichevan. Excavations have shown that merchants and artisans lived here outside the citadel, as in Kanesh. A similar situation is also recorded in Tepecik settlement of Tsopk. This comparison, in addition to the archaeological data (metal, pottery, iconography) testifying to the relevant connections, is also confirmed by the early Babylonian cylinder seal found in Nakhichevan and dated to the first quarter of the 2nd millennium BC. This seal could appear here from other regions of the Highlands, as such objects have been known in Tsopk (Imikushaghi) and Urmia region (Geoy tepe), which might have been important junctions in the Cappadocian trade system.

Emergence of Cities: the Urban Period

One of the most significant periods of urban life in the Near East was the Late Bronze Age (ca. 16–13th centuries BC), which was a period of political and cultural integration, following the "demographic explosion". However, these global processes stopped in the Early Iron Age (ca. 12–9th centuries BC), when cultural

systems became more concise. Early Iron Age is often referred to as the "Dark Age" in the Near Eastern and Aegean archaeology, as it was probably a period of climate changes, the collapse of various cultural and political systems, new ethnic movements, the rise of "barbaric cultures" and the militarization of societies.

The Highlands has not escaped these developments. This is especially true in the western and southern regions, where there is an obvious gap between the Late Bronze and the Early Iron Ages[7]. Meanwhile, in the northeast, particularly in the present-day Armenia, in the Urmia Basin and the areas between Van and Mush, the rift between the Late Bronze and Early Iron Ages is less pronounced. That is why we are discussing those two periods together. Crisis processes in this zone are observed only in the transition period between the Late Bronze and Early Iron Ages (12th century BC), when a sharp demographic decline in population is observed (cemeteries of Artik, Karashamb, Lchashen), some settlements are destroyed or abandoned (Tsaghkahovit, Gegharot). However, in the 11th century BC a large increase in population again occurs (Aygeshat, Talin, Shamiram cemeteries) and centralization around large urban centers (Metsamor, Lchashen, Shamiram) is observed.

In the Late Bronze Age sedentary life became dominant again. Unprecedented economic growth is visible in all areas. The agricultural lifestyle is being restored in the lowlands, the mass craft production indicates the growth of a market economy. The chariot is widely used. Large settlements with a large number of population concentrated around it start to emerge. In the western (according to written sources, the land of Ishuwa) and southern (the lands of Alshe, Nihria) zones, mixed cultures consisting of Hurrian-Hittite and local elements are present, while in the central-northeastern zone (in the written sources – the lands of Hayasa, Etiuni) the Lchashen-Metsamor culture is predominant. Within the mentioned three zones, Hurrian influences predominate at the beginning of the Late Bronze Age, whereas in the mid of the Late Bronze Age, in the southern, central-northeastern sub-zones the Hurrian (Mitannian) and partly Babylonian (Kassite) influences are present, while in the western sub-zone, the Hittite influences are strong.

[7] For the Late Bronze and Early Iron Age in Armenia cf. **Ավետիսյան** 2014; as well as **Арешян** 1974; Smith et al. 2009.

As for the Early Iron Age, during this period processes of cultural integration are observed in the Highlands. Similar to the Early Bronze Age, now all the three sub-zones, having demonstrated peculiar elements of development, are in lively interactions, forming a single cultural world, to be expressed first of all by the same gray-polished pottery, similar historical and cultural developments, the signals of which derive from the zone of spreading of Lchashen-Metsamor culture[8]. Unprecedented growth of fortress-settlements is noticeable. The society is essentially militarized, its power is represented by the military elite (especially expressed in "soldiers' tombs"), which already possess the secret of the iron use. As a result of these processes, large state formations consisting of various sub-powers emerged, such as the principalities of Mushkians and Urumeans in the vicinity of Tsopk, Nairi in the south, and Etiuni in the central-northeastern regions. It was the further strengthening and development of these large unions that led to the emergence of the Urartian Kingdom at the end of the Early Iron Age.

Late Bronze and Early Iron Age settlements in the western and southern regions of the Highlands are represented mainly by artificial hills and are concentrated in the vicinity of Kharberd (Korucutepe, Norshuntepe, Pirot) and Tigranakert (Uch tepe, Giricano) valleys. As for the third zone, there are artificial hills (Dvin, Guzelova, Pulur, Dilkaya), but the most common type of settlements are fortress-settlements (often called "cyclopean"), the number of which reaches several hundred, which find their parallels with similar structures of the Aegean Worldand of Asia Minor. The range of cyclopean fortresses continues between Ararat, Mush and Van (Yurekkale, Panzkale, Aliler, Meidantepe). These fortresses are located as a rule in foothill zones, a few in lowlands (Metsamor, Aghin) and have a rational urban-defensive nature, due to which they have been preserved and developed both in the Urartian period and afterwards. They are built of large boulders, mostly without mortar. According to location features they can be

[8] At the transition between the Late Bronze and the Early Iron Ages (mid of the 12th century BC) one can discern decrease of population in the territory of modern Armenia. However, from the 11th century BC a clear increase is evident. Everywhere this demographic growth is accompanied by the appearance of urban settlements such as Metsamor, Dvin, Shamiram. It is possible that the decrease in population mentioned above in certain regions is primarily the result of a migration (rural exodus) and a concentration in urban centres (Avetisyan, Badalyan 2007, 305).

classified into three main types: hill (Zolak, Vardadzor), plateau (Ashkala, Akhtamir) and mountainous promontory (Shish Blur, Ujan). They can have one (Topkar, Tufashen), two (Sarnaghbyur, Beshtasheni), three or more fortifications, when the citadel, the terraces and the residential districts (Akhtamir, Lanjaghbyur) are separated by particular walls. Fortresses usually have rectangular towers and one or two, in rare cases up to four (Shamkhor) entrances. Many have citadels (Nagharakhan, Sangar) and most importantly, residential areas outside the walls (Metsamor, Sarnaghbyur, Shirakavan, Tsaghkahovit, Yoncatepe).

In the Late Bronze and Early Iron Ages we can speak of a real urban life. What are the main features of the urbanism during that period?

1. Each geographical sub-zone is characterized by an obvious hierarchy of settlements – fortresses with central and satellite settlements and their guard posts. From the point of view of defense, they are in an advantageous position in relation to each other, have a functional relation, are connected with the use of local resources and the exchange relations and form one or more socio-political commonalities. So, the investigations of the Armenian-American expedition in Tsaghkahovit valley on the northern slopes of Mount Aragats indicate that from the beginning of the Late Bronze Age the main settlements (Hnaberd, Tsaghkahovit, Gegharot and Aragatsi Berd) were synchronously populated, and around them a system of satellite settlements and cemeteries emerged. Some of them (Tsaghkahovit, Hnaberd) reach large scales (ca. 5000 tombs in162 groups, on an area of 30 km^2). These settlements had small fortresses (Hnaberd – 1.56 ha, Tsaghkahovit – 0.59 ha, Gegharot - 0.36 ha), but together with the settlement itself they occupied a larger area (Sahakaberd I – 30 ha, Hnaberd – 33.2 ha, Tsaghkahovit – 39.6 ha). Among them there were craft and religious centers (Gegharot)[9].

The investigations carried out by the Armenian-Italian expedition in the south-western part of the Sevan basin are supplemented by written sources. Thus, the construction of 28 fortified settlements in the region began in the pre-Urartian period and was already completed during the invasion of the Urartians. These settlements were concentrated around four units (Arkukini, Lueruni, Kamaniu, Tulikhu), the central settlements of which were Nagharakhan, Mtnadzor, Tsovak, Sangar fortresses. Closest to the idea of a city-state was the Kamaniu group with

[9] Smith et al. 2009.

its central settlement Nagharakhan (15.5 ha), which was surrounded by five small (0.15 ha) fortresses and played the role of a unique "capital". In the 8th century BC Urartian written sources in this area mention three types of political units: city-state (Tulikhu), tribal unions (Arkukini, Lueru, Kamaniu), confederation (Uduri-Etiuni), which included the above-mentioned tribal unions with their settlements. Accordingly, two types of settlements are mentioned. 1. URU – town, village, community (= Urartian *patari,* but used mainly for Tushpa and settlements built by the Urartians). At the beginning of the 8th century BC, 120 URU-s were captured by the Urartians on the south-western shore of Lake Sevan, including Tulikhu (Kra or later Sangar fortresses) and the city of the god Teisheba (Tsovinar fortress). 2. E.GAL – palace (economy), fortress, administrative center. In the Urartian written sources they are mainly fortresses without citadels (Tsovak, Bruti Berd in Sevan Basin), fortresses with external settlements, palaces in the settlement or fortress (Tsovinar). It is assumed that the E.GAL-s of Etiuni could be cities and the URU-s urban areas, which is slightly different in the Sevan Basin. A unit called *E.GAL agununi* also appears: fortified areas with additional fortresses, citadels (Nagharakhan, Sangar)[10].

2–4. The central urban settlements have regular construction, divisions of districts, according to separate functional significance, as well as traces of monumental architecture.

For example, Lchashen Fortress, with its two citadels, 22 towers, 3.5 m wide walls, numerous structures, entrances, secret passages, was like a surface labyrinth. Together with the external settlement, it occupied an area of about 55 ha, spread over 15 hills, rising on 50–100 m above the surrounding area. The total length of the outer walls of the fortress and settlement was about 5000 m.

The town of Lazaravan occupied an area of about 35–40 ha, 1.5 ha of which was occupied by the citadel located in the center. It was protected by massive walls, which were in three rows on the southern side. It had ten rectangular towers with a front length of up to 17 m. Inside the citadel traces of monumental architecture are present, straight streets up to 6 m wide, with houses on both sides. There are special districts and squares connecting the streets.

[10] Biscione et al. 2002.

The citadel of the Motkan fortress, about half a kilometer long, was divided into eight sections by latitudinal internal walls. It had fortified walls on the slopes and together with the settlement occupied an area of about 40 ha.

The pre-Urartian settlement of Karmir Blur, located by the Urartian city Teishebaini occupied about 40–50 ha and consisted of the complexes of dwellings, cemetery and a cyclopean fortress.

In the Early Iron Age, Metsamor occupied an area of about 200 ha, together with the citadel fortified by a cyclopean wall and residential districts adjacent to it. With its public, religious, economic, industrial (metallurgical) complexes and two cemeteries, it resembled a real city. During the Early Iron Age the massive fortress of Uyts, together with its surrounding settlement, occupied ca. 200 ha.

5. The mentioned powerful cities would surely have palatial complexes, of which few are known (Metsamor, Tsovinar, Yoncatepe). The Hittite sources mention palatial complexes in the western regions of the Highlands (Ishuwa).

6. There are temple-like complex sanctuaries within (Gegharot,Metsamor, Dvin, Shirakavan) and beyond (Byurakan, vishap stone platforms) the settlements. Hittite texts mention temples in Hayasa.

7. In the Late Bronze and Early Iron Ages monumental funerary architecture (mainly tombs) is known with materials from different social strata (Lchashen, Lori Berd, Metsamor, Karagunduz). Although the elite continues to be buried with luxurious property, the Middle Bronze Age tradition of building large-scale tombs disappears, which indicates a completely different social and psychological orientation of the political power. There is an impression that the “individualistic” Middle Bronze Age society is becoming "state-centered".

8. There were craft, particularly metallurgical (Metsamor, Sotk, Dvin, Lchashen, Karmir Blur, Haghartsin, Gyumri, Gegharot, Shirakavan, Mtnadzor, Klor Dar) and agricultural (Dvin, Tsaghkahovit, Karmir Blur) centers. The tombs of craftsmen (Lchashen, Akhtala, Artik, Kanagegh) indicate the existence of deep subdivisions in crafts. Metal mines (Alaverdi, Akhtala, Sotk) are actively exploited. The fact of mass production (especially pottery) is remarkable. In a number of regions (slopes of Aragats and Geghama Mountains) large-scale irrigation systems are known, among which artificial lakes and canals, directly related to cyclopean fortresses, can be observed.

9. Social stratification is obvious. We can talk about the existence of different social strata (princes, priests, warriors, merchants, craftsmen). In written sources,

the rulers of Hayasa and Nairi are called “kings”. Moreover, if in the Late Bronze Age we deal with a theocratic power, in the Early Iron Age the dominance of the military elite can be observed (tombs of Lchashen, Lori Berd, Metsamor, the stelae of Hakkari).

10. The Late Bronze Age was a period of active trade and economic interaction between the Near Eastern civilizations, which is brilliantly expressed in written sources (e.g., the Amarna archive) and archaeological sources (such as the tomb of Tutankhamun, the shipwrecks of Uluburun and Gelidonia). Leveling processes are also observed in the mental perceptions of the Late Bronze Age people (the discovery of the “monotheism” in Akhenaten Egypt and among the Hebrews). As a result, a system of relations was formed, to be characterized by the elite exchange/trade, the state-controlled royal economy, the transformation of the palace into both the king's residence, and also into the storage-workshop and center of barter. Gold becomes a trade unit, Akkadian – an international language, horse and camel are established as means of transportation, (battle) chariot is used, sea and land roads are activated, the Aegean, Balkan and the Caucasian regions are actively involved in the Near Eastern cultural relations. These tendencies are also fully expressed in Armenia, with cultural elements, which more than ever speak of the existence of Mesopotamian, Syrian, Egyptian and Mycenaean contacts. Among them, the Mitannian seals (Artik, Lchashen, Kanagegh, Norshuntepe) found in Armenia, the seal of the Kassite king Kurigalzu I (end of the 15th century BC) with the Egyptian inscription (Metsamor), the weight-stone of the Kassite king Ulam Buriash (ca. 16–15th centuries BC) with cuneiform inscription (Metsamor), the scaraboid of the Egyptian King Thutmose III (edge of the 16–15th centuries BC) with an Egyptian inscription (Metsamor), the bitumen medallions with Elamite iconography (Verin Naver) (mid 2nd millennium BC), a bead with the cuneiform inscription of the Assyrian king Adadnirari I (edge of the 14–13th centuries BC) (Khojali).

As for the Early Iron Age, this period does not stand out for active trade and economic relations in the Near East. During this time span of cultural isolation, the connections of the Highlands were mainly directed to central-western Iran (Gilan, Talish, Mazandaran, Luristan). Moreover, those relations are noticeable in all spheres of material and spiritual culture (weapons, horse bit, pottery, burial rites, general patterns of development), which testify to the existence of the “Western Iranian-Armenian koine”.

Discussion

One of the most important questions is which version of the formation of the city and civilization is reflected in the Highlands, and which external or internal factors were more active during this process?

According to H. Manandyan, the reason for the emergence and development of the city in Ancient and Medieval Armenia, should be sought in disposition of settlements on trade routes and in the vicinity to the civilized world[11]. Indeed, the Highlands, especially the areas of its western and southern regions, was in active contact with the advanced centers of urban life of the time. The nature of these relations can be understood in the context of the so-called "center-periphery" theory, according to which in the Ancient Near East there were mountainous regions rich in raw materials (Asia Minor, the Highlands, Iran, Pakistan, the Levant) and river valleys poor in raw materials, however, high in terms of socio-economic organization (Mesopotamia, Egypt, Indus valley). The criterion for the normalization of relations between these zones was the exchange, as a result of which the mountaineers became acquainted with the civilizational values, and the lowlanders acquired the necessary raw materials. In this sense, ancient Asia Minor, Armenia and Iran with Syria and Mesopotamia were in almost the same relationships as Europe with the Mediterranean.

As for the internal factor, recently V. Masson put forward a hypothesis of the "Caucasian way of civilization"[12]. According to it, the early Caucasian societies were characterized by: 1. obvious social differences and unequal distribution of wealth, 2. the existence of a military elite that was the main accumulator of wealth and the organizer of the exploitation of human power, 3. settlements with large areas, but relatively few archaeological data: they did not form artificial mounds and were hierarchically concentrated around the fortresses, 4. investment of wealth and human resourses mainly in the construction of burial structures (kurgans), during which the invested energy is comparable to the energy expended during the construction of the Mesopotamian temples. These processes led to the creation of a proto-urban society, which, however, did not develop into a classical city. It went along the "non-urban path of civilization". This finds parallels, for example, in the ancient societies of Balkan Peninsula or Early Iron

---

[11] **Манандян** 1985, 7–229.

[12] **Массон** 1997, 124–133.

Age societies of Central Europe. This view is applicable to the earliest societies of the North Caucasus (of Maykop culture type), the South Caucasus and the Middle Bronze Age societies of the Highlands. In fact, the early agricultural societies of the Highlands, which acted from the Neolithic period until the end of the Early Bronze Age, were going mainly through the Near Eastern path of the urban life. There have been artificial mounds and large settlements with their internal infrastructure, typical of early urban societies since the Early Bronze Age. Irrigated agriculture played a certain role in the public life of the lowlands since the Chalcolithic period, especially in the Early Bronze Age. Although those processes are incomparable in size with the complex Mesopotamian social relations, the paths are distantly similar. However, by the end of the 3rd millennium BC, this process terminated for various internal and external reasons (climatic conditions, invasions of steppe tribes) and already in the Middle Bronze Age the dominance of the "Caucasian way" became visible. During the Late Bronze-Early Iron Ages, the above-mentioned Near Eastern and Caucasian ways seem to have an equal impact on the development of urban life. From the coexistence of these two ways, the version of the development of Urartian and later Armenian cities was formed.

The ways of internal development of the earliest societies of the Highlands were substantially different from those of Syria-Mesopotamia. The closest parallel to the process of city formation in the Highlands is to be found in the geographically and culturally close Hittite-Hurrian world[13]. Both the Hittite and the Hurrian societies were agricultural in their nature, concentrated in the valleys (where the developed urban communities were located) or in the mountains (where the tribe was the dominant organization). The Hurrian society consisted of related family communities, which had their own land resources and were ruled by the patriarch. Several kinship and non-kinship communities formed an organization called a settlement (Akkad. ālum). The settlements were grouped around one or more fortified centers, which can be conventionally called the "city", and where the temple was located, together with the houses of the ruler. Here the council of elders met.

In the Hittite-Hurrian world, the significance of the temple and temple economy was especially emphasized, together with the worship of the Thunder

[13] For details cf. Diakonoff 1984, 24–38.

god, on which the state ideology was based. The temple (resp. the "sacred area") here, as in the Highlands, was to be the foundation on which city life could be built. As we have seen above, the ancient cities primarily served as agricultural communities, centers of craft and trade and, most importantly, ideological leadership centers. That is why the existence of a temple center was the most important impetus for the emergence of an urban settlement. This version is quite visible in Ancient Asia Minor and Armenia, and finds parallels with the ethnographic materials of the Caucasian mountain dwellers. In these areas, starting at least from the Hittite period (perhaps even earlier), the temples were 1. theocratic communities, 2. public places of worship, 3. royal places of worship[14]. The earliest and most common of these was the theocratic community, from which various political organizations later emerged. During the period of the decline of the tribal system and the formation of territorial communities in the agricultural zones, the organizational center and the cult center (i.e. the rural and temple communities) coincided. Most of the agricultural population was concentrated around the temples. The temples were not only sacred, but also economic centers for the local autonomous communities, engaged in production, creating material goods, and later in issuing coins. And it is no accident that many of them were on trade routes and were centers of exchange. The lands of the community were considered the property of the deity (i.e. of the temple), which embodied the idea of the unity of community. From the temple communities centered around the sanctuary, these units gradually grew into political organizations. Temples such as Gobekli Tepe in the Neolithic and Deghirmentepe in the Chalcolithic periods, Mokhrablur in the Early Bronze Age, Kultepe II in the Middle Bronze Age, Gegharot, Metsamor, Dvin in the Late Bronze – Early Iron Ages could be the centers of public life, around which the city gradually emerged. This tradition developed more in the Urartian period (Tushpa, Musasir, Kumenu) and continued also in the post-Urartian period (Astghi Blur, Salkar, Artsvaberd, Khortambots), and found its expression in the Armenian environment. It is enough to remember the existence of the temple-cities Ashtishat, Ani-Kamakh (Kumakha of the country Hayasa), Yeriza and finally the ancient capital of Armavir. In addition, the construction or relocation of the city in ancient Armenia was necessarily associated with the idea of relocation of the sanctuary there (Bagaran, Artashat).

[14] **Периханян** 1959, 170–181.

Moreover, as in a number of ancient Near Eastern states, also in the Highlands, the sanctuaries could be located outside the settlements (Harich, Babadervish, Amiranis Gora, Byurakan, Salkar, Ashtarak), to which the ritual paths led. Thus, the Armenian version of the city emergence and development outlines the main features of the Hurrian and Hittite ways. These cultures entered the stage of urban life almost simultaneously with the Highlands (at the end of the 3rd millennium BC). However, if the rise in the urban life of the mentioned regions led to the emergence of a society of a Near Eastern type at the beginning of the 2nd millennium BC, then in the Highlands the same happened with the emergence of the Urartian state.

Finally, referring to the emergence of the Urartian city, it should be noted that the latter is closer to the model, which developed in the depths of the Hittite-Hurrian and Late Bronze-Early Iron Age cultures of Armenia than to the Syrian-Mesopotamian model. Although the Hittite-Hurrian, pre-Urartian and Urartian fortresses had the same function as the Mesopotamian city (administrative-religious center with large storage houses, a temple and a palace), however unlike the latter, a large population was not concentrated in them. In particular, the Urartian urban environment (asuni) consisted of a central fortress (E.GAL) surrounded by unprotected urban settlements (URU), irrigation canals, cultivated fields, and forests. Such an accumulation of population was more similar to pre-Urartian Armenia rather than to the Syrian-Mesopotamian environment. The lack of tepes also supports this opinion. Interestingly, the same situation prevails in the initial zone of formation of the Urartian kingdom, in the Van basin. In this regard, the Urartian fortresses can be considered the last stage of development of pre-Urartian fortresses, and the Urartian state – the continuation, development and the final result of the urban processes in pre-Urartian Armenia, influenced by the Assyrian administrative system[15]. In this sense, the pre-Urartian settlements, surviving through the Urartian period, formed the basis of the Armenian city.

Let us emphasize again, that the version of the development of the central settlement in pre-Urartian Armenia finds parallels first of all in the Hittite-Hurrian world. K. Hovhannisyan is restoring the same path in Hayasa (according to Hittite sources)[16]. Here, it is enough to remember Hattusa, which was located in a foothill

[15] For such an approach cf. Biscione et al. 2002, 351–370. For Urartian state infrastructure cf. Zimansky 1985.

[16] **Հովհաննիսյան** 1996, 95:

zone, and consisted of complexes of monumental architecture with few traces of population. It is noteworthy that evidence on this type of urban space is preserved also in Mesopotamian sources in face of *kirhu*. It was an area fortified by a citadel on a hill, with a palace and a temple, and beyond it spread the outer settlement, where the main population gathered. This was the sacred part of the common area and a kind of "city within a city". An urban space of this nature was alien to the people of Mesopotamia. The latter used to call *kirhu* mainly the Hurrian cities of northern Syria and Mesopotamia (Chagar Bazar, Nuzi, Arrapha). According to the exact definition by L. Oppenheim, the people of Mesopotamia used the same term to describe the cities of Armenia[17], which is fully confirmed by the above-mentioned archaeological studies.

BIBLIOGRAPHY

Առաքելյան Բ. 1958–1964, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դարերում, հ. 1–2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 376 և 320 էջ:

Ավետիսյան Պ.Ս. 2012, Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային միջավայրի ձևափոխումների հիմնական միտումները վաղ բրոնզի դարում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 3–19:

Ավետիսյան Պ.Ս. 2014, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV–IX դարերում (Սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Դոկտորական ատենախոսության գիտական զեկույց, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 92 էջ:

Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ. 1996, Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում, Տիրացյան Գ. (խմբ.), Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 13-86:

Բոբոխյան Ա. 2000, Ծոփքը հին առաջավորասիական առևտրա-մշակութային համակարգում (մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջ – II հազարամյակի առաջին կես), Թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 22 էջ:

Բոբոխյան Ա. 2016, Կիրխու. ամրոց-բնակավայրի մի տեսակ Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջաններում և Հայկական լեռնաշխարհում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 166–179:

Գնունի Ա.Վ. 2010, Հայաստանում քաղաքագոյացման հիմնահարցի շուրջ, Վեմ, N 4, էջ 89–111:

Զարյան Ա. 1986ա, Քաղաքաշինություն, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 12, Երևան, «Հանրագիտարան» հրատ., էջ 391–393:

[17] Oppenheim 1992, 131–132. For *kirhu* in details cf. **Բոբոխյան** 2016.

Զարյան Ա. 1986բ, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 198 էջ:

Կրկյաշարյան Ս. 1970, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 213 էջ:

Կրկյաշարյան Ս.Մ. 1963, Դիտողություններ հին հայկական տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 9, էջ 55–66:

Հովհաննիսյան Կ. 1996, Ուրարտական ճարտարապետություն, Տիրացյան Գ. (խմբ.), Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 87–199:

Սիմոնյան Հ. 2012, Շենգավիթ. շարքային բնակավայր, թե՞ վաղ քաղաք, Հուշարձան, N 8, էջ 5–53:

Սիմոնյան Հ., Գնունի Ա. 2004, Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը վաղ բրոնզի դարում (ըստ հնագիտական աղբյուրների), Դանիելյան Է. (խմբ.), Հայկական լեռնաշխարհը հայոց մշակույթի բնօրրան, Երևան, «Գիտություն», էջ 60–70:

Փիլիպոսյան Ա. 1998, Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները հինարևելյան կնիքագործության համակարգում, Երևան, «Զանգակ», 248 էջ:

Փիլիպոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհը Մերձավոր Արևելքի պատմամշակութային փոխառնչությունների ոլորտում. մ.թ.ա. III-I հազարամյակներ, Դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 40 էջ:

Арешян Г.Е. 1974, О раннем этапе освоения железа в Армении и на Южном Кавказе, Историко-филологический журнал, N 2, с. 192–212.

Арешян Г.Е. 1978, Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднго бронзового и раннего железного веков, Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения, N 10, с. 91–108.

Джавахишвили А.И. 1973, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V–III тыс. до н.э., Тбилиси, «Мецниереба», 399 с.

Кушарева К. 1997, Ранние комплексные общества Южного Кавказа, Массон В. (ред.), Древние общества Южного Кавказа в эпоху палеометалла (Ранние комплексные общества и вопросы трансформации), Санкт-Петербург, Академия наук, с. 11–43.

Манандян А. 1985, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Научные труды, т. VI, Ереван, АН АССР, 385 с.

Массон В. 1989, Первые цивилизации, Москва, «Наука», 268 с.

Массон В. 1997, Кавказский путь к цивилизации: вопросы социокультурной интерпретации, Массон В. (ред.), Древние общества Южного Кавказа в эпоху палеометалла (Ранние комплексные общества и вопросы трансформации), Санкт-Петербург, Академия наук, с. 124–133.

Периханян А. 1959, Храмовые общества Малой Азии и Армении, Москва, «Восточная литература», 184 с.

Саркисян Г.Х. 1960, Тигранакерт: из истории древнеармянских городских общин, Москва, Восточная литература, 158 с.

Тер-Мартиросов Ф. 2009, Город: термин и городская структура в истории Армении, Архитектура и строительство, N 12, Ереван, с. 50–55.

Areshian G.E. 2005, Early Bronze Age Settlements in the Ararat Valley and its Vicinity, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, N 37, pp. 71–88.

Badalyan R., Lombard P. Chataigner C., Avetisyan P. 2004, The Neolithic and Chalcolithic Phases in the Ararat Plain (Armenia): The View from Aratashen, in: A. Sagona (ed.), A View from the Highlands – Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near Eastern Studies, N 12, Leuven, Peeters, pp. 399–420.

Badalyan R.S., Avetisyan P.S. 2007, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and Its Surrounding Region, British Archaeological Reports, International Series 1697, Oxford, Archaeopress, 319 p.

Badalyan R.S. 2014, New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia, Paléorient, N 40/2, pp. 71–92.

Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N. 2002, The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores, Documenta Asiana, v. VII, Roma, Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 474 p.

Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v. Chr., Bd. 1–2, British Archaeological Reports, International Series 1853, Oxford, Hedges, 674 S.

Bobokhyan A. 2014, Reflections on Public Spaces and Markets as Social Centres in Early Caucasian Societies, Caucasologic Papers, N 6, Tbilisi, pp. 381–386.

Conti A.M., Persiani C. 1993, Cultural Development in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age, Frangipane M., Hauptmann H., Liverani M., Matthiae P., Mellink M. (ed.), Between the Rivers and over the Mountains, Alba Palmieri dedicata, Roma, La Sapienza, pp. 362–413.

Chataigner C.1995, La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique, British Archaeological Reports International Series 634, Oxford, Archaeopress, 240 p.

Diakonoff I.M. 1984, The Prehistory of the Armenian People, Delmar-New York, Caravan Books, 241 p.

Donabédian P., Mutafian Cl. (éd.) 2010, Les douze capitales d'Arménie, Paris, Somogy, 303 p.

Gasparyan B., Arimura M. (ed.) 2014, Stone Age of Armenia: A Guide-Book to the Stone Age Archaeology in the Republic of Armenia, Kanazawa, Kanazawa University, 369 p.

Herzog H. 1997, Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and its Social Implications, Tel Aviv, University Press, 290 p.

Kushnareva K. 1997a, The Southern Caucasus in Prehistory, Pennsylvania, University Museum Press, 279 p.

Oppenheim A.L. 1992, Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, Chicago, University of Chicago Press, 445 p.

Smith A.T., Badalyan R.S., Avetisyan P. 2009, The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, v. 1: The Foundations of Research and Regional Survey in

the Tsaghkahovit Plain, Armenia, Oriental Institute Publications 134, Chicago, University of Chicago Press, 410 p.

Zimansky P.E. 1985, Ecology and Empire: the Structure of the Urartian State, Studies on Ancient Oriental Civilizations 41, Chicago, University of Chicago Press, 141 p.

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԵՐԸ

ԲՈԲՈԽՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, վաղ հասարակություններ, բնակավայրերի աստիճանակարգություն, քաղաք, քաղաքակրթություն, ավանդույթ, նորույթ:

Հին և միջնադարյան Հայաստանը հայտնի էր բավականին աշխույժ քաղաքային կյանքով: Սակայն, մինչ այդ, քաղաքները Հայաստանում անցել էին երկարատև ու բարդ մի ճանապարհ, որի իմաստավորումը հիմքեր կարող է ստեղծել բուն հայկական քաղաքի տեսակը, առաջացման և զարգացման դրդապատճառները հասկանալու համար:

Հնագիտական տեսանկյունից քաղաքը սահմանվում է որպես կազմակերպված տարածք, որին բնորոշ են 1. բնակավայրերի աստիճանակարգության մեջ կենտրոնական դիրք, 2. կանոնավոր հատակագծով կառուցապատում, 3. միջնաբերդ, 4. պաշտպանական համակարգ, 5. պալատ, 6. տաճար, 7. բնակավայրից դուրս գտնվող դամբարանադաշտ, 8. արհեստագործական և գյուղատնտեսական կենտրոն լինելու գործառույթ, 9. շերտավորում, 10. աշխույժ առևտուր: Այս իմաստով, քաղաքի հնագիտական ուսումնասիրությունը տվյալ հասարակության հաղորդակցական համակարգի հետազոտությունն է:

Ելնելով առկա տվյալներից՝ առաջարկվում է պայմանականորեն առանձնացնել նախաքաղաքի (նոր քարի և պղնձի դարեր, մ.թ.ա. IX – IV հազ. կես), վաղ քաղաքի (վաղ և միջին բրոնզի դարեր, մ.թ.ա. IV հազ. կես – II հազ. կես) և քաղաքի (ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարեր, մ.թ.ա. II հազ. կես – I հազ. սկիզբ) գոյության փուլերը, որոնց սահմանման հիմքում ընկած է վերոհիշյալ տաս հատկանիշների հաճախականության տրամաբանական աճը:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքի և քաղաքակրթության ձևավորման հայաստանյան տարբերակն իր զուգահեռներն է գտնում Հին Արևելքի

լեռնային (խեթա-խուռիական ոճի) հասարակություններում, որտեղ հատկապես կարևորվում էր տաճարական տնտեսությունը և ամպրոպի աստվածության պաշտամունքը, որի վրա էլ հենվում էր պետական գաղափարախոսությունը: Տաճարը («սրբազան տարածքը») դառնում էր այն հիմքը, որի շուրջ աստիճանաբար ձևավորվում էր քաղաքային կյանքը: Նման միջավայրերը առաջին հերթին կատարում էին գյուղատնտեսական ինքնավար տարածքային համայնքի արհեստավորա-առևտրական կենտրոնի ու, որ շատ կարևոր է, գաղափարական առաջնորդի դեր: Իսկ տաճարներն այդ համայնքների սրբազան կենտրոնից աստիճանաբար վերածվում էին տնտեսական կենտրոնի՝ հոգևոր գործունեությունից զատ զբաղվելով նաև արտադրությամբ և նյութական բարիքներ ստեղծելով:

ГОРОДСКИЕ ЛАНДШАФТЫ ДРЕВНЕЙШЕЙ АРМЕНИИ

БОБОХЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Армянское нагорье, ранние общества, иерархия поселений, город, цивилизация, традиция, инновация.

Для древней и средневековой Армении была характерна довольно-таки оживленная городская жизнь. Однако, до этого, города Армении прошли длительный и сложный путь, осмысление которого может послужить основой для понимания типа коренного армянского города, причин его возникновения и развития.

С точки зрения археологии, город – это организованная территория, для которой характерны: 1. центральное положение в иерархии поселений; 2. застройка с систематической планировкой; 3. цитадель; 4. фортификационная система; 5. дворец; 6. храм; 7. некрополь вне поселения; 8. функция ремесленнического и земледельческого центра; 9. стратификация общества; 10. активная торговля. В этом смысле археологическое изучение города являет собой исследование коммуникационной системы данного общества.

Исходя из имеющихся данных, можно предложить следующие этапы истории города: протогород (неолит и энеолит, IX – середина IV тыс. до н.э.), ранний город (эпоха ранней и средней бронзы, середина IV – середина II тыс. до н.э.) и город (поздняя бронза и раннее железо, середина II тыс. – начало I тыс. до н.э.), в основе определения которых лежит логический рост частоты вышеупомянутых десяти признаков.

Вариант развития города и цивилизации в Армении находит свои параллели в горных обществах Древнего Востока (хетто-хурритского стиля, где особенно важно значение храмового хозяйства и культа громовержца, на которых зиждется государственная идеология).

Храм («сакральное пространство») становится тем основанием, вокруг которого постепенно формируется городская жизнь. Подобная среда в первую очередь играла роль ремесленно-торгового центра земледельческой автономной территориальной общины и, что очень важно, роль идеологического лидера. Храмы же для данных общин постепенно трансформировались из сакрального центра в хозяйственный, в котором занимались, помимо духовной деятельности, также производством и созданием материальных благ.

ВАЛЕРИЙ МАНЬКО*

Кандидат наук, старший научный сотрудник Института археологии Национальной Академии наук Украины, Киев,

Valery_Manko@yahoo.com

ГУРАМ ЧХАТАРАШВИЛИ

Кандидат наук,

научный сотрудник Музея Аджарии, Батуми,

gurami.chxa87@yahoo.com

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ВОПРОСЫ КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ЗАКАВКАЗЬЕ В XII–VI ТЫС. ДО Н.Э.

Ключевые слова: миграция, Закавказье, культура, каменная индустрия, археологическая стоянка, территория, Кавказ.

В настоящее время весьма актуальным является вопрос о переходе к неолиту на территории Восточной Европы. Значительное внимание многие исследователи уделяют проблемам взаимодействия восточноевропейского населения с носителями археологических культур Балкан и Центральной Европы. С балканским влиянием, в частности, связывают происхождение бугоднестровской культуры неолита[1], с миграцией с территории Польши – появление линейно-ленточной культуры в Украине[2]. В то же время совершенно неразработанным является вопрос о роли Закавказья как территории, связанной с миграциями и культурным влиянием археологических культур Ближнего и Среднего Востока. Между тем данное направление исследований является совершенно необходимым для понимания процессов неолитизации Восточной Европы.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 13.09.19, գրախոսվել է 27.09.20, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] **Залізняк** 2009, 198–205.

[2] **Захарук, Телегин** 1985, 133.

Закавказье расположено очень близко к очагам древнейших неолитических культур Месопотамии и Малой Азии, что, естественно, не могло не наложить отпечаток на картину исторического развития региона. Задачей данного исследования является выяснение закономерностей исторического развития Закавказья в период, непосредственно предшествовавший неолиту и в начале неолита; исследование характера взаимодействия региона с археологическими культурами Ближнего и Среднего Востока в виде миграций, диффузии небольших групп населения, культурного взаимодействия, не связанного с миграционными процессами; изучение абсолютной и относительной хронологии процесса неолитизации Закавказья; рассмотрение роли Закавказья в неолитизации Восточной Европы.

Следует особо остановиться на хронологических рамках исследования. Как видим, мы выходим за временные рамки неолита как в мире в целом, так и на территории Закавказья. Тому есть много причин. Одна из них – процесс неолитизации не соответствует в целом неолиту. Этот процесс описывает закономерности перехода к неолиту, то есть по определению выходит за временные рамки собственно неолита. А второй причиной является тот факт, что большинство археологических культур Ближнего и Среднего Востока, с которыми связан переход к неолиту, начинали свое развитие в рамках традиционного общества, основанного прежде всего на охоте. Ближайшими соседями населения Закавказья в самом конце плейстоцена были носители триалетской и млефаатской культур. В процессе своего развития, уже в голоцене, носители этих культур перешли к неолитическому способу жизни, однако в начале своего развития они были охотниками и собирателями. В то же время мы видим значительное влияние носителей этих культур на историческое развитие Закавказья, причем начинается это влияние на той стадии, когда переход к производящему хозяйству еще не произошел. Соответственно, мы можем рассматривать события финала плейстоцена и начала голоцена вплоть до начала собственно неолита как единый процесс. Таким образом, переход к неолиту был всего лишь результатом длительного процесса, связанного с миграциями, диффузией отдельных групп населения, культурного взаимо-

действия населения Закавказья с носителями инициального неолита Ближнего и Среднего Востока.

Одной из сложнейших задач археологии является определение реальности миграций. Дело в том, что само наличие подобия комплексов каменных изделий на территории различных регионов является недостаточным для утверждения о родственности каменных индустрий и для утверждения о том, что имело место переселение из одного региона в другой. Мы вполне можем сталкиваться и с явлением конвергенции, когда развитие каменных комплексов шло в одном направлении. Такие случаи известны в истории. Например, мы наблюдаем практически одновременное появление в начале голоцена отжимного расщепления, основанного на использовании карандашевидных нуклеусов в постсвидерских комплексах лесной полосы Восточной Европы и в кукрекских комплексах Крыма. Естественно, расстояние от Волго-Окского междуречья до Крыма слишком велико, ландшафтные ниши, которые занимали носители двух культурных традиций, слишком разные. Это исключает наличие каких-либо связей между двумя явлениями.

Методику различия явления конвергенции и миграции разработал Л.С. Клейн[3]. Особое внимание исследователь уделил анализу таких признаков миграций, как лекальность, неподготовленность и стык во времени и пространстве. Под лекальностью понимается комплексное типологическое подобие материальной культуры в исходной и в конечной точке миграции. Неподготовленность характеризует такое положение вещей, когда в конечной точке миграции отсутствуют местные культуры, которые могли бы претендовать на роль предшественников культуры мигрантов. Критерий стыка во времени и пространстве не нуждается в дополнительных пояснениях. Сам Л.С. Клейн считал наличие всех трех критериев избыточным, своего рода перестраховкой от скоропалительных выводов. Тем не менее, чем большее количество критериев может быть описано при доказательстве миграции, тем более надежным будет вывод.

Явление диффузии мелких групп населения может быть прослежено лишь случайно. При переселении малых коллективов слишком быстро

[3] **Клейн** 1999, 52–71.

происходит ассимиляция пришельцев автохтонами либо даже полное их истребление. В вероятностном плане нахождение гомогенных археологических комплексов, оставленных такими малыми группами, является весьма проблематичным. Скорее факт диффузии мелких групп может быть прослежен в результате появления инновационных типов каменных орудий или каких-либо новых технологий в среде автохтонов. Этот вывод очевиден, однако возникает вопрос: а как отличить диффузию населения от культурной диффузии или просто от результатов культурных контактов? Задача кажется невозможной, в большинстве случаев так оно и есть. Решать такие задачи не позволяют локальность исследовательской базы, неравномерность изученности памятников тех или иных территорий и даже информационная изолированность исследователей. Тем не менее, при определенных условиях задача может быть решена.

Диффузия населения является, как представляется, движением в одну сторону. Переселение моментально приводит либо к гибели группы переселенцев, либо к их адаптации к автохтонной культурной среде. Каковы последствия такой адаптации? В отдельных комплексах могут спорадически проявляться инновационные черты, которые будут характеризовать основные черты культуры-донора. Некоторые из этих черт могут закрепляться и развиваться уже в условиях нового культурного окружения. При этом такого рода процесс никоим образом не будет отражаться в комплексах материнской культуры малых групп переселенцев.

Культурные контакты носителей двух разных археологических культур могут иметь совершенно иные последствия. Возникают такие контакты в результате проживания на территориях, обязательно имеющих общие границы, или даже в условиях чересполосного расселения носителей разных культур. Процесс культурной трансформации в этом случае может иметь двусторонний характер, то есть инновационные черты могут проявляться у всех сторон. В этом плане проявление культурных контактов в археологии может напоминать ситуацию с масштабной миграцией. В ходе миграции вполне возможен возвратный эффект, когда связь с материнской территорией не прерывается, когда со временем мигранты, в свою оче-

редь, обогащают материальную культуру своих родственников, оставшихся на месте первоначального расселения.

Как же мы можем различить процесс миграции от культурной диффузии или от культурных контактов? Здесь все просто: миграция считается состоявшейся только в том случае, если в точке прибытия осуществилось закрепление культурных традиций материнской территории, достаточное для самовоспроизведения культуры.

Таковы теоретические основы нашего экскурса в систему культурного взаимодействия накануне и в начале неолита.

Каков же круг ближайших к Закавказью культур, носители которых теоретически имели возможность культурного взаимодействия с населением Закавказья? Круг таких культур весьма невелик.

В конце плейстоцена Закавказье могло испытывать воздействие носителей зарзийской и постзарзийской индустрий, освоивших уже к концу плейстоцена элементы производящего хозяйства. Носители зарзийских традиций могли контактировать с населением Закавказья в XII – начале X тыс. до н.э., когда существовали пещерная стоянка Шанидар (слой B) и открытое поселение Зави Чеми Шанидар[4]. В самом конце плейстоцена возникает триалетская культура, происхождение которой связано с зарзийской традицией. Носители этой индустрии в X–IX тыс. до н.э. занимали пространство от юго-восточной Малой Азии до Южного Прикаспия. В X–VII тыс. до н.э. на территории Ирана и Ирака развивается млефаатская индустрия. В самом начале голоцена возникает немрикская индустрия в верховьях Тигра. Также на территории восточной Малой Азии развиваются локальные варианты ближневосточного докерамического неолита.

Все перечисленные культуры так или иначе наложили свой отпечаток на развитие Закавказья, их носители вступали в активные контакты с закавказскими автохтонами, а часто даже мигрировали в отдельные регионы Закавказья.

Ниже мы рассмотрим вклад каждого из перечисленных культурных явлений в историю Закавказья, их роль в развитии традиций неолита на территории указанного региона.

---

[4] Solecki 1980.

Определение влияния зарзийской индустрии весьма затруднено. Большинство памятников конца плейстоцена опубликовано фрагментарно, к тому же они раскопаны зачастую таким образом, что разновременные слои оказались в смешанном состоянии. Печальный пример такого положения дел демонстрируют нам публикации материалов пещеры Гварджилас Клде[5]. Здесь авторы раскопок совершенно сознательно смешали материалы двух литологических слоев, еще и разделенных стерильной прослойкой, что привело к значительному снижению ценности полученных комплексов[6].

К счастью, недавно польские исследователи подвергли ревизии результаты раскопок Гварджилас Клде, стремясь опубликовать вклад С. Круковского, исследовавшего стоянку в 1916 году. Смешанные материалы были разложены по слоям и опубликованы, что дало возможность взглянуть на материалы Гварджилас Клде по-новому. Как оказалось, материалы слоев 11, 10 и 1 мы можем достаточно уверенно сопоставить с материалами зарзийской культуры. Более того, мы вправе утверждать, что зарзийское культурное взаимодействие с закавказским регионом было не результатом единовременного переселения какой-то группы населения, но носило долговременный характер.

Материалы слоя 10, как представляется, достаточно хорошо соотносятся с материальной культурой эпонимной стоянки Зарзи[7]. Здесь мы видим совпадения по следующим типам микролитов: удлиненные симметричные сегменты на пластинах с круторетушированными дугами; удлиненные асимметричные треугольники на пластинах с круторетушированными сторонами. Наряду с этим в комплексе присутствуют типичные эпиграветтские микролиты на пластинах и пластинках с притупленными краями и с закругленными ретушью основаниями. Таким образом, инфильтрация зарзийского населения произошла до исчезновения эпиграветта. Мы имеем даты для этого комплекса, свидетельствующие о том,

---

[5] Gvardjilas Klde Cave in Georgia 2019.

[6] **Каландадзе** 1986.

[7] Garrod 1930, 8–43.

что первые контакты эпиграветтского и зарзийского населения следует относить к додриасовому времени (табл. 1).

Слой 11 является более поздним, отделен от слоя 10 полуметровой прослойкой камней. Состав микролитов более разнообразен в сравнении со слоем 10: симметричные сегменты на пластинах с круторетушированными дугами; асимметричные треугольники и сегменты на пластинах с круторетушированными сторонами или дугами; удлиненные асимметричные треугольники на пластинах с круторетушированными сторонами; микроострия на пластинках с притупленными краями; прямотронкированные пластинки. В целом, комплекс соответствует материалам открытой стоянки Зави Чеми Шанидар в Ираке, то есть относится к самому концу голоцена. Таким образом, история зарзийского присутствия в Закавказье может насчитывать около 5 тысяч лет.

Мы имеем свидетельства того, что зарзийские элементы в Закавказье появлялись на протяжении всего дриасового периода.

В районе Приэльбрусья в последнее время стала известна стоянка Бадыноко[8], слои 7.4 и 7.3 которой демонстрируют едва ли не полное соответствие материалам стоянки Зави Чеми Шанидар. Все элементы сходства нами уже указаны при описании слоя 11 Гварджилас Клде, в Бадыноко мы наблюдаем те же элементы материальной культуры. Особенностью Бадыноко является полное отсутствие в комплексе материалов эпиграветта. Имееется радиокарбонная дата слоя 7.4, свидетельствующая о возрасте комплекса времени белингского потепления (табл.1).

Имеются свидетельства наличия зарзийских предметов в комплексе Девис Хврели[9]. Здесь мы видим среди эпиграветтских материалов удлиненные треугольники и сегменты. Комплекс связан с рубежом плейстоцена-голоцена (табл.1).

Таким образом, история зарзийского присутствия в Закавказье охватывает период около 15–10000 BP (uncal). При этом, в начале и в конце указанного временного периода мы наблюдаем лишь наличие смешанных

---

[8] **Селецкий**, **Шнайдер**, **Зенин**, **Кривошапкин**, **Колобова**, **Алишер Кызы** 2017, 147–162.

[9] **Бадер** 1984, 294.

эпиграветтско-зарзийских комплексов. Лишь в начале белинга мы фиксируем наличие чистых зарзийских комплексов в слоях 7.4 и 7.3 Бадыноко.

Как же мы можем охарактеризовать присутствие зарзийского населения в Закавказье? Учитывая выдвинутые нами критерии, можем констатировать факт постоянной диффузии зарзийского населения, охотно вступавшего в контакты с местными носителями имеретинской эпиграветтской культуры. Лишь во время первого потепления в рамках дриасового периода мы фиксируем полномасштабную миграцию зарзийцев, сумевших оградить себя от влияния носителей иных культур и законсервировать свою культуру на относительно долгое время. Последнее трудно отрицать, учитывая связь зарзийских комплексов с разными литологическими слоями Бадыноко.

Мы не можем подробнее описать историю взаимодействия населения Закавказья с носителями зарзийской индустрии, поскольку наши знания о финальном палеолите Закавказья являются довольно фрагментарными. Как бы то ни было, мы не склонны преувеличивать значение зарзийской миграции, поскольку, на наш взгляд, она не стала причиной глобальных изменений в обществе накануне неолита. Похоже, что история зарзийцев в Закавказье заканчивается вместе с историей эпиграветтского населения. Таким образом, если характеризовать передвижения носителей зарзийской культуры, то в целом они демонстрируют скорее модель диффузии небольших групп, в итоге подвергшихся ассимиляции со стороны носителей имеретинской культуры. При этом мы не наблюдаем какого-либо обратного воздействия Закавказья на материнскую территорию зарзийской культуры. Значительные изменения произошли в раннем голоцене, когда вслед за перемещениями зарзийцев началось продвижение носителей триалетской культуры, которые, фактически, являлись носителями постзарзийских традиций.

Триалетская культура стала известна на территории Грузии после раскопок стоянки Эдзани, опубликованных в 1976 году[10]. Элементы триалетского комплекса имеют материалы стоянок Сагварджиле и Цона[11]. Триа-

[10] **Бадер, Церетели** 1989, 273.
[11] **Бадер, Церетели** 1989, 272.

летские материалы известны в 5 слое навеса Дарквети[12]. В последнее время стала известна стоянка Котиас Клде[13]. Последняя имеет особое значение, поскольку по ее материалам впервые для триалетских комплексов Закавказья была получена серия радиокарбонных дат в рамках конца позднего дриаса – пребореала (табл.1).

Отличительной особенностью перечисленных стоянок является наличие серий удлиненных треугольников на пластинах и удлиненных асимметричных трапеций. В целом, триалетские комплексы имеют много общего с зарзийскими, однако серьезно разнятся по размерам микролитов. За пределами Закавказья С. Козловский называет следующие триалетские памятники[14]: Невалли Кори и Халлан Чеми в Турции, Али Тепе, Белт и Хоту в Иране, Дам-Дам Чешме 1 в Туркмении и Чох в Дагестане.

С нашей темой могут быть связаны только памятники Ирана и Халлан Чеми. Прочие упомянутые С. Козловским комплексы отражают более поздние этапы развития культуры и не связаны с возможной первичной миграцией триалетского населения. Время такой миграции достаточно четко определяет серия дат стоянки Котиас Клде, где триалетский слой существовал в самом конце плейстоцена и в пребореальное время (табл.1).

Халлан Чеми представляет нам древнейший этап развития культуры. Техника расщепления – призматическая, большинство нуклеусов – одноплощадочные, однако имеются свидетельства бипродольного расщепления. Отжимная техника расщепления не практиковалась. Скребки – преимущественно концевые на пластинах с усеченным основанием или подокруглые на массивных отщепах. Резцы – угловые, на изломах пластин поперечные. Ведущим типом геометрических микролитов являются асимметричные треугольники вытянутых пропорций, параметры которых значительно варьируют от 1,5 до 5–6 см. Отмечено использование микрорезцовой техники. Небольшой серией представлены сегментовидные острия (по определению автора раскопок), по нашему определению – вполне

---

[12] **Небиеридзе** 1978.

[13] Meshveliani, Bar-Oz, Bar-Yosef, Belfer-Cohen, Boaretto, Jakeli, Koridze, Matskevich 2007, 47–58.

[14] Kozlowski 1999, 146.

обычные сегменты. Присутствуют пластины с притупленными краями, тронкированные пластины. Для изготовления всех микролитов использовалась крутая ретушь. Лишь в одном случае отмечено использование встречного ретуширования. Как представляется, именно миграция населения из западной Малой Азии обеспечила дальнейшее развитие триалетьена в Закавказье.

Соответственно, мы вынуждены отбросить иранскую версию происхождения триалетских комплексов Закавказья. Так, например, в материалах стоянки Белт присутствуют серии трапеций и сегментов, отсутствующих в материалах триалетской культуры Закавказья. Комплекс Котиас Клде содержит только серии асимметричных удлиненных треугольников и практически является аналогом комплекса Халлан Чеми, существовавшим одновременно с Котиас Клде.

По определению Т. Мешвелиани, техника расщепления основана на получении пластин и пластинок ударным способом, на использовании одноплощадочных призматических, реже – двуплощадочных нуклеусов. Основные категории орудий повторяют формы Халлан Чеми. Почти то же самое можно сказать и о комплексе оснащения метательного оружия. Ведущей формой являются асимметричные треугольники, пластины с притупленными краями, тронкированные пластины. Отличием является отсутствие сегментов и распространенность приема биполярного ретуширования. Это – особенность кавказского триалетьена, обусловленная, по всей видимости, контактами с остатками эпиграветтского населения. Мы не знаем эпиграветтских комплексов с пребореальными датами, однако на даты самого конца плейстоцена нам указывает комплекс гор. 3 Касожской пещеры[15]. Таким образом, вторичность Котиас Клде в отношении Халлан Чеми – доказанный факт.

Таким образом, мы констатируем продолжение миграций постзарзийского населения на территорию Закавказья в X–IX тыс. до н.э. (табл.1). В закавказских комплексах при этом сохраняются такие архаичные черты, как наличие микролитов с биполярной крутой ретушью.

---

[15] **Голованова, Дороничев** 2012, 59–102.

Может ли данная миграция постзарзийского населения быть связана с процессом неолитизации? Данный вопрос едва ли имеет однозначный ответ. В триалетском комплексе Котиас Клде мы не видим никаких следов производящего хозяйства, этот комплекс был оставлен нам, несомненно, раннеголоценовыми охотниками. С другой стороны, постзарзийское население в указанное время уже могло овладеть некоторыми элементами производящего хозяйства. Такие свидетельства нам известны по материалам верхнего слоя поселения Зави Чеми Шанидар. Почему же другая группа постзарзийского населения не демонстрирует нам процесс перехода к неолитическому образу жизни в начале голоцена? Не исключено, что причинами миграций триалетского (постзарзийского) населения в Закавказье и в Среднюю Азию стало именно стремление сохранить традиционный образ жизни, связанный с охотой и собирательством. Как бы то ни было, данная миграция сыграла свою роль в подготовке региона к усвоению инноваций неолита. По крайней мере мы вполне надежно можем связывать с неолитом позднейший триалетский памятник в Западном Прикаспии – Чох[16].

Еще один триалетский комплекс Закавказья – Дарквети, слой 5[17], имеет большое значение для понимания исторических процессов начала голоцена. Даркветский комплекс демонстрирует нам ту же типологию геометрических микролитов и датируется, вероятно, тем же временем в рамках пребореала.

Однако даркветский комплекс привлекает нас не только и не столько наличием в нем артефактов триалетской культуры. Данный комплекс демонстрирует нам значительное присутствие предметов, связанных с совершенно иным культурным явлением, а именно – с млефаатской культурой Ирана и Ирака. Об этом свидетельствует наличие в комплексе карандашевидного нуклеуса для отжима микропластин, наличие серии микропластин с притупленными краями. В настоящий момент мы не можем судить о том, что видим в даркветском комплексе - синтез двух индустрий или механическую смесь артефактов. Однако для решения наших задач

[16] **Амирханов** 1987.

[17] Korobkova 1996, 57–89.

данная проблема не является особенно значимой. Даже если мы имеем механическую смесь, то мы констатируем тот факт, что триалетская и млефаатская индустрии в Закавказье развивались одновременно, а именно – в пребореальное время.

В чистом виде индустрия, прослеженная в дарквебском комплексе, известна нам по материалам стоянки Кобулети[18] в Аджарии. Происхождение данной культуры вполне понятно. Истоки ее становятся ясны при знакомстве с памятниками Тель Млефаат, Джармо, Карим Шахир, Али Кош, Чага Сефид и других памятников на склонах Загроса[19]. Материалы указанных комплексов имеют древнейшие даты в рамках позднего плейстоцена. Это позволяет нам судить о векторе миграции. Млефаатская индустрия Среднего Востока дала начало одним из древнейших неолитических культур Старого Света. В IX тыс. до н.э. млефаатское население уже владело навыками скотоводства и земледелия. Но, как видим, млефаатская миграция в Закавказье началась еще до перехода к производящим формам экономики. Мы наблюдаем здесь ту же закономерность, что и в случае с триалетскими комплексами. Мигранты не привносят новых, инновационных способов ведения хозяйства, они являются носителями традиционных охотничье-собирательских традиций.

Еще один миграционный процесс мы наблюдаем по материалам стоянки Кмло 2[20] в Армении. Материалы стоянки публиковались, поэтому ограничимся лишь констатацией того факта, что материалы раннего и среднего голоцена абсолютно точно указывают на связь с материалами Чайоню Тепеси[21] в юго-восточной Турции. Примечательно, что лишь слой VI тыс. до н.э. может быть интерпретирован как собственно неолитический. А ведь население, оставившее Чайоню Тепеси, изначально было знакомо с производящими способами хозяйства!

[18] **Гогитидзе** 2008.

[19] Kozlowski 1999, 51.

[20] Chataigner, Gasparyan, Montoya, Arimura, Melikyan, Liagre, Petrosyan, Ghukasyan, Colonge, Fourloubey, Arakelyan, Astruc, Nahapetyan, Hovsepyan, Balasescu, Tomé, Radu 2009, 37–43.

[21] Braidwood, Braidwood 1982.

Таким образом, мы получаем следующую картину развития культур, возникших в результате миграций. На начальных стадиях развития все эти культуры никоим образом не были связаны с производящим хозяйством. При этом абсолютно не имеет значения, владели ли навыками такого хозяйства носители культур в исходных пунктах миграции. Зарзийское население накануне голоцена владело этими навыками, но зарзийская миграция не привела ни к каким существенным изменениям в развитии инновационных форм экономики в Закавказье. Точно так же первоначльно не привела ни к каким изменениям и миграция носителей культуры Чайоню Тепеси. Миграционные потоки триалетского и млефаатского населения не могли что-либо изменить в Закавказье, поскольку в отправных точках миграции такие изменения также пока не произошли.

Однако результат в итоге оказался одним и тем же, если не принимать во внимание результаты древней зарзийской миграции. Мигранты из Малой Азии и со склонов Загроса рано или поздно становились носителями неолитического образа жизни. Триалетское население переходит на неолитическую фазу развития в VII тыс. до н.э., носители традиций Кобулети и Кмло II – в VI тыс. до н.э.

О чем это говорит? Мы предлагаем следующую гипотезу, содержание которой сводится к нескольким пунктам.

1. В конце плейстоцена – в начале голоцена Закавказье стало прибежищем для ряда групп мигрантов с территории современной Турции, Ирана, Ирака.

2. Мигранты находились на ранненеолитической или преднеолитической фазах развития.

3. Мигранты не привнесли новых методов ведения хозяйства на территорию Закавказья. Причиной тому была, на наш взгляд, стратегическая цель мигрантов, сводящаяся к возможности продолжить на осваиваемых территориях развитие традиционного охотничье-собирательского уклада.

4. Миграции не приводили к полной утрате связей с материнскими территориями, что в итоге вело к развитию инновационных методов ведения хозяйства и к переходу к неолитическому образу жизни.

Таким образом, мы предлагаем новую модель неолитизации Закавказья, основанную не на собственно миграционном происхождении неолита, а на констатации факта формирования информационного поля между различными регионами, создаваемыми мигрантами. Миграционные потоки сами по себе лишь создавали условия для дальнейшей неолитизации, сама же неолитизация была связана с дальнейшим обменом достижениями, что осуществлялось мелкими группами переселенцев, подпитывающих основной миграционный поток на протяжении последующих эпох; группами переселенцев, осуществлявших возвратные или челночные миграции, связанные с посещением материнских регионов. Такая модель неолитизации представляется более логичной, поскольку лишена всех логических недочетов, присущих собственно миграционной теории или теории об автохтонном происхождении закавказского неолита. Наша гипотеза поясняет, почему сам факт миграции не приводил к началу развития неолита, в то же время она не связана с абсолютно алогичными теориями о самозарождении неолитического общества в полном отрыве от магистрального развития цивилизации Старого Света.

Соответственно, вопрос о том, что же послужило причиной развития неолита – миграции, диффузия мелких групп населения, культурный обмен – полностью лишается смысла. Процесс неолитизации является очень длительным, в этом процессе сыграли роль все три указанных фактора. При этом на этапе преднеолитизации важнейшую роль играли миграционные процессы, накануне начала неолита – диффузия мелких групп населения, осуществлявших двусторонние контакты, соединявшие исходную и конечную точки миграций, в начале неолита – культурный обмен, позволявший передавать инновационные формы ведения хозяйства автохтонам, расселенным в одних и тех же регионах с мигрантами на территории Закавказья.

Итак, само понятие «неолитизация», очевидно, не связано исключительно с распространением собственно неолита. Неолитизация представляется в свете изложенной гипотезы длительным периодом сложения информационных сетей, в рамках которых осуществлялось распространение инновационных технологий в области обработки камня, гончарства, мето-

дов ведения хозяйства. Возникновение таких информационных сетей являлось сложным процессом, в ходе которого осуществлялись миграции больших групп населения, процессы диффузии мелких групп населения, челночные перемещения небольших локальных групп, прямые культурные контакты населения соседних регионов. Миграции, происходящие, как правило, в самом начале процесса неолитизации, максимально облегчали создание таких глобальных сетей, порождая в соседних или даже весьма отдаленных регионах ситуацию, которую можно было характеризовать как этническую и языковую непрерывность.

Табл.1. Даты стоянок, упомянутых в статье.

№	Дата	Лаб. индекс	Материал	Стоянка	Контекст	Культура	Публикация
1.	15960±120	OxA-7855		Гварджилас Клде	Слой 10	Зарзи (?)	Nioradze, Otte 2000[22]
2.	15010±110	OxA-7856		Гварджилас Клде	Слой 10	Зарзи (?)	
3.	12635±150	СОАН-5896		Бадыноко	Слой 7.4	Зарзи (?)	Селецкий и др. 2017[23]
4.	13990±340	СОАН-5897		Бадыноко	Слой 7.5	Зарзи (?)	
5.	10800±220	BETA-46649	Уголь	Халлан Чеми	Культурный слой	Триалетьен	Rosenberg 1994[24]
6.	10590±260	BETA-56102	Уголь	Халлан Чеми	Культурный слой	Триалетьен	
7.	10590±170	BETA-55052	Уголь	Халлан Чеми	Культурный слой	Триалетьен	
8.	10520±190	BETA-67462	Уголь	Халлан Чеми	Культурный слой	Триалетьен	
9.	10500±170	BETA-55051	Уголь	Халлан Чеми	Культурный слой	Триалетьен	
10.	10890±140	Gd-6150	Уголь	Млефаат	Культурный слой	Млефатьен	Kozlowski 1994[25]
11.	10850±200	Gd-4465	Уголь	Млефаат	Культурный слой	Млефатьен	
12.	11270±90	UCLA-300	Уголь	Чага Сефид	Культурный слой	Млефатьен	Hole 1987[26]
13.	10425±145	UCLA-305	Уголь	Чага Сефид	Культурный слой	Млефатьен	
14.	10425±145	GAK-807	Уголь	Гани Дерех	Культурный слой	Млефатьен	
15.	10400±60	RTT-4703	Кость	Котиас Клде	360-370 см	Триалетская	Meshveliani at al.

[22] Nioradze 2000, 265–300

[23] **Селецкий**, **Шнайдер**, **Зенин**, **Кривошапкин**, **Колобова**, **Алишер Кызы** 2017, 147–162.

[24] Rosenberg 1994, 121–140.

[25] **Kozłowski** 1994, 255–264

[26] Hole 1986, 353–379.

16.	9940˚80	RTT-4699	Уголь	Котиас Клде	360-370 см	Триалетская	2007[27]
17.	9840˚70	RTT-4702	Кость	Котиас Клде	350-360 см	Триалетская	
18.	10430˚80	GrN-8103	Уголь	Чайоню	Фаза «круглых домов»	Индустрия Чайоню	Tissen 2002[28]
19.	6640˚40	UGAMAS-2762	Уголь	Кмло 2	Слой 3	Мезолит Армении	Petrosyan at al. 2014[29]
20.	6640˚40	UGAMAS-2757	Кость	Кмло 2	Слой 3	Мезолит Армении	
21.	6640˚40	Ly-2762	Кость	Кмло 2	Слой 2	Неолит Армении	

БИБЛИОГРАФИЯ

Амирханов Х.А. 1987, Чохское поселение: человек и его культура в мезолите и неолите Горного Дагестана, Москва, «Наука», 116 с.

Бадер Н.О. 1984, Поздний палеолит Кавказа. Борисковский П.И. (ред.). Палеолит СССР, Москва, «Наука», 294 с.

Бадер Н.О., Церетели Л.Д. 1989, Мезолит Кавказа. Кольцов Л.В. (отв. ред.). Археология СССР. Мезолит СССР, Москва, «Наука», 273 с.

Гогитидзе С. 2008, Археологические памятники ущелья р. Кинтриши (ранненеолитическое поселение Кобулети), Батуми (на груз. яз.), изд-во Батумского государственного университета, 298 с.

Голованова Л.В., Дороничев В.Б. 2012, Имеретинская культура в верхнем палеолите Кавказа: прошлое и настоящее // Первобытные древности Евразии. К 60-летию Алексея Николаевича Сорокина, Москва, Российская академия наук. Институт археологии, с. 59–102.

Залізняк Л.Л. 2009, Мезоліт заходу Східної Європи. Київ, «Шлях», с. 198–205.

Захарук Ю.Н., Телегин Д.Я. 1985, Культура линейно-ленточной керамики / Артеменко И.И. (ред.). Археология Украинской ССР, том 1, Киев, «Наукова думка», 133 с.

Каландадзе К.С. 1986,Неолитическая культура Западной Грузии в свете новых археологических открытий, Тбилиси, «Мецниереба», 104 с.

Клейн Л.С. 1999, Миграция: археологические признаки, STRATUM plus (1), pp. 52–71.

Небиеридзе Л.Д. 1978, Даркветский многослойный навес, Тбилиси, «Мецниереба», 93 с.

Селецкий М.В., Шнайдер С.В., Зенин В.Н., Кривошапкин А.И., Колобова К.А. 2017, Алишер Кызы С. Эпипалеолитические комплексы навеса Бадыноко (Приэльбрусье). Вестник Томского государственного университета (418), с. 147–162.

[27] Meshveliani, Bar-Oz, Bar-Yosef, Belfer-Cohen, Boaretto, Jakeli, Koridze, Matskevich 2007, 47–58.

[28] Thissen 2002, The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millennia cal BC. Proceedings of the CANeW Table Ronde, Istanbul 23–24 November 2001, Istanbul, Ege Publishing Co., Istanbul, pp. 299–337.

[29] Petrosyan, Arimura, Gasparyan, Nahapetyan, Chataigner 2014.

Amirhanov H.A. 1987, Čohskoe poselenie: čelovek i ego kul'tura v mezolite i neolite Gornogo Dagestana, Moskva, "Nauka", p. 116.

Bader N.O., Cereteli L.D. 1989, Mezolit Kavkaza. Kol'cov L.V. (otv. red.). Arheologija SSSR. Mezolit SSSR, Moskva, "Nauka", S. 273.

Bader N.O. 1984, Pozdnij paleolit Kavkaza. Boriskovskij P.I. (red.). Paleolit SSSR. M. Nauka, str. 294.

Braidwood L. S. & Braidwood R. J. 1982 (eds): Prehistoric Village archaeology in south-eastern Turkey. The eighth-millennium BC site at Çayönü: its Chipped and Ground Stone Industries and Faunal Remains. BAR (International Series 138), Oxford.

Chataigner C., Gasparyan B., Montoya C., Arimura M., Melikyan V., Liagre J., Petrosyan A., Ghukasyan R., Colonge D., Fourloubey C., Arakelyan D., Astruc L., Nahapetyan S., Hovsepyan R., Balasescu A., Tomé C., Radu V. 2009, From the Late Upper Paleolithic to the Neolithicin North-western Armenia: Preliminary Results. AVETISYAN P. (ed.) - 2012, Proceedings of the International Conference "The Archaeology of Armenia in a Regional, context: Results and Perspectives", Yerevan, 14–19 September, 37–43.

Garrod D.A. 1930, The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazar Merd. Bulletin of the American School of Prehistoric Research 6, 8–43.

Gogitidze S. 2008, Arheologičeskie pamjatniki ušel'ja r. Kintriši (ranneneolitičeskoe poselenie Kobuleti). Batumi: Batumis Sakhelmtsipo universitetis gamomtsemloba стр. 298 (na gruz. jaz.).

Golovanova L.V. 2012, Doroničev V.B. Imeretinskaja kul'tura v verhnem paleolite Kavkaza: prošloe i nastojašee // Pervobytnye drevnosti Evrazii. K 60-letiju Alekseja Nikolaeviča Sorokina. Moskva: Rosijskaja akademija nauk Instituta Arheologii, str. 59–102.

Gvardjilas Klde Cave in Georgia . Kot M. (ed.). Warsaw: Warsaw University Press, 2019.

Hole F. 1986, Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche et al. (eds.), Chronologies in the Near East : Relative Chronologies and Absolute Chronology 16.000–4.000 B.P.: C.N.R.S. International Symposium, Lyon (France) 24–28 November BAR International Series 379, Oxford, pp. 353–379.

Kalandadze K.S. 1986, Neolitičeskaja kul'tura Zapadnoj Gruzii v svete novyh arheologičeskih otkrytij. Tbilisi: Mecniereba, str. 104.

Klejn L.S. 1999, Migracija: arheologičeskie priznaki, STRATUM plus (1), pp. 52–71.

Korobkova G.F. 1996, The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. Kozlowski S.K., Gebel H.G.K. (ed.). Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjastent Regions, Berlin, Ex Oriente, pp. 57–89.

Kozlowski S.K. 1999, The Eastern Wing of the Fertile Crescent. Oxford: BAR International, pp. 146.

Kozłowski S.K. 1994, Radiocarbon Dates from Aceramic Iraq. Radiocarbon, pp. 255–264.

Meshveliani T., Bar-Oz G., Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Boaretto E., Jakeli N., Koridze I., Matskevich Z. 2007, Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results. Paleoorient (33/2), pp. 47–58.

Nebieridze L.D. 1978, Darkvetskij mnogoslojnyj naves, Tbilisi: Mecniereba, str. 93.

Nioradze M.G., Otte M. 2000, Paléolithique supérieur de Géorgie. L'Anthropologie. Volume 104, Issue 2, April–June, pp. 265–300.

Petrosyan A., Arimura M., Gasparyan B., Nahapetyan S., Chataigner C., Early Holocene Sites of the Republic of Armenia: Questions of Cultural Distribution and Chronology. Stone Age of Armenia. A Guide-book to the Stone Age Archaeology in the Republic of Armenia, Edited by Boris Gasparyan, Makoto Arimura, Published by Center for Cultural Resource Studies, Kanazawa University, Kanazawa, Japan, 2014, pp. 135-160.

Rosenberg M. 1994 , Hallan Çemi Tepesi: Some Further Observations Concerning Stratigraphy and Material Culture. Anatolica 20: pp. 121–140.

Seleckij M.V., Šnajder S.V. , Zenin V.N., Krivošapkin A.I., Kolobova K.A. 2017, Ališer Kyzy S. Ѐpipaleolitičeskie kompleksy navesa Badynoko (Priėl'brus'e). Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. (418): pp. 147–162.

Solecki R.L. 1980, An Early Village Site At .Zawi Cherni Shanidar. Malibu: Undena Publications. pp. 136.

Thissen L.C. 2002, A NeW 14C Databases and 14C Charts, Anatolia, 10000–5000 cal BC. In: Gérard and Thissen (eds.) The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th - 6th Millennia cal BC. Proceedings of the CANeW Table Ronde, Istanbul 23-24 November 2001, Istanbul, Ege Publishing Co., Istanbul, pp. 299–337.

Zaharuk Ju.N. 1985, Telegin D.Ja. Kul'tura linejno-lentočnoj keramiki / Artemenko I.I. (red.). Arheologija Ukrainskoj SSR. Tom 1. Kiev: Naukova dumka, str. 133

Zaliznjak L.L. 2009, Mezolit zahodu Shidnoï Єvropi. Kiïv: Šljah, str. 198–205.

ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ Ք.Ա. XII–VI ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

ՄԱՆԿՈ Վ., ՉԽԱՏԱՐԱՇՎԻԼԻ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ միգրացիա, Անդրկովկաս, մշակույթ, քարի արդյունաբերություն, հնագիտական կայան, տարածք, Կովկաս:

Առաջարկվում է Անդրկովկասի նեոլիթացման նոր մոդել: Նեոլիթյան կենցաղին անցնելը պայմանավորված է Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածքից բնակչության մի շարք գաղթերով: Այդ գաղթերը տեղի են ունեցել ոչ թե նեոլիթում, այլ պլեյստոցենի վերջում և հոլոցենի սկզբում, այսինքն՝ նեոլիթի նախաշեմին: Ներգաղթյալները, ըստ ամենայնի, ձգտում էին շա-

րունակել տնտեսության ավանդական ձևերի զարգացումը նոր տարածքներում: Նման գաղթերը կապված են զարզյան, թռեղքյան, մլեֆաթյան և Չայոնուի մշակութային ավանդույթները կրողների տեղաշարժի հետ: Ներգաղթյալները չեն կորցրել կապերն իրենց մայր տարածքների հետ, ինչը, ի վերջո, հանգեցրել է նեոլիթյան նորամուծությունների տարածմանը Անդրկովկասի նյութական մշակույթի և տնտեսության մեջ:

Զարզյան գաղթերը տեղի են ունեցել պլեյստոցենի վերջում և ճանապարի բացել Ք.ա. ուշ 10–9-րդ հազարամյակների թռեղքյան գաղթի համար: Թռեղքյան համալիրների հիման վրա ձևավորվում է չոխյան մշակույթը: Մլեֆաթյան բնակչության գաղթը հանգեցնում է քոբուլեթյան արդյունաբերության առաջացմանը: Այն հիմք դարձավ Օդիշիի նեոլիթյան մշակույթի համար: Չայոնուի ավանդույթները կրողների գաղթը հանգեցնում է Հայաստանում նեոլիթյան մշակույթների առաջացմանը:

Այսպիսով, պլեյստոցենի վերջում և հոլոցենի սկզբում մենք տեսնում ենք լայնածավալ գաղթեր: Նեոլիթի զարգացումը ուղեկցվում է բնակչության փոքր խմբերի դիֆուզիոն գործընթացներով, որոնք տեղաշարժեր են իրականացնում Անդրկովկասի և գաղթի մեկնակետերի միջև: Բնակչության փոքր խմբերի այս տեղաշարժերը ապահովում էին մեկ տեղեկատվական տարածության ստեղծումը, որի ներսում տարածվում էին նեոլիթյան նորամուծությունները:

MIGRATION PROCESSES AND ISSUES OF CULTURAL INTERACTION IN TRANSCAUCASIA IN THE XII–VI MILLENIA B.C.

MANKO V., CHKHATARASHVILI G.

Summary

Key words: Migration, Transcaucasia, culture, stone industry, archaeological site, territory, the Caucasus.

Authors propose a new model of Neolithization of Transcaucasia. The transition to the Neolithic way of life was prepared by a series of population migrations from the territory of the Near and Middle East. Those migrations did not occur in the Neolithic, but at the end of the Plestocene and at the beginning

of the Holocene, that is, on the eve of the Neolithic. The immigrants, apparently, sought to continue the development of traditional forms of economy in new territories. Such migrations are associated with the relocation of carriers of cultural traditions of Zarzian, Trialetian, M'lefaatian and Chayonu. The immigrants did not lose ties with their mother territories, which eventually led to the spread of Neolithic innovations in material culture and economy. Almost all migrant industries have become the basis for the formation of Neolithic cultures in Transcaucasia.

The Zarzian migration occurred at the end of the Pleistocene and opened the way for the Trialetian migration of the late X-IX millennium BC. On the basis of the Trialetia complexes, the Chokh culture was formed. The migration of the M'lefaatian population led to the emergence of the Kobuleti industry. It became the basis for the Odishi Neolithic culture. The migration of carriers of Chayonu traditions led to the emergence of Neolithic cultures in Armenia.

Thus, at the end of the Pleistocene and at the beginning of the Holocene, we observe large-scale migrations. The development of the Neolithic is accompanied by diffusion processes of small population groups, which carry out shuttle movements between Transcaucasia and the starting points of migration. These movements of small groups of the population ensured the creation of a single information space within which Neolithic innovations spread.

АННА АСАТРЯН*
Заместитель директора Института искусств НАН РА,
доктор искусствоведения, профессор,
заслуженный деятель искусств РА
annaasatryan2013@gmail.com

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА КОМИТАСА ДЛЯ АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ключевые слова: Комитас, балет «Антуни» Эдгара Оганесяна, «Requiem Aeternam» (Памяти Комитаса) Амбарцума Перперяна, «Несмолкаемая колокольня» Паруйра Севака, «Requiem Aeternam» Егише Чаренца, армянское изобразительное искусство, образ Комитаса.

Вступление

Комитас – явление эпохальное, он – один из тех исключительных представителей армянской музыкальной культуры, которому посвящены и посвящаются многочисленные исследования, монографии, диссертации, статьи, мемуары, художественные произведения. Многочисленность и ценность этих исследований способствовали становлению и развитию особой ветви армянского музыкознания – комитасоведения, значительный вклад в которое внес Институт искусств Национальной академии наук Республики Армения[1]. 26-го сентября 1949 года Совет министров Армении принял постановление об академическом издании полного Собрания сочинений Комитаса. И благодаря усилиям нескольких поколений музыковедов

* *Հոդվածը ներկայացվել է 13.03.21, գրախոսվել է 27.03.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] См.: Asatryan 2018, 162–171.

Института искусств НАН РА было издано 14-томное академическое Собрание сочинений Комитаса (1960–2006).

Следует отметить неоценимую роль армянской церкви в личной и творческой судьбе Комитаса. Именно благодаря *Геворгу* архимандриту Дерцакяну круглый сирота Согомон Согомонян оказался в Эчмиадзине. Как известно, *Геворг архимандрит Дерцакян в 1881 году поехал в Эчмиадзин, чтобы принять сан епископа, и по поручению католикоса Геворга IV должен был привезти с собой одного музыкально одаренного мальчика-сироту для обучения в Эчмиадзинской духовной семинарии. И среди 20 сирот,* благодаря *вокальным данным и редким музыкальным способностям,* именно маленький Согомон *привлек внимание молодого священника,* и благодаря Католикосу Геворгу IV он стал учеником духовной семинарии, тем самым связав свою жизнь *с армянской церковью.* «Юноша Согомон, проявлявший исключительную музыкальную одаренность, был окружен особым вниманием, и церковь возлагала на него большие надежды»[2].

Как признавался сам Комитас: «Если бы удача не улыбнулась мне и я не переехал бы сначала в Святой Эчмиадзин, а затем, благодаря моему бесценному меценату – господину Александру Манташяну – в Германию, то сегодня жил бы в родной Кутине и был бы сапожником, так как мой опекун, дядя Арутюн, тоже был сапожником»[3]. Заметим, что известный нефтяной магнат и благотворитель Александр Иванович Манташев, который предоставлял талантливым армянским студентам стипендии для обучения за границей, финансировал учебу Согомона Согомоняна в Германии по совету Католикоса всех армян Мкртича I Хримяна[4].

Именно годы учебы в Эчмиадзинской духовной семинарии определили основные направления дальнейшей деятельности Комитаса.

---

[2] **Геодакян** 2006, 72.
[3] **Կոմիտաս** 1910, 1:
[4] См.: «Արարատ» 1896, 189.

Комитас – основоположник армянской национальной классической композиторской школы

Опираясь на достижения своих предшественников и богатый мировой опыт, Комитас создал национальный стиль армянской музыки, основанный на армянской народной песне. В январе 1897 года Комитас писал из Берлина инспектору Геворгянской духовной семинарии Карапету Костаняну: «Мой учитель говорит: «Вы создали свой собственный благородный музыкальный стиль, который общей нитью связывает все ваши сочинения. Я называю этот стиль армянским, так как это новшество в знакомом нам мире музыки»»[5].

Комитас сыграл важнейшую роль в формировании и развитии национальной композиторской школы. Его ярко - национальное и новаторское творчество составило одну из самобытных страниц мирового музыкального искусства XX века.

Комитас спас от забвения армянскую крестьянскую песню. Он был убежден, что «те, кто хочет сочинять культурную армянскую музыку, должны основываться на армянских народных песнях, руководствоваться стилистическими принципами этих песен, иначе музыка, которую они пишут, не будет армянской»[6].

Комитас гармонизировал армянские народные песни и церковные мелодии и создал национальную полифонию. Преподаватель музыки Венского университета, профессор Вилеш Этон в свое время заметил: «Меня поражают необычайные способности Комитаса. Он прекрасно воспринимает народную песню, а затем создает обработку, исполненную изысканного вкуса и точности. Все те песни, которые я лично слышал от Комитаса и изучал, доказывают, что Комитас феноменален и как гармонизатор, и как полифонист»[7].

Комитас был пропагандистом армянской музыки, миссионером армянской песни как среди чужих, так и среди самих армян. Одной из целей его жизни было доказать миру, что у армян есть своя самобытная музыка.

---

[5] «Արարատ» 1896, 85:

[6] **Տեր-Առաքելյան** 1998, 107:

[7] **Չոպանյան** 1988, 477:

В своем стремлении к истине Комитас был непреклонен: он даже поставил под угрозу свои отношения со своим дорогим учителем – классиком армянской музыки Макаром Екмаляном, который считал армянскую музыку ветвью персидско-арабской музыки, отрицая тем самым ее уникальность. В 3-ем и 4-ом номерах журнала «Арарат» за 1898 год была опубликована статья Комитаса «Музыка св. Патарага». Высоко оценивая изданную в 1896 г. «Литургию» Екмаляна, Комитас писал: «Уважаемый г-н Екмалян посадил первую цветущую рощу на бесплодном поле наших песнопений. Мы от всего сердца радуемся тому, что теперь мы, армяне, можем гордиться тем, что идем в ногу с передовым искусством и музыкой»[8]. В то же время он отмечал, что «наша музыка по своему духу и стилю такая же восточная, как персидско-арабская. Между тем, ни персидско-арабская музыка не является нашей, ни наша не является частью этой музыки, хотя последняя оказывает влияние на нее. Так же, как и наш язык: это ветвь индоевропейской семьи языков – таких как персидский, курдский, немецкий и многие другие, но армянский не является ни немецким, ни курдским, ни персидским»[9].

Питавший чувство благодарности и глубокого уважения к Екмаляну Комитас как истинный ученый и музыкант все же не смог пойти на компромисс с собственной совестью, чтобы сохранить хорошие отношения со своим учителем.

В апреле 1899 года по инициативе и под руководством профессора Оскара Флейшера было создано Берлинское отделение Международного музыкального общества. Комитас был избран членом Общества как представитель армянской музыки. На заседании Общества 10-го мая Комитас выступил с докладом «Армянская церковная и светская музыка» на немецком языке[10]. Последовала восторженная реакция О. Флейшера: «... Лекция Комитаса об армянской духовной и народной музыке останется незабываемой. Это была первая в своем роде лекция в Берлине, и я полагаю, что на сегодняшний день такого не было даже на Всемирной выстав-

[8] **Կոմիտաս** 1898, 117:

[9] **Կոմիտաս** 1898, 112:

[10] См.: **Խոսրովեանց** 1899, 2–3.

ке в Париже»[11].

По инициативе О.Флейшера 14-го июня состоялась вторая лекция Комитаса, посвященная армянской народной и духовной музыке, завершившаяся концертом. Комитас начал лекцию с объяснения отличительных особенностей в структуре армянской народной и церковной мелодий, затем исполнил курдские, персидские и турецкие песни, представив отличия между этими и армянскими мелодиями. Месяц спустя, 16-го июля О. Флейшер написал ему: «Благодаря Вашей искусной и глубокомысленной лекции перед нами предстала та музыка, которая до сих пор была закрыта для нас и которая может многому научить нас - европейцев. ... Для современной науки было бы бесценно, если бы вы опубликовали Ваши исследования»[12].

Вслед за берлинскими лекциями последовали лекции и концерты в Тифлисе, Париже, Женеве, Баку, Батуми, Кутине, Константинополе, Александрии и Каире, Дрездене… Вот как отозвался о египетских лекциях в 1911 г. писатель Тигран Камсаракан: «… Прошлой ночью… мы имели возможность услышать, как вы поете и говорите, шутите и очаровываете нас. Как будто мы отправились в паломничество в Армению или, говоря образнее, вы привезли нам – египетским армянам, кусочек Армении. Мы думали, что армянское духовенство может привезти лишь немного мирры из Эчмиадзина. Вы – на долю секунды – перевезли сюда Масис и Арагац ... Кто говорит, что горы невозможно сдвинуть?!»[13].

Комитас вернул армянскую песню собственному народу. Раньше армянская народная песня была известна за пределами Армении, даже в таких центрах армянской интеллектуальной жизни, как Константинополь, Тифлис, Венеция, Москва, Баку. «Национальные» песни с патриотическим содержанием («Ари, им сохак», «Мер Айреник» и т.д.) обычно пели под европейские мелодии, заимствованные из опер или популярных песен.

---

[11] Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչէն, 14–15:

[12] **Կոմիտաս** 2009, 239, 240:

[13] **Կամսարական** 1911, 1:

Комитас – ученый-исследователь

Комитас заложил основы современного армянского музыкознания, основы музыкального фольклороведения и музыкальной медиевистики.

Он пришел к заключению, что армянские народные и церковные мелодии созданы на основе *сцепленных тетрахордов. Именно этим и отличаются лады армянской музыки от* европейских мажорных и минорных ладов: «В мелодиях нашей народной и церковной музыки, которые подобны друг другу как брат и сестра, используется одна и та же система из четырех нот. Те, что сделаны иначе – чужие. Следовательно, секрет наших мелодий известен, и не надо напрасно тратить усилия на поиск интонаций, соответствующих ладам Major, Minor в нашей народной музыке. Мы не найдем таких, поскольку их просто не существует»[14].

В статье «Армянская церковная музыка», впервые опубликованной на немецком языке в Берлине в 1899 году, Комитас писал: «В основе армянской церковной народной музыки лежит система *сцепленных тетрахордов*, т.е. система звуковых групп, состоящих каждая из четырех последовательных тонов диатонического строя и связанных таким образом, что начальный тон одной группы (тетрахорда) является заключительным для другой группы. Промежуточные ступени каждого такого тетрахорда иногда видоизменяются и отходят от диатонического строя, но конечные тоны остаются неизменными»[15].

Это открытие Комитаса подверглось дальнейшей разработке Христофором Кушнаряном, а Эдуард Пашинян создал теорию универсальной суперладовой системы.

Особое значение имели усилия Комитаса по расшифровке хазов – армянской системы нотной записи. Исследования композитора в этой области, продолжавшиеся около 20-ти лет – с 1893 года и до конца его творческой жизни – увенчались успехом. В своем письме к Гарегину Хачатряну от 15 марта 1910 года он писал: «Действительно, я нашел ключ к

---

[14] **Կոմիտաս** 1898, 112:

[15] **Կոմիտաս** 1900, 106. Заметим, что в 1900 году в переводе В. Корганова на русский язык статья Комитаса «Армянская церковная музыка» была опубликована в журнале «Кавказский вестник» (Тифлис), 1900, № 1, с. 106–110.

армянским хазам. Я даже могу читать некоторые простые сочинения, но я еще не закончил, чтобы проникнуть в тайну каждого хаза, мне нужно изучить десятки рукописей; иногда это занимает месяцы. Между тем, у меня под рукой 198 хазов с их названиями, не говоря уже о множестве других, не имеющих названий»[16].

Комитас – неутомимый педагог

В своей педагогической деятельности Комитас уделял особое внимание подготовке национальных музыкальных кадров. Заменив в Эчмиадзинской духовной семинарии Христофора Кара-Мурзу, он незамедлительно приступил к обучению студентов европейской системе нотации, ибо только благодаря этому можно было приобщиться к мировой музыкальной культуре.

Его сокровенным желанием было сделать доступным музыкальное образование для армянских детей, создать учебные заведения, подготавливающие профессиональные музыкальные кадры, в частности – основать национальную консерваторию.

Комитас создал совершенную педагогическую систему, в которой роль учителя в воспитании подрастающего поколения была приоритетной. В сентябре 1912 года он выступил с лекцией на тему «Ребенок и танец» для сотен учителей музыки и специалистов из Константинополя, где, в частности, было отмечено: «Если ребенок не понимает, чему вы его учите, это ваша вина, так как вы не поняли его душу. Вам нужно вникнуть в их душевное состояние и расти вместе с ними… Дорогие учителя, сестры и братья, пожалуйста, будьте осторожны и благочестивы, выполняя свою работу педагога. Это чрезвычайно деликатная профессия. Вы призваны учить молодежь – будущее нашей нации»[17].

Одним из заветных желаний Комитаса было издание музыкальных учебников на армянском языке, и он посвятил себя этому делу. Его учебники – «История музыки», «Элементарная музыка: курс теории и практики», «Гармония» и т.д. явились серьезным достижением в сфере музы-

[16] **Կոմիտաս** 2000, 72:
[17] **Կոմիտաս** 2015, 506:

кальной педагогики.

Исключительной была забота Комитаса о своих учениках. Так, озадаченный судьбой своего любимого ученика Арменака Шахмурадяна, Комитас пишет из Эчмиадзина в Эрзерум: «Скажите Арменаку, чтоб не застрял в Эрзеруме, он обязательно должен отправиться в Италию, чтобы усовершенствовать свое вокальное мастерство»[18]. На концерте 3-го ноября 1913 года в Константинополе солист знаменитой парижской Grand Opéra Арменак Шахмурадян выступил великолепно. Комитас вышел на сцену ... со своим учеником и под гром аплодисментов преподнес ему изящное золотое изделие. «В тот день, после концерта, за кулисами царила особая эмоциональная атмосфера: Комитас обнял Арменака Шахмурадяна, своего бывшего ученика по семинарии, а музыканты хора «Гусан» аплодировали и засыпали их свежими цветами... Комитас был растроган – великий учитель поцеловал героя дня в лоб и сказал: «Моя единственная мечта – услышать тебя в наших армянских операх...»»[19].

Учениками Комитаса были также Ваан Тер-Аракелян, Барсег Каначян, Мигран Тумачан, Вагаршак Срвандзтян, Вардан Саргсян, которые продолжили дело своего Учителя и внесли огромный вклад в развитие армянской музыки.

Комитас был уникальным певцом. Этот дар он унаследовал от родителей: «Родня и с отцовской, и с материнской стороны была голосистой, – писал Комитас в автобиографии 1908 года. – Отец и его брат, Арутюн Согомонян, были известными в нашем городе певчими в церкви Св. Теодороса. Песни, сложенные моими отцом и матерью на турецком и с использованием турецкого мелоса – некоторые из них я записал в 1893 году уже на родине – с большим восторгом и по сей день поют старожилы нашего города»[20].

В годы обучения в Берлине, точнее – в апреле 1899 года, немецкий музыкант Рихард Шмидт, послушав пение Комитаса, обнаружил, что он охватывает «весь диапазон от высокого тенора до нижнего баритона» и

---

[18] **Արմենակ Շահմուրադյան** (Տարոնի սոխակը) 1998, 8:

[19] **Արմենակ Շահմուրադյան** (Տարոնի սոխակը) 1998, 12–13:

[20] Կոմիտաս վարդապետի ինքնակենսագրութիւնը, 1931, 3:

что в его «голосе сочетаются гибкость тенора и мягкость баритона»[21]. Спустя годы виолончелист Тиран Алексанян дал восторженный отзыв на выступление Комитаса: «Первый в мире певец этот человек! Такого певца мне не доводилось слушать, он – музыкальный инструмент во плоти»[22]. Как заметил Александр Шавердян: «С полным основанием Комитас должен быть признан создателем национальной школы пения, исходящей из глубокого постижения особенностей народного мелоса, народного языка»[23].

Комитас был несравненным хормейстером. «Те, кто имел счастье быть учеником Комитаса либо петь в организованных им больших или малых хоровых коллективах, – вспоминал Мигран Тумачан, – были свидетелями того, как своим невзначай сказанным словом, или ... намеком, или неожиданной мимикой объединял ... передавал им незабываемую монеру исполнения армянской песни по-армянски, от всего сердца. Точно так же, будь то во время общих репетиций с хором или во время концерта, в самые торжественные его моменты, сверкающий многими талантами многогранный гений Комитаса вдруг вырывался из его телесной оболочки, как невидимый дух, и... витал в бесконечности»[24].

Заключение

Таким образом, за свою недолгую творческую жизнь Комитас сумел, в условиях отсутствия армянской государственности, развернуть разностороннюю и плодотворную деятельность, во многом предначертав дальнейшие пути развития армянского музыкального искусства.

Реальные условия и предпосылки для полноценного воплощения идей и замыслов Комитаса появились только в Советский Армении. Так, в 1923 году в Ереване открылась первая и по сей день единственная государственная консерватория, которая в 1946 году решением Совета Министров Армянской ССР была названа именем Комитаса.

---

[21] Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչէն, 14:
[22] **Զոպանյան** 1988, 473:
[23] **Шавердян** 1989, 75.
[24] **Սաֆարյան** 1999, 29:

Созданный в 1932 году Союз композиторов Армении объединил профессиональных композиторов, и мощная армянская композиторская школа получила признание во всем мире. С одной стороны, были написаны оригинальные произведения, а с другой – обработки народных песен стали неотъемлемой частью творчества армянских композиторов.

Была создана всемирно известная армянская исполнительская школа.

В апреле 1937 года в Армении был основан первый в армянской действительности профессиональный хор – Государственная хоровая капелла Армении (ныне – Национальный академический хор Армении, бессменным руководителем которого является Национальный герой Армении, Народный артист СССР Оганес Чекиджян).

В Ереване и на всей территории республики была создана обширная сеть детских музыкальных школ, где армянские дети имели возможность получить музыкальное образование.

Были изданы учебники на армянском языке практически по всем музыкально-теоретическим дисциплинам.

Значительных успехов добилось армянское музыкознание. Одним из научных векторов созданного в 1958 году Института искусств Академии наук Армянской ССР стал отдел музыки, а на основе фонотеки Института в 1965 году был сформирован отдел народной музыки, который и сегодня, оставаясь верным заветам Комитаса, продолжает собирать, систематизировать, расшифровывать, изучать и издавать армянские народные песни.

* * *

Комитас как личность привлекал к себе внимание деятелей литературы и искусства.

Ему посвящены десятки произведений армянских композитров. Он является одим из тех редких композиторов, чей образ нашел воплощение в музыкальном театре. В 1969 году композитор Эдгар Оганесян написал балет «Антуни», автором либретто которого по мотивам «Реквиема» Егише Чаренца и «Несмолкаемой колокольни» Паруйра Севака стал артист балета и балетмейстер, Народный артист РСФСР Максим Мартиросян, которым и был поставлен балет.

Композитором Амбарцумом Перперяном в 1972 году был написан «Requiem Aeternam» (Памяти Комитаса) на основе одноименной поэмы Е. Чаренца (текст – на армянском и английском языках). В 1975 году это произведение прозвучало в Детройте в исполнении профессионального американского хора и было тепло принято слушателями.

Произведения Комитаса и его обработки народных песен стимулировали развитие армянской камерной, в частности, фортепианной музыки. Речь идет о транскрипциях песен Комитаса, авторы которых – профессиональные пианисты Роберт Андриасян и Георгий Сараджев.

Особо следует подчеркнуть тот факт, что в конце 1924 года студенты Московской консерватории Авет Габриэлян, Левон Оганджанян, Михаил Тэриан и Сергей Асламазян, под руководством профессора Московской консерватории Евгения Гузикова сделали первые шаги на пути к созданию Государственного армянского струнного квартета, который в мае 1932 года, еще при жизни Комитаса, был назван именем великого Комитаса. Квартет, который благодаря высокому исполнительскому мастерству получил мировое признание. Именно этот музыкальный коллектив в 1939 и 1956 годах участвовал в Москве в Декадах армянского искусства. В исполнении квартета во всем мире прозвучали квартетные переложения песен и танцев Комитаса в авторстве Сергея Асламазяна.

Образу Комитаса посвящены литературные произведения как в прозе, так и в стихах. Среди них особняком стоят поэмы «Несмолкаемая колокольня» Паруйра Севака и «Requiem Aeternam» Егише Чаренца. Следует отметить также «Песнь Комитасу» Гургена Маари, «Комитасу» Наири Заряна, «Газелла Комитасу» Ваграма Алазана, «Бейт Комитасу» Ованнеса Шираза, «Комитасу» Амо Сагияна, «Комитасу» Азата Вштуни, «На эшафот» Гегама Сарьяна, «Комитас» Ваагна Давтяна и другие стихи и поэмы. Комитас стал источником вдохновения и для зарубежных поэтов, таких как Арсений Тарковский, Павло Тычина, Кайсын Кулиев...

И, наконец, к образу Комитаса не раз обращались мастера армянского изобразительного искусства – многие армянские художники и скульпторы[25].

[25] См.: **Агасян** 2019.

* * *

Комитас очень любил цветы. По свидетельствам современников, ароматом его любимых роз и гвоздик всегда был наполнен его дом. Однажды в беседе с художником Фаносом Терлемезяном Комитас сказал: «Дорогой Фанос, я чувствую, что моя смерть будет счастливой: мои любимые цветы всегда будут на моей могиле»[26].

Действительно, у памятника Комитасу, воздвигнутого в 1955 году (скульптор – Ара Арутюнян) в Пантеоне деятелей науки и искусства ереванского сквера имени Комитаса, всегда лежат свежие цветы, символизирующие бесконечную любовь и уважение благодарного армянского народа к своему выдающемуся сыну, память о котором не померкнет никогда.

БИБЛИОГРАФИЯ

«Արարատ», 1896, № 4, էջ 189:

Արմենակ Շահմուրադյան (Տարոնի սոխակը) 1998, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 144 էջ:

Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչէն, Մոնթրեալ, 1994, 236 էջ:

Խսսրովեանց Խ. 1899, Նամակ Բեռլինից, «Մշակ» (Թիֆլիս), 22 մայիսի, № 92, էջ 2–3:

Կամսարական Տիգրան 1911, Հայկական գեղեցկութիւններ Հայր Կոմիտասին, «Լուսաբեր-Արև» (Կահիրե), 26 մայիսի – 8 հունիսի, № 990, էջ 1:

Կոմիտաս 2015, Երևան, Աշխարհի հայ նկարիչների միություն, 636 էջ:

Կոմիտաս 1898, Երգեցողութիւնք Ս.Պատարագի, «Արարատ» (Էջմիածին), 1898, № 3-4, էջ 111–117:

Կոմիտաս 2000, Նամակներ, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 224 էջ:

Կոմիտաս 2009, Նամականի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց – Պրինթինֆո», 552 էջ:

Կոմիտաս վարդապետ, 1910, Երաժշտագէտ Տ. Կոմիտաս Վրդ.ի բացատրականը, «Ժամանակ» (Կոստանդնուպոլիս), 25 սեպտեմբերի – 8 հոկտեմբերի, № 599, էջ 1:

Կոմիտաս վարդապետի ինքնակենսագրութիւնը 1931, «Անահիտ», № 1–2, մայիս-օգոստոս, էջ 2–6:

Սաֆարյան Խաչիկ 1999, Կոմիտաս-սքանչելագործ, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 344 էջ:

Տեր-Առաքելյան Վահան 1998, Նյութերի ժողովածու, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 200 էջ:

Չոպանյան Արշակ 1988, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 872 էջ:

Агасян А. 2019, Комитас глазами армянских художников и скульпторов (к 150-летию со дня рождения композитора), Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 88 с.

Геодакян Г. 2006, Пути формирования армянской музыкальной классики, Ереван,

[26] **Սաֆարյան** 1999, 154.

Издательство Института искусств НАН РА, 352 с.

Комитас, Армянская церковная музыка, «Кавказский вестник» (Тифлис), 1900, № 1, с. 106–110.

Шавердян Александр 1989, Комитас, Москва, «Советский композитор», 218 с.

Asatryan Anna, NAS RA Institute of Arts and the Study of Komitas' Creative Legacy, "Вестник арменоведения", 2018, № 1 (16), с. 162–171.

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱՐ

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Կոմիտաս, Էդգար Հովհաննիսյանի «Անտունի» բալետը, Համբարձում Պերպերյանի «Requiem Aeternam» (Կոմիտասի հիշատակին) կանտատը, Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմը, Եղիշե Չարենցի "Requiem Aeternam" պոեմը, հայ կերպարվեստ, Կոմիտասի կերպարը:

Կոմիտասը հայ ազգային դասական կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիրն է. իր նախորդների նվաճումների և համաշխարհային հարուստ փորձի օգտագործման ճանապարհով նա ստեղծեց հայ երաժշտության ազգային ոճը՝ խարսխված հայ ժողովրդական երգի վրա: Կոմիտասը մոռացությունից փրկեց հայ գեղջուկի երգը, բազմաձայնեց հայ ժողովրդական երգն ու հոգևոր եղանակները՝ ստեղծելով ազգային բազմաձայնությունը (պոլիֆոնիան):

Կոմիտասը հայ երաժշտության պրոպագանդիստն էր: Նրա կյանքի նպատակներից էր՝ ապացուցել աշխարհին, որ հայն ունի իր ինքնուրույն երաժշտությունը:

Կոմիտասը գիտնական-հետազոտող էր. նա հայ նոր երաժշտագիտության հիմնադիրն է: Իր ուսումնասիրություններով Կոմիտասը սկզբնավորեց երաժշտական ֆոլկլորագիտությունն ու երաժշտական միջնադարագիտությունը:

Կոմիտասը մանկավարժ էր. իր մանկավարժական գործունեության մեջ նա կարևորում էր ազգային երաժշտական կադրերի պատրաստման անհրաժեշտությունը, նրա գերագույն երազանքն էր ազգային կոնսերվատորիան: Կոմիտասն արտակարգ երգիչ էր և անկրկնելի խմբավար:

Այսպիսով, Կոմիտասն իր ստեղծագործական ոչ երկարատև կյանքի ըն-թացքում ծավալեց բազմակողմանի ու արդյունաշատ գործունեություն՝ մեծա-պես կանխորոշելով հայ երաժշտության զարգացման հետագա ուղիները:

Մյուս կողմից՝ հայ մշակույթում բացառիկ տեղ ու դեր ունի նաև Կոմիտա-սի կերպարը: Հայ երաժշտության մեջ ստեղծվեցին նրան նվիրված արժեքա-վոր ստեղծագործություններ:

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF KOMITAS IN ARMENIAN CULTURE

ASATRYAN A.

Summary

Key words: Komitas, Edgar Hovhannisyan's "Antuni", Hambartsum Perperyan's "Requiem Aeternam", Paruyr Sevak's "*Neverending* Cries from the Belfry", Yeghishe Charents' "Requiem Aeternam", Armenian visual arts, the image of Komitas.

Komitas is the founder of Armenian national classical music: building on his predecessors achievements and the vast international experience, he created the national style of Armenian music, anchored on the Armenian folk song. Komitas saved from oblivion the Armenian peasant song and polyphonized Armenian folk and sacred songs, thereby creating national polyphony.

Komitas was a dedicated propagator of Armenian music. One of his life goals was to convince the world that the Armenians had their own authentic music.

Komitas was a researcher: his studies pioneered the new Armenian musicology, paved the way for musical folkloristics and medieval musical studies.

Komitas was a pedagogue: in his teaching practice he gave priority to preparing national professionals of music. Komitas's most cherished desire was to have a national conservatory. He was also a rare singer and unequalled choirmaster.

Thus, during his short creative life, Komitas had carried out multifarious and fruitful activities, largely predetermining the further directions of development of Armenian music. On the other hand, Komitas' image has a special place and role in Armenian culture. Valuable works dedicated to him are created in Armenian music.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

VERJINE SVAZLIAN*
Docteur en Philologie
Chercheur principal à l'Institut d'Archéologie et d'Ethnographie de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie
vsvaz333@yahoo.com

LE GÉNOCIDE ARMÉNIEN ET LES HÉROÏQUES BATAILLES D'AUTODÉFENSE DES ARMÉNIENS DE LA CILICIE (ESSAI HISTORIQUE ET PHILOLOGIQUE)

Mots clés: Arméniens de Cilicie, Génocide Arménien, les batailles d'autodéfense, Survivants témoins oculaires, Témoignages, Empire Ottoman, l'Arménie Occidentale.

Introduction

En 1908, après la chute d'Abdülhamid II, les Jeunes Turcs prennent le pouvoir. Partisans de l'idéologie rétrograde du panturquisme, ils ont l'intention non seulement de conserver l'Empire Ottoman, mais d'assimiler et de turciser par force les Arméniens et les autres peuples chrétiens, dans le but de créer un État panturc, allant de la Mer Méditerranée jusqu'à la Mer d'Aral, où seraient réunis tous les peuples musulmans.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 29.12.20, գրախոսվել է 20.01.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

A peine un an après la promulgation de la Constitution turque (1908), la ville d'Adana et les villages peuplés d'Arméniens de ses environs, qui avaient échappé aux massacres précédents, deviennent la cible de la haine des ittihadistes.

En 1909, au cours de la semaine de Pâques, les quartiers arméniens d'Adana et les villages des environs brûlent dans les flammes. La foule pille toutes les boutiques, massacre les Arméniens désarmés et sans défense, sans ménager ni femmes, ni enfants.

« Que les Arméniens pleurent le cruel massacre,
La somptueuse Cilicie s'est transformée en désert,
Le fer, le feu et les pillages impitoyables
Ont détruit de fond en comble la maison de Rouben[1].

En une seule minute, les Arméniens désarmés
Sont passés au fer par la foule de sang assoiffée.
Les églises, les écoles sont vouées aux flammes
Des milliers d'Arméniens sont tués sans pitié.

Les Turcs sans merci ont fait des orphelins,
Laissant les enfants sans mère, les femmes sans mari
Ils ont détruit tout sur leur chemin,
Ils ont bu à satiété le sang arménien.

Trois jours et trois nuits, brûlant dans les flammes,
Exposés aux balles, livrés au yatagan,
Les Arméniens ont disparu de la surface de la terre;
Les rues arméniennes étaient des fleuves de sang.

Hélas, la riche Adana est désertée maintenant,
Toute la Cilicie est réduite en cendres... »[2].

Le massacre d'Adana est planifié à l'avance. C'est ce dont témoigne le télégramme d'Adil bey, conseiller du Ministère de l'Intérieur de la Turquie, adressé à tous les responsables turcs de la Cilicie, où il est dit : « Il faut faire très attention à ce que les établissements religieux étrangers et les consulats ne subissent aucun dommage »[3].

Ces événements historiques et politiques sont restés dans la mémoire des Arméniens de Cilicie comme *« la Boucherie d'Adana »*[4].

[1] La dynastie Roubénide a fondé la Cilicie Arménienne d'abord comme principauté (1080–1198), puis comme royauté (1198–1219) : Le Royaume Arménien de Cilicie.

[2] Variante populaire de la poésie de Smbat Burat, chanteur épique de Zeytoun. Voir **Սվազլյան** 1994. Ci-après les citations textuelles, que j'ai enregistrées des narrateurs ciliciens, sont citées avec le numéro successif du livre et le page. Ci-après : Cilicie, № 447, 173-174.

[3] **Ճիզմէճեան** 1930, 174:

[4] Pour plus de détails, voir la narration de Mikaél Kéchichian (né en 1904), originaire d'Adana. Cilicie, № 1409, 299.

C'est sous l'impression immédiate du massacre d'Adana que l'on a composé le chant populaire suivant, plein de pittoresque et d'une profonde expression :

« O les cèdres, les cèdres, les cèdres variés!
A chaque rayon de soleil, la résine coule, goutte à goutte,
Avec chaque goutte, c'est mon cœur qui pleure,
Le fleuve d'Adana semble un vrai déluge,
Je suis venu à toi, Adana massacrée!
Hélas, c'est vous que je vois, enfants égorgés! »[5].

Environ trente mille Arméniens tombent victimes du massacre d'Adana, de nombreux bourgs et villages arméniens sont rasés et incendiés. Toutefois, Moussa-Dagh, Dyortyol, Hadjn, Sis, Zeytoun, Cheikh Mourad, Fendedjak et un certain nombre d'autres localités arrêtent par leur autodéfense héroïque l'avance de milliers de Turcs et évitent les massacres.

En fait, c'est le début du Grand Génocide, lorsque les Jeunes Turcs se préparent à exterminer le peuple arménien, attendant un moment propice. Ce moment arrive avec le commencement de la Première Guerre mondiale. La Turquie entre en guerre avec ses objectifs de conquête et ses plans monstrueux d'extermination des Arméniens.

Le Génocide Arménien organisé par les Jeunes Turcs et les batailles héroïques d'autodéfense des Arméniens de Cilicie

Dès le 15 avril 1915, Talaat pacha, Ministre de l'Intérieur du gouvernement turc, Enver pacha, Ministre de la Guerre et le Dr. Nazym, secrétaire général de l'Ittihad et Ministre de l'Instruction, signent un ordre secret adressé aux organismes locaux du pouvoir, concernant la déportation et l'extermination des Arméniens[6]. Plein de haine, Talat pacha ordonne : « Il faut régler leur compte aux Arméniens », promettant de ne rien ménager pour la réalisation de ce but[7].

Au cours d'une séance du comité exécutif du parti Ittihad, Behaeddin Chakir annonce qu'il est indispensable de commencer et de terminer sans délai la délocalisation des Arméniens, tout en massacrant la population : « Nous sommes en temps de guerre, dit-il, nous n'avons pas à craindre l'intervention des grandes puissances, ni les protestations de la presse mondiale. Même si cela arrive, cela restera sans résultat, puisque le fait sera accompli »[8].

---

[5] Cilicie, № 446, 173.
[6] **Կիրակոսյան** 1965, 244:
[7] **Անտոնեան** 1921, 232:
[8] **Մեսրոպ** 1955, 258:

Talat pacha, ministre de l'Intérieur du gouvernement turc, promulgue un ordre spécial : « Le droit de vivre et de travailler sur le territoire de la Turquie n'existe plus pour les Arméniens. Conformément à cet état de choses, le gouvernement ordonne de ne pas ménager même les enfants au berceau... »[9].

Le comité exécutif de l'Ittihad planifie de réaliser la déportation et le massacre des Arméniens moins par la main de l'armée ou de la gendarmerie que par celle des criminels et des assassins libérés des prisons.

Dans ces circonstances historiques et politiques, la mobilisation générale (*Seferberlik* – turc) devient une véritable catastrophe pour les peuples chrétiens vivant en Turquie, y compris les Arméniens. Sous prétexte de mobilisation, les hommes arméniens de dix-huit à quarante ans sont enrôlés dans les bataillons d'ouvriers et, selon l'ordre spécial d'Enver pacha, ministre de la Guerre, tués dans des lieux secrets, loin des yeux du commun.

Voici pourquoi, enrôlé de force dans l'armée turque et ayant reçu sa *vessica* (prescription – Turc.), un jeune Arménien a le pressentiment que «c'est le chemin de la mort».

« Mère, réveille-moi pour que j'aille à la manœuvre,
Que je tienne à la main un fusil à miroir,
Je marcherai tout droit sur la route natale,
C'est le chemin de la mort;
Seigneur, protège-moi!
Les Arméniens y sont très nombreux,
Que Dieu nous vienne en aide! »[10] :

Et le jeune Arménien en vient à une conclusion juste :

« Je dois m'enrôler dans l'armée turque,
Je dois prendre un fusil,
Qu'ai-je à faire en Turquie,
Il vaut mieux que j'aille en Arménie »[11].

Le recrutement des soldats est suivi de la confiscation des armes. Cette dernière s'accompagne de pogromes, au cours desquels, sous prétexte de confisquer les « armes », les gendarmes turcs ruinent et pillent les maisons des Arméniens, arrêtent et mettent à mort beaucoup de gens.

Dans un chant composé dans cette langue turque mêlée d'arménien qui est si usitée chez les Arméniens de Cilicie, un officier turc demande à un jeune Arménien :

« - Garçon gâvur, dit la vérité, as-tu un fusil ?
- Non, effendi, c'est absurde,
Je ne sais pas, je n'ai rien vu,
Je ne sais pas, je n'ai rien vu ».

Mais ensuite, il ajoute à voix basse en arménien :

« C'est suspendu au mur, je n'en parlerai pas.
Je ne trahirai pas la nation arménienne »[12].

---

[9] **Ներսիսյան** 1991, 564–565:
[10] Cilicie, № 424, 165.
[11] Cilicie, № 423, 165.

Le recrutement des soldats et la confiscation des armes sont suivis de l'arrestation des intellectuels arméniens, afin que le peuple arménien soit privé non seulement de la force des armes, mais aussi de sa pensée directrice. Le samedi 24 avril 1915, à minuit, des centaines de notables arméniens de Constantinople sont arrêtés et conduits en prison, puis exilés le lendemain même. On chasse vers les déserts de Tchangher et d'Ayach, pour les y massacrer, Grigor Zohrab, juriste et écrivain, membre du parlement ottoman, Daniel Varoujan et Siamanto, poètes, Rouben Zardarian, Rouben Sévak, Hovhannes Tlkatintsi, Melkon Gurdjian, Eroukhan, Smbat Burat, le grand musicien Komitas, Tigran Tchugurian, Nazareth Taghavarian, écrivains et médecins, et beaucoup, beaucoup d'autres personnalités connues de Constantinople, de Sivas, de Diarbékir, de Marzvan, d'Erzeroum, de Césarée, d'Izmir et de bien d'autres lieux peuplés d'Arméniens.

Partout, les écoles et les collèges arméniens sont fermés.

« Ils sont entrés à l'école, ils ont saisi la maîtresse,
O mon Dieu!
Ils lui ont ouvert la bouche et lui ont coupé la langue.
O mon Dieu! »[13].

Puisque la maîtresse d'école avait eu l'audace d'apprendre la langue arménienne aux enfants arméniens, elle a dû subir cette affreuse punition.

Avec les foyers d'instruction arméniens, on détruit aussi les églises arméniennes. Le Patriarcat arménien de Constantinople est réuni au Catholicossat de Sis et le Catholicos Sahak II Khabayan est reconnu chef spirituel des Arméniens de Turquie.

Le 15 mars et le 3 avril 1915, les agents russes notent dans leurs rapports sur la Turquie qu'à travers tout le pays les Arméniens sont arrêtés et qu'on perpètre des massacres systématiques à Erzeroum, Dyortyol, Zeytoun et leurs environs, que des conflits sanglants ont lieu à Van, Bitlis et Mouch, des pogromes et des tueries à Akn et sur tout le territoire de l'Arménie Mineure, le peuple est pillé et massacré...

Dans le vilayet de Van qui n'est pas éloigné du lieu des opérations militaires, les Turcs ont le temps de massacrer sur place des milliers d'Arméniens, malgré l'autodéfense héroïque qu'opposent les habitants de Van pendant tout un mois. Lorsque les troupes russes s'approchent de Van, suivies des écrivains arméniens

---

[12] Cilicie, № 437, 167.

[13] Cilicie, № 449, 174.

Hovhannes Toumanian et Alexandre Chirvanzadé, elles découvrent des tableaux atroces. « ...Partout où ils l'ont pu, les Turcs ont massacré les Arméniens », écrit Hovhannes Toumanian dans ses souvenirs. «...Surtout les hommes et ils ont emmené les jolies femmes avec eux. Et quand ils en ont eu le temps et que la menace de l'armée russe et des volontaires arméniens n'a pas été trop proche, ils ont organisé des réjouissances barbares, ils ont crucifié, démembré tout vivants les gens pour disposer leurs membres de différentes façons, ils ont inventé des jeux, ils ont plongé à demi-corps les gens dans des chaudrons et fait cuire la moitié de leur corps pour que l'autre moitié le voie et le sente... Ils ont coupé au fer rouge les différentes parties du corps et les ont fait rôtir encore vivants. Ils ont massacré les enfants devant les yeux de leurs parents et les parents devant les yeux de leurs enfants »[14].

Et lorsque les troupes russes se retirent, elles sont suivies jusqu'en Arménie Orientale par les Arméniens de Van et de Sassoun qui ont héroïquement combattu dans les batailles d'autodéfense.

« La petite ville de Van et ses banlieues
Se sont remplies de centaines de milliers de cadavres,
La plaine s'est teinte de sang rouge,
Les nuages ont poussé des cris, et le ciel et les étoiles;
Ils hurlent ainsi et commandent
Que l'Europe et l'Amérique les entendent »[15].

Cependant, ni l'Europe ni l'Amérique n'interviennent et seuls les héros nationaux soutiennent le peuple, mais ils sont peu nombreux, alors que les forces des ennemis sont innombrables.

« Sassoun est une province riche en forêts,
Entourée des murailles de ses hautes montagnes,
Elle a toujours résisté à l'armée turque;
Mais Sassoun sent maintenant le sang chaud »[16].

Cette odeur de «sang chaud» n'est pas étrangère non plus à Karine, au Pont, à Mouch, à Sébaste, à Chapine-Karahissar, à Kharberd, à Malatya, à Diarbékir, à tous les lieux peuplés d'Arméniens de l'Anatolie Occidentale et Centrale : Izmit, Bursa, Ankara, Konya et ailleurs. On extermine tout le monde avec une cruauté inimaginable, sans ménager même les enfants au berceau.

Les Arméniens de Cilicie ne sont pas moins éprouvés. La ligne de chemin de fer Berlin-Bagdad, d'une importance exceptionnelle, passe par la Cilicie densément peuplée d'Arméniens. Cette circonstance n'est pas sans inquiéter le gouver-

---

[14] **Թումանյան** 1959, 212-213:
[15] **Սվազլյան** 1990, 127:
[16] Ibidem, 128.

nement de la Turquie, car la population arménienne de la Cilicie, habile, laborieuse et prospère, peut facilement occuper une position dominante dans l'économie turque. La Cilicie-Montagne est parsemée de villages et de bourgs arméniens à partir de Hadjn et de Zeytoun jusqu'à Dyortyol. Leurs habitants se consacrent à la fabrication de soieries, de tissus, de tapis et à d'autres métiers traditionnels, mais la génération montante est instruite grâce aux écoles et aux collèges arméniens et étrangers qui y fonctionnent et assument un rôle important dans le développement de leur monde spirituel. En outre, les violences et les massacres perpétrés dans beaucoup de provinces de la Turquie pour étouffer dans l'œuf l'idée même des « réformes » promises après la guerre russo-turque, mais jamais réalisées, les violences et les pillages commencés dans beaucoup de provinces n'ont pas encore définitivement décimé les Ciliciens, épris de liberté, qui cherchent depuis longtemps un prétexte pour se libérer du joug turc. Zeytoun, ce nid d'aigle cilicien, est depuis toujours la bête noire de la tyrannie turque. Il est donc temps pour cette dernière de régler leur compte aux audacieux Zeytouniotes aussi.

Les Zeytouniotes, possédant de glorieuses traditions de libération nationale du passé, auraient pu commencer cette fois aussi une lutte pleine d'abnégation, mais ils en sont empêchés par Sahak Khabayan, Catholicos de Cilicie, et les notables arméniens qui, trompés par les fausses promesses du gouvernement turc, font appel à la « soumission », arguant que même « un petit mouvement social pourrait mettre en danger tous les Arméniens des provinces turques ». Cette « inactivité » imposée par les chefs est décrite par des vers tragiques dans un long chant épique intitulé : *« Le Catholicos est venu avec sa mauvaise nouvelle »* (c'est-à-dire la nouvelle de ne pas prendre les armes – *V.S.*)[17].

Comme ailleurs, en Cilicie aussi le gouvernement turc a déjà confisqué les armes des Arméniens, enrôlé les jeunes gens dans l'armée turque, mais beaucoup de recrues ont réussi à fuir et se sont réfugiées à Zeytoun. Khourchid pacha est arrivé avec trois mille soldats pour exiger que les déserteurs cachés dans le vieux monastère de la Sainte Vierge, construit sur le mont Berzingue, se rendent aux autorités. Le 25 mars 1915, l'ennemi commence à mitrailler le monastère. Les défenseurs de Zeytoun, commandés par Panos Tchakrian, répondent au feu de l'ennemi, tout en économisant leurs modestes munitions.

[17] Cilicie, № 406, 158–159.

« Monsieur Panos Tchakrian a dit :
- L'affaire commence à se compliquer,
Notre or se fait étain aux mains de l'ennemi,
La rose de Zeytoun se fane avant d'avoir fleuri! »[18].

« ...Le monastère se trouvait juste en face de Zeytoun», nous a raconté Karapet Tozlian (né en 1903), originaire de Zeytoun, témoin des événements. *« Nous, les Zeytouniotes, nous observions de loin. Soudain, nous avons remarqué quelques soldats qui portaient un bidon de pétrole pour mettre le feu au monastère. Mais les eshkhiés* (combattants – *V.S.*) *de l'intérieur du monastère les ont tués »*[19].

Après douze heures d'un combat acharné, les jeunes Zeytouniotes sortent de nuit par les fenêtres de derrière du monastère et gagnent la montagne[20].

Le lendemain, les troupes turques attaquent de nouveau le monastère, croyant que les révoltés y sont encore, et y mettent le feu.

Le 9 avril, trois cents notables de Zeytoun sont conduits à la caserne, suivis des membres de leurs familles. Puis, ils sont tous chassés vers des lieux inconnus. Ce sont les premiers délocalisés. La déportation de Zeytoun commence. D'abord, on vide de ses habitants le quartier du monastère, puis les villages des environs de Zeytoun. Enfin, le nid d'aigle de Zeytoun est rasé...

Dans son rapport secret intitulé « Les massacres d'Arménie », Johannes Lepsius, président des missionnaires du Proche-Orient, parle de la déportation de Zeytoun : « ...Peu après, c'est la délocalisation de la population arménienne de toute la région de Zeytoun qui a commencé, beaucoup de convois, l'un après l'autre. Ils étaient environ vingt mille personnes. La ville avait quatre quartiers. Les habitants ont été chassés les uns après les autres, souvent les femmes et les enfants séparément des hommes. Seuls six Arméniens ont pu rester sur place, chacun étant le représentant d'un métier. La délocalisation a duré des semaines. A la seconde moitié de mai, Zeytoun était absolument vide. Six à huit mille habitants de Zeytoun ont été envoyés dans les districts marécageux de Karapounar et de Suleymaniyé, entre Konya et Ereyli ; dix à quinze mille ont été dirigés vers Deir

[18] Cilicie, № 398, 155.

[19] Cilicie, № 1393, 260.

[20] Soixante braves parmi les défenseurs du monastère, se battant à la vie ou à la mort, volent au secours de leurs frères de Fendedjak, non loin de Zeytoun, eux aussi menacés d'extermination. Pendant les neuf jours de ces combats héroïques, l'ennemi perd des centaines de soldats. Les munitions des Arméniens sont épuisées. Ils commencent à se battre avec des pierres. Vingt-six Zeytouniotes sont tués dans ces batailles. Certains sont sauvés, Aram Tcholakian, célèbre héros de Zeytoun, et ses compagnons d'armes entre autres.

ez-Zor, le désert de Mésopotamie sur l'Euphrate. D'interminables convois sont passés par Marach, Adana et Alep. La nourriture était insuffisante. Rien n'a été fait pour les installer quelque part ou du moins les conduire à la destination de leur déportation… »[21].

La déportation et le massacre des Arméniens de Cilicie commencent. L'une après l'autre, les villes peuplées d'Arméniens de Zeytoun, Fendedjak, Marach, Ayntap, Sis, Tarse, Mersine, Yarpouz, Albistan, Adana, Hadjn, Antioche, Iskenderun, Kessab, Beylan et bien d'autres sont vidées de leur population.

En quelques mois, le Génocide organisé par la tyrannie turque s'étend à presque toutes les régions peuplées d'Arméniens de l'Empire Ottoman : Mouch, Karine, Pont, Sébaste, Chapine-Karahissar, Kharberd, Malatya, Diarbékir ; à tous les lieux peuplés d'Arméniens de l'Anatolie Occidentale et Centrale : Izmit, Bursa, Ankara, Konya, atteignant Tchanakkalé, Rodosto et ailleurs.

Le peuple arménien sans défense, désarmé et privé de ces chefs, les larmes aux yeux, affamé et assoiffé, est chassé de son foyer et ses terres ancestrales sous des coups de matraques et de baïonnettes. « La déportation des Arméniens n'était qu'une condamnation à mort vilement voilée », écrit René Pinon[22], journaliste français.

Sur les routes de la déportation, les gendarmes et les criminels libérés des prisons et vêtus d'uniformes militaires, volent et dévalisent les gens, enlèvent et violent les femmes et les jeunes filles.

L'extermination des Arméniens est perpétrée sur place, de même que dans les lieux de leur exil, dans les immenses déserts de la Mésopotamie, surtout à Raqqa, Havran, Ras-ul-Ayn, Meskené et Deir ez-Zor.

« Le rossignol chante : c'est le printemps, c'est le printemps,
Ne ravive pas nos plaies, elles sont profondes, profondes,
Miséricorde, Seigneur, c'est donc ça Deir ez-Zor ?
Nos yeux se sont couverts d'un voile à force de pleurer ! »[23].

Et comme il est interdit de parler arménien, ils sont contraints à exprimer leur douleur et leurs souffrances principalement en langue turque[24].

« La brume couvre le désert de Deir ez-Zor,
O ma mère, ô ma mère, quel sort tragique!
Le sang couvre les gens et les herbes,
Les Arméniens meurent pour leur foi! »[25].

---

[21] **Գալուստեան** 1934, 178:
[22] Pinon 1916, 27.
[23] Cilicie, № 451, 174.
[24] À ce sujet, voir aussi: **Սվազլյան** 1987, 38–47:

Le massacre des Arméniens commence le dimanche de Pâques, le jour de la Résurrection du Christ, et ils subissent un martyre indescriptible avant d'être exterminés.

« Le dimanche de Pâques, on a ravagé les tentes,
Pour remplir les déserts d'Arméniens,
Pour les égorger comme des moutons,
Les Arméniens meurent pour leur foi! »[26].

Les innombrables cadavres des *« Arméniens qui meurent pour leur foi »* jonchent les alentours.

« Deir ez-Zor est un grand espace
Où les Arméniens égorgés gisent innombrables;
Les chefs ottomans sont devenus bouchers,
Les Arméniens meurent pour leur foi! »[27].

Innombrables sont tant *« les Arméniens égorgés »* que les malades et les moribonds, car une épidémie de typhus fait rage .

« Un rang d'abricotiers au désert de Deir-Zor,
Les déportés arméniens ont le typhus,
Ô ma mère, ô ma mère, quel sort tragique!
Est le nôtre au désert de Deir-Zor »[28].

Le désert de Deir ez-Zor est devenu un cimetière d'êtres vivants :

« La menthe a poussé dans le désert de Deir-Zor,
La puanteur des cadavres remplit l'univers,
Cet exil est pour nous pire que la mort,
Les Arméniens meurent pour leur foi! »[29].

Les scènes horrifiantes se succèdent et le peuple arménien est seul et abandonné dans sa douleur :

« Les blessés sont nombreux au désert de Deir-Zor,
Ne viens pas, Docteur, il n'y a pas d'espoir,
Il n'y a plus personne, il n'y a que Dieu,
Les Arméniens meurent pour leur foi! »[30].

Sur leur chemin de mort, les exilés arméniens expriment leur indignation par des malédictions :

« Que tu perdes la vue, Enver pacha,
Il ne reste plus de jeunes Arméniens... »[31].

Et aussi :

« Que l'inventeur de notre exil
Tombe sur la route de l'enfer ! »[32].

Particulièrement pénible est la situation des mères pillées et privées de leurs enfants. Voici pourquoi les mères arméniennes, privées des plus élémentaires conditions de vie après avoir tout donné au gouvernement turc et aux bandits armés, sachant leur fin proche, confient leurs enfants bien-aimés aux Arabes du

[25] Cilicie, № 457, 176.
[26] Cilicie, № 473, 178.
[27] Cilicie, № 460, 176.
[28] Cilicie, № 466, 177.
[29] Cilicie, № 468, 178.
[30] Cilicie, № 496, 182.
[31] Cilicie, № 531, 187.
[32] Cilicie, № 519, 185.

désert, afin qu'eux du moins restent en vie, puisqu'elles sont condamnées au martyre.

« Laisse-moi passer, Khabour[33]*, traverser le désert,*
Mon enfant tout nu est au village arabe »[34].

Dans ses souvenirs, Grigor Guzalian (né en 1903, Moussa-Dagh, village de Kabousié), âgé de quatre-vingt-dix ans, s'est rappelé avec une profonde reconnaissance de la bonne vieille Arabe chrétienne du village de Mouhardi, sur la route de Homs à Hama, qui chaque soir partageait en cachette le pilaf qu'elle avait préparé et les morceaux de pain cachés dans sa ceinture entre les orphelins arméniens couchés sous les murs, avant de disparaître dans le noir…[35].

« Je suis resté seul au désert de Deir ez-Zor,
C'est là que j'ai perdu ma mère et mon père,
Ô ma mère, ô ma mère, quel sort tragique!
Est le nôtre au désert de Deir ez-Zor »[36].

Dans les souvenirs racontés par nos rescapés, il y a de nombreux témoignages concernant les enfants arméniens tués ou convertis de force à l'islam. Haroutiun Alboyadjian (né en 1904), originaire de Fendedjak, s'est rappelé avec amertume, sa triste enfance à l'orphelinat turc, lorsque des centaines d'enfants arméniens affamés, petits ou grands (même des bébés), ayant perdu leurs parents, grouillaient au centre de la grande salle de l'orphelinat turc, sur un tas de paille, sans avoir conscience que beaucoup d'entre eux étaient déjà morts, alors que les autres étaient traînés pour être circoncis, dotés d'un nom nouveau et convertis…[37].

Voici pourquoi, souhaitant échapper à la conversion forcée, au mariage avec les Turcs et à la destinée d'être la mère d'un Turc :

« …Les jeunes filles arméniennes se prennent par la main,
Et se précipitent dans l'Euphrate[38]*, la tête la première… »*[39].

Le serment des jeunes filles arméniennes est leur protestation :

« En route, en route, jeunes Arméniennes,
Un jour la mort doit venir à notre rencontre,
Plutôt que de devenir épouses d'ennemis,
Cherchons notre mort dans l'Euphrate »[40].

Quant à l'Euphrate, ses eaux sont teintes en rouge par le sang des Arméniens :

---

[33] Khabour ou Habour – rivière qui coule près de Deir ez-Zor.

[34] Cilicie, № 500, 182.

[35] Cilicie, № 1400, 280.

[36] Cilicie, № 492, 181.

[37] Cilicie, № 1410, 301–303.

[38] Dans l'original, c'est la variante «Eprev» qui est employée ; c'est un autre nom de la rivière Euphrate.

[39] Cilicie, № 450, 174.

[40] Cilicie, № 568, 196.

« Le désert de Deir ez-Zor est pierreux, impossible de le traverser,
Les eaux de l'Euphrate sont amères;
Impossible de les boire !
Comment boire de l'eau mêlée de sang arménien ? »[41].

Soghomon Eténikian (né en 1900), originaire de Mersine, qui avait quinze ans à cette époque, nous a communiqué : *«...Environ trois à quatre cents jeunes femmes et jeunes filles, les ceintures attachées l'une à l'autre se jetaient dans l'Euphrate l'une à la suite de l'autre pour ne pas tomber aux mains des Turcs. On ne voyait pas le courant de l'eau, les cadavres s'étaient entassés les uns sur les autres comme une forteresse et les chiens étaient devenus enragés à force de manger de la chair humaine... »*[42].

Poghos Soupkoukian, dit Achough [Ménestrel] Dévelli (né en 1887), originaire de Moussa-Dagh et témoin oculaire de ces événements historiques, nous a communiqué en 1956 ses douloureux souvenirs de la délocalisation de la Cilicie dans un chant épique de sa propre composition :

« En mille neuf cent quinze,
Les Arméniens de Cilicie ont été massacrés!
Les pachas turcs Enver et Talat
Sont devenus cause de la déportation ;
Ils ont exterminé le peuple arménien,
Que leurs langues ne se sont-elles pas desséchées
Avant de donner cet ordre !
De quoi étaient coupables les enfants innocents ?
Que les mains tenant des épées soient punies,
Comment oublier les enfants arméniens ?
Les sœurs qui se jetaient à l'eau la main dans main ?
Personne n'a protégé le peuple arménien »[43].

En effet, *« personne n'a protégé le peuple arménien »* qu'on chassait sans armes et sans défense sur les routes de l'exil.

La déportation et les massacrés perpétrés par la tyrannie des Jeunes Turcs s'amplifient en l'espace de quelques mois seulement et s'étendent à l'Arménie Occidentale, à la Cilicie, à l'Anatolie toute entière. L'une après l'autre, les villes de Sivas, de Chapine-Karahissar, de Kharbert, de Malatya, de Diarbékir, d'Izmit, de Bursa, d'Ankara, de Konya et des autres localités de l'Anatolie Centrale et Occidentale se vident de leur population arménienne.

Le 18 juillet, l'ordre de la déportation des Arméniens de Kessab arrive. Ces jours-là, le Révérend Père Tigran Andréassian parvient à s'évader des convois de déportés de Zeytoun, atteint son Moussa-Dagh. Le 19 juillet, presque tous les

[41] Cilicie, № 506, 183.
[42] Cilicie, № 1425, 314.
[43] **Սվազյան** 1984, 128:

habitants des sept villages du Moussa-Dagh conviennent de ne pas se soumettre à l'ordre fatal de la délocalisation[44] :

« On a entendu les paroles d'Essaïe Yaghoubian :
- Grimpez sur la montagne, a-t-il dit à tous,
N'inclinons pas la tête devant l'ennemi,
Vainqueurs ou battus, mourons sur notre terre »[45].

Movses Panossian (b. 1885), âgé de cent six ans, dernier participant de la résistance héroïque du Moussa-Dagh, nous a communiqué le récit de ces événements et surtout le serment prêté par les combattants :

« C'est là que je suis né et c'est là que je mourrai,
Je n'irai pas mourir comme esclave,
Mais le fusil à la main, je mourrai ici,
Plutôt que de devenir émigrant »[46].

Des sentiments d'indignation et de vengeance remplissent tous les cœurs. Hommes ou femmes, jeunes ou vieux, abandonnant maisons et vergers, montent tous au sommet inaccessible du Moussa-Dagh pour défendre leur honneur et leur dignité, pour tenir tête aux innombrables troupes ennemies.

Sans perdre une minute, ils s'organisent et commencent tous ensemble à dresser des tentes, à creuser des tranchées, à élever des fortifications en y ménageant des points de feu. Ailleurs, ils taillent la forêt pour élargir leur champ de vision. Même les petits garçons ont leur devoir à remplir, ils assurent les communications entre les différents secteurs, ce qui leur vaut le surnom de « garçons-téléphones ». Les femmes préparent la nourriture, les jeunes filles apportent aux combattants l'eau des sources lointaines. Pas à pas, l'ennemi se rapproche des positions du Moussa-Dagh, mais le feu ouvert de divers points laisse une impression de défense circulaire et les Turcs fuient terrorisés, laissant des centaines de morts.

Pendant quarante jours, on livre des combats acharnés sous le commandement d'Essaïe Yaghoubian, de Pétros Demlakian et du Révérend Tigran Andréassian. Pendant ce temps, quatre sérieuses batailles ont lieu sur les hauteurs de Kyzyldja, Kouzdjegha, Damlajek et Kaplan-Douzagh. Cependant, l'ennemi amène du renfort pour maîtriser les révoltés arméniens. Les vivres et les munitions des défenseurs de Moussa-Dagh s'épuisent. Les averses rendent inutilisables les trois

---

[44] Le Père Tigran Andréassian est l'un des participants actifs des combats héroïques du Moussa-Dagh. D'après Alexandre Pachayan, il est le prototype du personnage d'Aram Thovmassian du livre Les quarante jours du Moussa-Dagh de Franz Werfel (*Voir* Andréassian 1967, 5).

[45] *Voir* le chant épique en entier dans: **Սվազլյան** 1984, 128:

[46] Cilicie, № 1397, 268.

cents fusils de chasse dont ils disposent, mais ils ne perdent pas courage et continuent à se battre héroïquement.

« Nous sommes les courageux soldats du Moussa-Dagh,
Tous parfaitement entraînés à manier les armes,
Les Turcs voudraient nous déporter,
Et dans les déserts nous exterminer.
Nous ne voulons pas être battus comme des chiens,
Nous voudrions laisser un bon souvenir,
Mourir bravement est notre point d'honneur,
Notre fierté : servir la nation jusqu'à la mort »[47].

L'ennemi assiège le Moussa-Dagh de trois côtés. Dans l'espoir de recevoir du secours du côté de la Mer Méditerranée, les combattants dessinent une grande croix rouge sur un drap blanc et l'étendent sur le flanc de la montagne. Quelques jours plus tard, le «Guichen», un navire militaire français, remarque de loin le drap. Le 13 septembre, plus 4.200 personnes sont transportées à Port-Saïd[48].

Le combat héroïque du Moussa-Dagh bouleverse le monde entier. Il montre de quoi est capable un petit peuple lorsqu'il possède des traditions héroïques et une volonté collective[49].

Dès le mois de mai 1915, l'ittihadiste Ali Haydar, le nouveau mutasarrif (gouverneur) d'Urfa (Edesse), organise l'arrestation des quarante notables arméniens du lieu et exige de tous les Arméniens de remettre leurs armes au gouvernement en l'espace de quarante-huit heures. A la fin de juillet, il met également en prison l'archimandrite Artavazd Galentérian, chef du Diocèse arménien d'Urfa, un homme instruit et cultivé. En août, 1.500 jeunes recrues arméniennes d'Urfa sont massacrées dans les localités de Goussémé et de Karakeupri. Ensuite, cent commerçants sont emprisonnés et malgré la rançon payée par leurs familles, ils sont tous tués. Cent autres personnes sont arrêtées et subissent le même sort. C'est alors qu'arrivent à Urfa, désormais privée de ses courageux jeunes gens, les exilés de Zeytoun, ainsi que de nouveaux convois d'Arméniens déportés des différentes provinces de la Turquie. On n'entend que les pleurs et les plaintes des mères ayant perdu leurs enfants, des récits horrifiants sur les jeunes filles et les petits

---

[47] Cilicie, № 402, 157.

[48] *Voir* les narrations de Movses Panossian (né en 1885), Movses Balabanian (né en 1891), Hovhannes Iprédjian (né en 1896), et de beaucoup d'autres participants des combats d'autodéfense du Moussa-Dagh. Cilice, № 1397–1399, 268–274.

[49] Pour plus de détails, voir: **Անդրեասեան** 1935 (en arménien) et **Գուշագճեան** 1970 (en arménien). *Voir* les chants folkloriques et épiques relatifs à ces événements dans: **Սվազլյան** 1984, 128–133:

innocents en bas âge. Les 35.000 Arméniens d'Urfa décident de suivre l'exemple du Moussa-Dagh et de mettre les armes à la main.

En octobre 1915, l'héroïque autodéfense d'Urfa s'organise sous le chef de Mekertitch Yotnéghbayrian et de Haroutiun Rastekélénian. Tous les Arméniens d'Urfa se soulèvent. Jeunes et vieux, garçons et filles, tous combattent avec abnégation pendant vingt-cinq jours et nuits sans connaître aucun repos. Les quartiers arméniens sont partagés en six secteurs militaires où sont répartis huit cents combattants. Les habitants d'Urfa prêtent serment : « Nous sommes prêts à mourir les armes à la main »[50].

Toutefois, les gendarmes turcs et la foule qui les suit passent à de nouvelles offensives, ils s'emparent de l'église catholique arménienne. Les défenseurs d'Urfa permettent à l'ennemi de pénétrer dans le quartier arménien, dont ils ferment ensuite les portes, et se mettent à exterminer les Turcs. Leur bravoure est devenue légendaire.

« Urfa est grande, on ne la partagera pas,
Ses fondements sont solides, ils ne crouleront pas,
Les courageux défenseurs d'Urfa,
Ailleurs, on n'en trouverait pas »[51].

Confrontés à cette résistance obstinée, les Turcs envoient à Urfa une armée régulière de six mille soldats commandés par Fakhri pacha et suivis d'une horde de douze mille combattants irréguliers.

Les défenseurs d'Urfa causent de grandes pertes aux massacreurs turcs. Rageant, Fakhri pacha s'écrie : « Qu'aurait été notre situation si en ces jours pénibles plusieurs Edesse s'étaient soulevées contre nous ? »[52].

Grièvement blessé au genou, M. Yotnéghbayrian passe en civière de position en position pour encourager les combattants.

Fakhri pacha envoie un messager chez M. Yotnéghbayrian. C'est M. Eckart, un fabricant allemand, qui le somme d'arrêter la résistance et de se rendre. Mais l'héroïque fils d'Urfa lui répond : « Si vous avez les sentiments d'un homme civilisé et chrétien, sauvez plutôt le peuple arménien innocent qui est exterminé dans les déserts! »[53].

Le lendemain même, l'ennemi resserre encore plus l'étau du siège et détruit le quartier arménien au moyen d'une terrible canonnade. La situation des Armé-

---

[50] **Սահակեան** 1955, 818:
[51] Cilicie, № 404, 158.
[52] **Արզումանյան** 1969, 453:
[53] Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1965, 804:

niens empire de jour en jour. Le 23, les Turcs assaillent le quartier arménien et sévissent cruellement contre les défenseurs dévoués d'Urfa. Quant aux huit cents familles encore vivant au village voisin de Kamourdj, elles sont chassées vers Deir ez-Zor et leur majorité est massacrée…

Ainsi, la délocalisation et les massacres s'étendent déjà non seulement à la Cilicie et l'Arménie Occidentale, mais encore à l'Arménie Mineure, aux provinces peuplées d'Arméniens de l'Anatolie Orientale et Centrale, autrement dit à toute la Turquie ottomane. Plus de deux millions d'Arméniens occidentaux tombent victimes du Génocide ou se dispersent à travers le monde[54].

Bourreau du peuple arménien, Talat se vante insolemment d'avoir résolu en trois mois le Problème arménien, ce qu'Abdülhamid n'avait pas réussi à faire pendant quelques décennies.

Dès 1916, au cours de la Première Guerre mondiale, d'après un accord secret conclu entre les États alliés, l'Angleterre et la France, en cas de défaite de la Turquie, les 2.600.000 hectares de terres cultivables et fertiles de la Cilicie doivent passer sous le protectorat de la France. Les pouvoirs anglais et français ont passé un accord préalable avec la Délégation nationale arménienne, selon lequel si les volontaires arméniens combattent à côté des Alliés contre la Turquie, après la victoire les Arméniens recevront de vastes possibilités politiques et les volontaires arméniens deviendront les soldats de la Cilicie arménienne autonome nouvellement formée.

Dès lors, les jeunes Arméniens (originaires du Moussa-Dagh, d'Ayntap, de Marach, Kessab, Hadjn, Houssénik, Tchengouch, Sébaste, Kharberd, Arabkir et d'ailleurs), s'échappant de l'armée turque, des routes de l'exil et d'ailleurs, arrivant même de la lointaine Amérique, se font recruter par l'armée française pour former la Légion orientale (arménienne).

Méprisant la mort, les volontaires arméniens, pleins du désir de venger les centaines de milliers de leurs compatriotes martyrisés, infligent une défaite aux troupes turco-allemandes en remportant la brillante victoire d'Arara près de Nablus en Palestine. Les braves légionnaires arméniens sont loués par les commandants des troupes anglaises et françaises. Le 12 octobre 1918, le Général Alembi envoie une dépêche à Poghos Nubar, Président de la Délégation nationale arménienne, où il écrit : « Je suis fier d'avoir sous mon commandement un régiment

[54] Pour plus de détails, *voir* **Կիրակոսյան** 1965:

d'Arméniens. Ils se sont bravement battus et ont fortement contribué à la victoire »[55].

D'après le traité de Sèvres conclu après la guerre, le protectorat de l'Entente doit être établi sur la Cilicie et les troupes turques doivent déjà la quitter[56].

Miraculeusement rescapés des déserts de Deir ez-Zor, de Ras-ul-Ayn et d'autres lieux de mort, épuisés, squelettiques, ayant tout perdu, les exilés arméniens arrivent peu à peu pour s'installer en Cilicie. Pleins de foi et d'espoir en l'avenir, ils se mettent à relever les ruines et à cultiver la terre redevenue vierge. Cependant, les kémalistes venus au pouvoir parviennent à se mettre d'accord avec les pays de l'Entente et à contraindre les Français à retirer leurs corps pacificateurs de la Cilicie. Non seulement le commandement militaire français ne prend pas de mesures sérieuses pour garantir la sécurité des Arméniens, mais il laisse sur place le pouvoir aux mains des militaires turcs, et les musulmans ne déposent pas leurs armes.

Ne reconnaissant pas le traité de Sèvres et profitant de l'indécision et de la faiblesse du commandement militaire français, les troupes kémalistes et les mercenaires locaux tournent leurs armes contre les Arméniens de la Cilicie.

Dès janvier 1920, les troupes kémalistes attaquent les localités arméniennes de la Cilicie. Pendant les combats acharnés qui durent vingt-deux jours, les Arméniens de la ville de Marach sont massacrés et la ville réduite en cendres.

« Hélas, Marach, on t'appelle Marach !
Mais comment appeler Marach
Une ville où l'on brûle une église ?
Et les Arméniens y sont réduits en cendres ! »[57]

Verguiné Mayikian (née en 1898), survivante miraculeusement rescapée des massacres de Marach, nous a communiqué : *« L'église des Quarante Martyrs de Marach était construite sur une hauteur. Les Arméniens qui remplissaient l'église attendaient que les portes soient ouvertes la nuit, mais à dix heures, onze heures, minuit personne n'a ouvert les portes. Les Arméniens étaient là sans eau, sans lumière, sans commodités, une horreur... Les uns pleuraient, d'autres se plaignaient, d'autres encore priaient. En un mot, une situation inouïe. Nous entendions leurs voix de la cave de notre maison où nous nous étions cachés. Soudain, à une heure et demie nous avons vu par la lucarne que quelques Turcs étaient montés sur la coupole de l'église et jetaient à l'intérieur des torchons imbibés de*

[55] **Քէլէշեան** 1949, 592:
[56] Pour plus de détails, *voir* **Սահակյան** 1970, 117:
[57] Cilicie, № 539, 188–189.

pétrole et allumés. …L'odeur de brûlé s'est répandue partout. Le cœur se fendait en entendant les cris qui sortaient de l'église… Les monstres avaient fait ce qu'ils voulaient. Personne n'était plus vivant ni à l'église, ni dans notre voisinage. Le dallage de l'église qui était de quelques centaines de mètres carrés, semblait être couvert d'une grosse couche de savon; la graisse humaine avait fondu, coulé et s'était solidifiée sur une épaisseur de deux doigts... »[58].

Ensuite, les huit mille Arméniens restés vivants sont contraints à prendre la route de l'exil avec six mille Arméniens d'Urfa. Ils sont dirigés vers Alep, Damas, Beyrouth, Jérusalem et les régions grecques d'Anatolie…

Le 1er avril 1920, les kémalistes assiègent Ayntap. Après la trêve et la fin de la guerre, quelque dix mille Arméniens originaires d'Ayntap et huit mille déportés de Sébaste s'y sont à peine installés dans l'espoir d'une vie enfin tranquille que la tempête recommence. Un organisme militaire central est créé auprès de l'Union nationale du lieu, sous le chef d'Adour Lévonian. Ce dernier prend compte des armes et des munitions dont disposent les sept cent cinquante combattants et organise la fabrication de bombes.

Guévork Hékimian (né en 1937) nous a communiqué avec inspiration ces événements historiques : *« Adour Lévonian a fait fondre même les marmites des habitants d'Ayntap pour en fabriquer des boulets. Avec ses volontaires, il a attaqué l'ennemi et rompu la ligne du siège. En une nuit, les vingt-quatre mille soldats d'Ali Kelendj se sont enfuis terrorisés en hurlant : « Gâvurun gözünü kan doldu » (« Les infidèles voient rouge »), ce qui signifiait que les Arméniens avaient l'intention de se venger). A Ayntap, on avait consacré ce chant à Adour Lévonian:*

Adour pacha, réveille-toi! Les Turcs attaquent :
Jette bien vite tes bombes! Volontaires, en campagne! »[59].

Les Arméniens d'Ayntap passent à l'autodéfense. Ils créent une troupe armée de sept cent cinquante personnes. Les batailles continuent à Ayntap avec certains intervalles…

A la même époque, Gozan oghlou Doghan bey, commandant en chef des troupes en campagne contre la Cilicie, assiège la ville de Hadjn avec son armée de plusieurs milliers de soldats. Des trente à trente-cinq mille habitants arméniens de Hadjn, seuls six mille sont restés vivants. D'après les kémalistes, « La prise et la destruction de fond en comble de Hadjn, citadelle arménienne de la Cilicie, de-

[58] Cilicie, № 1414, 306–307.
[59] Cilicie, № 407, 160.

vraient être l'affaire d'une heure et une petite attaque suffirait à exterminer les six mille Arméniens »[60].

Cependant, les habitants de Hadjn sont pleins de résolution et avec leur chef, l'avocat Karapet Tchalian, ils forment le Conseil suprême de l'autodéfense de Hadjn. Ils élisent commandant l'officier Sarkis Tchébédjian, compagnon d'armes du général Andranik. Ils organisent quatre compagnies et un escadron de soixante cavaliers. Hadjn et ses environs sont divisés en quatre secteurs d'autodéfense. On creuse des tranchées. On construit des positions et d'autres fortifications. L'humeur guerrière est commune à tous. On entend partout des chants louant la liberté :

« En avant, en avant, habitants de Hadjn!
Nos ennemis, les Turcs sont là,
En avant, battons-nous, aux armes, aux armes !
Voyons ce que nous veut l'ennemi ! »[61].

On partage entre les mille deux cents hommes de seize à cinquante ans, capables de porter des armes, les cent trente-deux fusils qui sont à leur disposition. Par la suite, on apporte trois cents autres fusils, mais tout cela est fort insuffisant pour combattre les troupes turques armées des inépuisables munitions fournies par les bolcheviks[62].

C'est pourquoi les habitants de Hadjn, fort en peine d'armes et de munitions, attendent avec impatience l'aide qui doit leur arriver du dehors par l'intermédiaire de l'Union nationale d'Adana, aide qui doit les fournir non seulement d'armes et de munitions, mais aussi de combattants. Enfin, l'avion tant attendu apparaît dans le ciel :

« L'avion est venu, porteur de bonnes nouvelles,
Remplissant nos cœurs de joyeux espoirs,
Tous les combattants errent sans armes,
C'est avec leur âme qu'ils veulent battre les Turcs.
Nos frères nous ont déjà écrit une lettre :
« Combattez, frères, nous arrivons », disent-ils,
Mais, pas de nouvelles! Nos jours passent vite,
De mille soldats promis, on n'a pas vu deux »[63].

La situation des défenseurs désarmés de Hadjn est bientôt désespérée, car les hauts représentants militaires français mènent une politique hypocrite. Non

---

[60] **Թերզեան** 1956, 241:

[61] Cilicie, № 413, 163.

[62] Sur ces événements et ceux qui ont suivi, voir la narration du Zeytouniote Hovsep Bechtikian (né en 1903), Cilicie, № 1392, 253.

[63] Cette poésie d'Aram Aspet, transformée en chant, nous a été communiquée avec fierté, mais les larmes aux yeux, par Nazéni Satamian (né en 1926), native de Hadjn, *Voir* Cilicie, № 414, 162.

contents de ne pas tenir leur promesse de fournir des vivres, des armes et des munitions à l'autodéfense, ils informent les Turcs de l'organisation de l'autodéfense de Hadjn.

« Vivre ou mourir, courageux fils de Hadjn,
On nous dit de prendre, sinon nous mourrons,
Prenons donc le terrible canon,
Afin de remporter une victoire glorieuse… »[64].

Les combattants de Hadjn s'emparent à grand-peine d'un énorme canon de l'ennemi, mais ils ne trouvent pas de boulets pour le faire tirer et se défendre. La famine sévit à Hadjn : *« Les gens sont contraints à manger des chats, des souris, des chiens, du cuir, l'écorce et les feuilles des arbres »*[65]. L'ennemi reçoit de nouveaux renforts en canons et innombrables soldats de l'armée régulière. Après une résistance obstinée, longue de huit mois, les maisons en pierre de Hadjn sont détruites par une canonnade bien nourrie et les kémalistes réussissent à détruite et à brûler la ville. Des centaines de braves combattants tombent dans leurs positions et des milliers d'habitants sont massacrés sans pitié. Seules trois cent quatre-vingts personnes arrivent à rompre le siège de l'ennemi et à sortir en combattant du terrible cercle de feu.

« Avec ses trois cents courageux Arméniens,
Tous armés de fusils de chasse,
Résistant bravement à Doghan bey,
Hadjn est tombé en criant « Vengeance »[66].

Après une résistance héroïque de trois cent quatorze jours, Ayntap aussi tombe en criant « Vengeance », de même que tombent Sis, l'ancienne capitale de la Cilicie, l'historique Tarse, le centre commercial Adana et toutes les localités peuplées d'Arméniens de la Cilicie, puisque, dérogeant à ses obligations d'allié, le gouvernement français signe le 20 octobre 1921 le traité d'Ankara, selon lequel la Cilicie passe sous la juridiction de la Turquie, et abandonne à leur sort les Arméniens de Cilicie, menacés d'extermination… Quant au nid d'aigle de Zeytoun, qui, lors de l'insurrection de 1862 a tiré le premier boulet contre la tyrannie ottomane, seuls mille cinquante-huit rescapés par miracle survivent après le Génocide d'une population jadis prospère de trente mille habitants, ils reviennent et commencent avec peine à relever les ruines des cendres. Sous le chef d'Aram Tcholakian, héros national, et ses compagnons d'armes Hovhannes Simonian, Echkhia Karapét, Manouk et d'autres braves, ils se joignent au groupe des héros qui com-

[64] Ibidem.
[65] **Արամ** 1961, 242:
[66] Cilicie, № 415, 163.

battent avec Avétis, originaire d'Adana[67], ils forment un détachement de cinq cents personnes, hommes et femmes, qui, les armes à la main, combattent jour et nuit dans les montagnes infranchissables du Taurus, plongeant dans la terreur les villages turcs des environs et, bien que poursuivis par les soldats turcs, ils surmontent des difficultés incroyables et se battent contre les troupes turques jusqu'à l'armistice dans l'espoir de sauver le berceau de leurs ancêtres, fondée par les rois Roubénides, la Cilicie prospère de jadis…

Bien que le gouvernement turc réprime impitoyablement les héroïques mouvements de résistance et d'autodéfense qui s'organisent en divers lieux, les héros arméniens, qui combattent pour les droits humains les plus élémentaires et l'existence physique du peuple, laissent une trace brillante dans l'histoire de la lutte de libération nationale du peuple arménien.

Conclusion

Bien que la tyrannie ottomane aient cruellement écrasé les batailles héroïques de résistance et d'autodéfense commencées en Cilicie et ailleurs, les dévoués héros arméniens, qui combattaient par leurs droits humains élémentaires et l'existence physique de la nation, ont laissé un souvenir ineffaçable dans la lutte de libération nationale du peuple arménien.

BIBLIOGRAPHIE

Անդրեասեան Տ. 1935, Զէյթունի տարագրութիւնը և Սուետիոյ ապստամբութիւնը, Հալէպ, Գ հրատ, 100 էջ:

Անդրեասեան Տ. 1967, Սվեդիայի բարբառը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 392:

Անտոնեան Ա. 1921, Մեծ ոճիրը, Պօսթըն, «Պահակ», 306 էջ:

Արամ Ասպետ 1961, Դրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն, Պէյրութ, «Տոնիկեան», 1961, 324 էջ:

Արզումանյան Մ. 1969, Հայաստան. 1914–1917, Երևան, «Հայաստան», 780 էջ:

Գալուստեան Գ. 1934, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, «Կոչնակ» տպ., 944 էջ:

Գուշագճեան Մ. 1970, Յուշամատեան Մուսա Լերան, Պէյրութ, «Ատլաս», 877 էջ:

Թերզեան Ս. Յ. 1956, Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Պուենոս-Այրէս, 2-րդ տպ., 702 էջ:

Թումանյան Հովh. 1959, Երկերի ժողովածու, h. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 670 էջ:

[67] *Voir* la photographie du groupe des braves de l'Amanus et la narration du Zeytouniote Hovsep Bechtikian (né en 1903), Cilicie, № 1392, 253.

Կիրակոսյան Ջ. 1965, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, «Հայաստան», 557 էջ:

Ճիզմէճեան Մ. 1930, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890–1925, Ֆրէզնո, «Նոր օր», 572 էջ:

Մեսրոպ Լ. 1955, Տէր Զոր, հ. Բ, Փարիզ, ա. հ., 1024 էջ:

Յուշամատեան Մեծ եղեռնի. 1915–1965. 1965, խմբ. Գերսամ Ահարոնեան, Պէյրութ, «Զարթօնք», 1116 էջ:

Ներսիսյան Մ. 1991, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, «Հայաստան», 758 էջ:

Սահակեան Ա. 1955, Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Պէյրութ, «Ատլաս», 1368 էջ:

Սահակյան Ռ. 1970, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919–1921 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 112 էջ:

Սվազլյան Վ. 1984, Մուսա Լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 16, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 215 էջ:

Սվազլյան Վ. 1987, Մեծ եղեռնի իրադարձություններն արտացոլող թրքալեզու երգերը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 5 (533), ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 38–47:

Սվազլյան Վ. 1990, Մեծ եղեռնի իրադարձություններն արտացոլող ժողովրդական երգերը, «Նորք», Երևան, № 12, էջ 125–130:

Սվազլյան Վ. 1994, Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 408 էջ:

Քէլէշեան Մ. 1949, Սիս-Մատեան, Պէյրութ, տպ. «Հայ ճեմարանի», 770 էջ:

Pinon R. 1916. La suppression des Arméniens. Méthode allemande – travail turc, Perrin et Cie, 75 p.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ
(Պատմաբանագիտական ակնարկ)

ՍՎԱԶԼՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիահայություն, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, ականատես վկաներ, վկայություններ, Օսմանյան կայսրություն, Արևմտյան Հայաստան

1915 թ. ապրիլից թուրքական կառավարության կազմակերպած տեղահանությունն ու կոտորածը կարճ ժամանակում ընդգրկել է գրեթե ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքները:

Տարբեր վայրերում հայերը կազմակերպել են հերոսական ինքնապաշտպանական մարտեր: Թեպետ թուրքական կառավարությունը դաժանորեն ընկճեց ծայր առած դիմադրողական-ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, սակայն իրենց մարդկային տարրական իրավունքների և ազգի ֆիզիկական գոյության համար մարտնչող անձնուրաց հայ հերոսները փայլուն հետք թողեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

ГЕНОЦИД АРМЯН И ГЕРОИЧЕСКИЕ САМООБОРОНИТЕЛЬНЫЕ БОИ КИЛИКИЙСКИХ АРМЯН
(Историко-фольклористический очерк)

СВАЗЛЯН В.

Резюме

Ключевые слова: киликийские армяне, геноцид армян, самооборонительные бои, свидетели-очевидцы, свидетельства, Османская империя, Западная Армения.

Депортация и массовые убийства, организованные турецким правительством в апреле 1915 г., охватили почти всю Западную Армению, Киликию и армянонаселенные районы Османской империи.

Армяне организовали самооборонительные бои в разных местах. Несмотря на то, что героическое сопротивление киликийских армян было жестоко подавлено турецким правительством, их самоотверженная борьба за свои элементарные права и физическое существование нации оставила яркий след в истории национально-освободительной борьбы армянского народа.

EVA MNATSAKANYAN*
PhD, Associate professor
Institute of Literature, NAS RA, ASPU
MnacakanyanEva@mail.ru

H. TUMANYAN: EVALUATIONS BY RUSSIAN INTELLECTUALS OF THE TIME

Key words: H. Tumanyan, Russian intellectuals, criticism, high appreciation, popularity, "nahapet" (ancestor) of poetry, cultural-spiritual relation.

Introduction

It is known that H. Tumanyan had a special attitude towards the Russian people, their art and literature. The poet, as he stated, was the carrier of "the best traditions of the magnificent literature of the great Russian nation and their culture". Tumanyan was connected with Russian literature and culture with warm spiritual ties. Moreover, it is not random that H. Tumanyan deserved the mutual love, respect and high appreciation of the Russian intellectuals of the time (Yuri Veselovski, K. Balmont, V. Ivanov, V. Brusov, S. Gorodetsky and others).

H. Tumanyan's relations with Russian literature are comprehensive, multidimensional and multifaceted. The Armenian scholars often referred to Tumanyan's literary and cultural connections with Russian intellectuals thus, reverberating the literary-historical reality and interpreting each fact through the prism of their own research approaches and scientific preferences.

One cannot fail to observe that Tumanyan's relations with Russian culture are multi-layered and the present research is an attempt to reveal those spiritual ties comprehensively.

Nowadays, when new perspectives are opened for Russian-Armenian literary-cultural relations, naturally there is a need to reinterpret the historic-cultural values.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 30.12.20, գրախոսվել է 11.01.21, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

In the present article an analysis is carried out comprehensively and fundamentally, bringing together the pivotal characteristic features which portray the poet and his verbal creativity through the light of historical perspectives.

The Origin and the Process of Evaluation

Yu. Veselovski, the Russian literary theorist, critic, poet and translator, made the first attempt to analyze and interpret Tumanyan's works in Russian reality and his contributions are extensive in the study and dissemination of the Armenian literature, culture and history.

In the 90s of the XIX century with Yu. Veselovski's direct participation the collections of «Армянские беллетристы» (in two volumes, Moscow, 1893–1894) and «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» (Moscow, 1897) were published.

Of special interest was Minas Berberyan's collection of theories and scientific articles entitled "On the Theory of New Armenian Literature". Referring to the literary publications of the contemporary writers of the 90s, the theorist expressed his utmost faith and love towards Tumanyan, evaluating him as an "impeccable gem" of the new Armenian literature. The remarks of the literary critic come to state that lyric poetry has less influnce on the poet's passion. Tumanyan's literary creative motivation is inspired and recharged with Mother Nature whose uncomparable and unique singer became the poet. Obviously, the poet's creative expereince fostered the development of Tumanyan Studies in the further decades of analytical research.

M. Berberyan underlined that Tumanyan, having been the descendent of the nature, was connected with native mother land, perceived its secrets, admired and painted it in multiple colours and expressive overtones.

In this context Berberyan draws parallels with Russian and British poets – Koltsov and Burns. According to M. Berberyan, the poem "The Song of Gutan" reminded him of a land cultivator's murmur of prayer. With the utterance "*Epos – this is his real destination*", M. Berberyan stated that the highest expressions of Tumanyan's talent were his poems and ballads of epic nature.

Dwelling upon further observations, Tumanyan's short descriptive stories are merely the sketches or artistic verbal creativities for his great poems and ballads.

And it should be pointed out that these are, in fact, "the initial steps of epic poetry aesthetics in Armenian literature"[1].

One cannot but notice that Berberyan's evaluative statements find their further reflections in Veselovski's analytic research (the Russian intellectual was familiar with Berberyan's viewpoint and mostly agreed with him).

In 1901, in the issue of Moscow scientific journal entitled «Русская мысль» (N 12, pp. 97–123) Veselovski published a voluminous article «Армянская поэзия XIX века и ее происхождение», where he presented his research within the framework of the development process of Armenian poetry from the ancient periods to the beginning of the XX century.

Referring to the literary creations of the Armenian poets (H. Hovhannisyan, A. Tsaturyan, Lerents, Av. Isahakyan), the theorist briefly touched upon the question of Tumanyan's literary works.

M. Janpoladyan, a theorist in the sphere of Tumanyan Studies, truthfully states: «Yu. Veselovski gave a little "space" to Tumanyan in the analysis, less than, for example to Lerents. But the quantity of interpretive lines is of less importance. The fact is that in the framework of Yu. Veselovski's analysis Lerents and Tumanyan are presented as writers of nearly an equal level. It is obvious, that Lerents is more preferable for him, as the theorist evaluates his literary works as «unique in nature», whereas Tumanyan is perceived as «one of the most prolific poets of the time»[2]:.

Fully agreeing with the literary critic, we however think, two observations should be taken into consideration: 1. Veselovsky was familiar with Tumanyan's literary treasuries: two collections and several translations printed in Moscow. The scholars in the sphere of Tumanyan Studies kept repeatedly mentioning that in his initial collections the poet was still in search of his individual self, he had not yet found himself completely. It is not a coincidence that the second collection was published only two years after the first, whereas the third one was illustrated more than a decade later. But this does not mean, of course, that the previous two collections were the alien pieces of verbal creativity of Tumanyan's genius. With their inevitable verbal scarcity, the works came to testify that the poet was endowed with extraordinary talent, which came to the fore. Veselovsky partially

[1] See the revised and enlarged edition of Братская помощь пострадавшим в Турции армянам 1898, 587.

[2] **Ջանփոլադյան** 2009, 79:

noticed; "Like all his adherent authors, Tumanyan has a number of poems and narrative verse, which touches upon the crucial situation of Western Armenians, the plunder of the Kurds and the atrocities (the literary works like "Mehri" and "Alek"). Tumanyan also has marvelous poetic descriptions of nature, for instance, an amazing piece of poetry like "Hamerg (A Concert)"[3].

2. The Russian literary critic briefly represented the essence of the popularization of the poet and appreciated the literary works related to the national life, thus stating the following lines. "The most successful of Tumanyan's poems are those connected with the national life and reality. Probably, the poet was aware of the peasant lifestyle, its customs and traditions, beliefs, contacts with nature and linguistic features"[4]. Obviously, the literary critic emphasized Tumanyan's unique tendency in art, which later would become one of the characteristic features of his creativity. Veselovski pointed out Tumanyan's privilege over other contemporary poets, which consisted in the poet's insight into the national life and identity. "His works differ from the literary works of Shahaziz, Hovhannisyan or Tsaturyan mostly in their national expressive-emotional-evaluative overtones"[5].

Veselovsky underlines "the vitality of the poet's endowment to create a piece of verbal creativity on the basis of folklore material. Often Tumanyan elaborates the Armenian national folk traditions and legends in the form of short poems and narrative verse, most of which are beautiful and poetic. Particularly famous and popular is Tumanyan's poem "Akhtamar", which is based on the national folk legend connected with Akhtamar island of Lake Van in Western Armenia[6]".

The reference of Yu. Veselovsky, with its occasional "omissions", for the first time presents several subtle nuances and overtones and outlines the poet's creative world, which would later become the defining features of his poetic way of thinking and creative horizon.

---

[3] Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890-1913) 2019, 78:

[4] Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913) 2019, 78:

[5] Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913) 2019, 78:

[6] Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913) 2019, 78–79:

A book entitled «Современные армянские поэты» was published in Moscow, in 1903, whose editors were Leo Umanc and Araqel Dervish. In a review, authored by Araqel Dervish, dedicated to Tumanyan, different mistakes and inaccuracies existed.

For instance, in the above-mentioned collection Leo Umarac translated the title of the poem "Smiling eyes" as «Коварные очи» (Insidious eyes), which led to Dervish's inaccurate interpretations: «In his various poems the author sang about love urging to beware of the temptations of black eyes which destroyed the poet himself. He desired to conceal his feelings towards unkind beauty, but he could not resist and confessed his love» [7].

Tumanyan's sincere and close relations with V. Brusov even more deepened the Russian-Armenian interconnections in the sphere of national culture and tradition. From the first meeting of the famous Russian intellectual and the Armenian poet Tumanyan a spontaneous spiritual bond was created between them which in a short time turned into a warm friendship, enduring the ordeal of difficult years full of socio-political, literary-cultural unsteady atmosphere and upheavals. Before personal meeting Tumanyan was well acquainted with V. Brusov's literary works though their literary preferences were different. V. Brusov became familiar with Tumanyan's works scarcely only in Russian translations. While working on the collection and translating some of Tumanyan's verbal creativity, Brusov revealed and illustrated the world of the Armenian poet, its unique beauty and charm. V. Brusov's visit to Tbilisi was only a favourable occasion for personal acquaintance and friendship of the two poetic souls.

Brusov's lectures on ancient, medieval and modern Armenian poetry in Moscow and the Caucasus and his collection "Поэзия Армении" found an unprecedented response, especially in the Armenian literary and social circles in Transcaucasia.

For instance, the Armenian newspaper "Horizon" published in Tbilisi illustrated an extract from Brusov's report presented in Moscow on October 15, 1915. "I have carried out research within the framework of Armenian poetry for several months; before I had no idea about it, except for those fragmentary little translations from Gamar-Katipa and others, which could not unfold the general

---

[7] Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913) 2019, 89:

literary impression and aesthetic impact. But now I got acquainted with Narekatsi, Akhtamartsi, Nahapet Kuchak, Sayat-Nova, Tumanyan, Isahakyan, Tsaturyan, Hovhannisyan, Teryan and other Armenian poets, I perceived what type of impeccable treasury was hidden behind Armenian literature, and the Russian society had no idea about it. It seems to me that a door was closed before us, leading to a wonderful paradise, the existence of which we were not aware of"[8].

As the researcher confessed, the depth and the rich connotative overtones and charges of Armenian literature surprised him. He is convinced that "the Armenian nation is a great civilized nation, and the Armenians were civilized even in those periods when Europe knew nothing about French, English or the others' culture[9]. He especially emphasized that the Armenians were ancient not only as a nation, but also with their unique mode of literary-artistic works. "The Armenian poetry is not similar to the poetry we have known so far; it differs with its imaginative depth, resilience, delicacy and expressive manners. At least I have never encountered such manners and design"[10].

According to the information posted in the newspaper, at the end of the poetic evening event the translations of Armenian poets were cited and among them the honourable place was attested to some of Tumanyan's literary works. The newspaper "Horizon" testifies that Tumanyan's works were translated by V. Ivanov who spoke about the poet with special admiration. "I excellently admire his vivid overtones, vibrancy, flowers and resilient language and style. I wish my utterance reached the Armenian poet. Tell him, I love him very much and I admire him from the bottom of my heart. Warm greetings to the respectable Armenian poet"[11].

Brusov's first lecture in Tbilisi entitled "Armenian Poetry" took place on January 13, 1916. Tumanyan's daughter Nvard Tumanyan recalled the occasion. "The cold days of January 1916 remained in the life and literature as warm "Brusov Days" and in Brusov's life as bright days in Tbilisi. It was for the first time that a famous figure of magnificent Russian culture praised and evaluated the Armenian literature" [12].

[8] «Հորիզոն», N 243, 29.10.1915:
[9] «Մշակ», N 239, 29.10.1915:
[10] «Մշակ», N 239, 29.10.1915
[11] «Հորիզոն», N 243, 29.10.1915:
[12] **Թումանյան**, 1969,140:

In Tbilisi V. Brusov was surrounded with Tumanyan's tender regard. It is not in vain that Ioanna Brusova confessed that from the meetings in Tbilisi the memories related to H. Tumanyan were the brightest. “All the faces became obscure by the indelible image of an unforgettable poet”[13].

Brusov's evaluative attitude towards the spiritual culture of the Armenian people during Tbilisi lectures found the echo both in the Armenian and Russian press of the time. In its several issues the “Horizon” presented extensively the content and the fundamental statements of Brusov's first lecture. Particularly, the lecturer's imaginative expressions were cited when he made a reference to Tumanyan's poem entitled “In front of Ayvazovski's picture”. The theorist stated. “Similar to Ayvazovski, H. Tumanyan is a magician with brush in his hand who outcries the upheavals of elements and brings them into obedience” [14]. After illustrating the translated version of the poem, Brusov added; “The voice of people again is heard and is visible in his literary work. In his brilliant poem the Armenian people are represented with their emotions and wisdom. Tumanyan is a novel, a national *epopee”*[15].

After his trip Brusov was not in a hurry to publish his collection immediately, though at the end of 1915 it was already ready. Time was necessary to re-edit the extensive preface and to bring it to full completion. The professional theorist and poet was aware that it was a great responsibility to evaluate and represent in an appropriate manner a thousand and five hundred-year old poetic culture of a nation to the Russian reader. And today, a hundred years later, obviously we can assure that he did a brilliant work. His unique observations and conjectures on the internal logical development of the Armenian poetry have not lost their scholarly significance even nowadays.

Making a reference to the values of the modern period of the Armenian poetry, Brusov speaks with special admiration about Hovhannisyan-Tumanyan-Isahakyan trinity whose names are associated with the revival and development of millennial national traditions in the late XIX and early XX centuries.

---

[13] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 1969, 694:

[14] «Հորիզոն», N 23, 31.01.1916: In his work “In front of Ayvazovsky's picture” e pre-supposes the following lines of the poem; «Stop! Shouted the old magician the brush in the hand and excited by the disaster” («Կանգնեցե՞ք», գոչեց վրձինը ձեռքին Կախարդ ծերունին հուզված տարերքին»):

[15] «Հորիզոն», N 23, 31.01.1916:

Particularly, he wrote about Tumanyan in the following way: "H. Tumanyan (born in 1869) compared to Hovhannisyan, represented himself as more vehement and immediate poet. Born in Mountainous Lori, he was self-taught in many ways; he was portrayed as a well-read, multidimensional man, but with unsystematic reading tendencies. His spirit was so close to the life of people, its livelihood and traditions, as if he personified within himself the southern manner where, surprisingly, two principles were connected – feast and genius. Now having been the "nahapet" (ancestor) of modern poetry, Tumanyan represented the cornerstone of Armenian literary life in Tbilisi, as he improved and advanced thus, being imbued with innovative ideals and embodying the new generation of poets. Tumanyan's popularity as a poet is enormous, especially due to the fact that he wrote many children's books: fairy tales, legends, short stories mostly in verse that children read eagerly. Thus, the growing generations, thanks to Tumanyan's literary works, learn to love writing and literature, the logos and poetry. It is through his poems that they are inspired with passionate love for the mother tongue"[16].

Brusov does not agree with the opinion that Tumanyan's poetry does not pass the procedure of aesthetic enhancement. As an example, he recalled the author's poems where his talent was represented with exceptional power and with the perfection of art, thus, revealing the national characteristic features of his people, nuances of bio-life vision, deep layers of psychology and its overtones; "Tumanyan's poetry reaches its utmost strength in a lyrical poem in which the multifaceted illustration of national life and the enlivened penetration into the depths of the national spirit is expressed. For foreign readers the acquaintance with Tumanyan's poems (for example the poem "Anoush") offers more information for recognizing and understanding contemporary Armenia and its life than thick volumes of special studies"[17].

V. Brusov summed up: "As a whole, Tumanyan's poetry is Armenia itself, ancient and new, which resurrected and expressed in the poems of the great master. Finally, Tumanyan translated poetic works from Russian (such as epic songs, etc.). These translations amaze us, as they surprisingly penetrate into the

[16] Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней 1916, 77–78.

[17] Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней 1916, 78–79:

spirit of the original. The genius poet subtly perceived the essence and the main plot of the literary works”[18].

With the same warmth V. Brusov expresses his respect and honour on the occasion of Tumanyan’s death in his article, 1923 («Красная Нива», N 14). Similarly, as in the preface of the collection, he presents his soul-mate with greater insight,and underlines that Tumanyan devoted his whole conscious life to his people. Brusov wrote: “A real poet, an honourable poet, an omnipotent poet both in poetry and in life. Tumanyan reinforced his poetry with legends, popular proverbs, the echoes of popular songs and the description of national rituals and customs. Tumanyan was a poet for everyone both for Armenian intellectuals familiar with Western literature and for barely literate countrymen”[19].

It is remarkable to observe Tumanyan's relations with S. Gorodetsky, who considered himself the successor of Brusov's glorious work. The meeting of both poets again was a tragic period for the Armenian people. The Russian poet, who went to Tbilisi for special assignment, then to Van in 1916, found and recognized Tumanyan, as well as the spiritual greatness and the poetic expressiveness of the Armenian people. Tumanyan told Gorodetsky, who was going to visit Western Armenia, the following words; “It happens that a human being finds its straight path only through the prism of a difficult path. You are a poet. You go to the cradle of the ancient homeland of Armenia. Write about it. Poetry is the cognition of life. Otherwise it is useless. You will witness a terrible life, the life of the people on the verge of death. Write about it, whatever you see, and it will be the poetry”[20].

These words had a prophetic power on Gorodetsky and accompanied him, becoming a signal for reconstructing the reality through the guise of fiction. It did not take long for the Russian poet to reveal the characteristic features of Armenians, to recognize the inner essence and the identity of the nation, as well as the unbreakable faith and devotion to life and motherland and human values. Undoubtedly, Tumanyan’s literary works had an influence on Gorodetsky, who got

---

[18] Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней 1916, 79: It is important to underline Brusov's words of appreciation about Tumanyan which were separately published in the joint issue of “Bazmavep”, Venice, 1918 and in the newspaper “Harach”, 1919 on the occasion of the 50th anniversary of the poet.

[19] **Брюсов** 1963, 181–182.

[20] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 872–873:

acquainted with them in Western Armenia with the help of the poet's son Artavazd. Being involved in orphan salvation process with Gorodetsky in Van (Western Armenia), Tumanyan's son, in his spare time, read for the Russian friend from his father's literary pieces and reproduced them in Russian. With Artavazd's assistance Gorodetsky learnt Armenian.

During his activity in Western Armenia, Gorodetsky cooperated not only with newspapers by publishing articles, but also wrote reports, notes, articles, as well as weaved poetry influenced by heartbreaking and terrifying impressions. In 1918 by summarizing and publishing the book entitled "Ангел Армении" (The Angel of Armenia) Gorodetsky dedicated it to H. Tumanyan with the following ode; "I dedicate this book to you, my bright friend, because I am enchanted from the bottom of my heart not only by your personality, but also your name which is a notion – a beautiful notion of the Armenian resurrection through the friendship of my motherland"[21].

In Tbilisi a warm and pure relationship arose between Gorodetsky and Tumanyan, which was reinforced with mutual trust and the willingness to perceive and appreciate constantly the notions of beauty and honesty. Gorodetsky initiated the translation of his works, such as "The Concert", "The Irrevocable Traveller", "The Cursed Bride", quartets, etc.

The Russian poet participated in the celebrations of Tumanyan's 50th birthday with great enthusiasm and love. Thus, of great interest was Gorodetsky's article entitled as "The Wise and Delicate" published in the newspaper "Закавказское слово". The new attempt of the Russian intellectual to evaluate Tumanyan is almost identical to Brusov's descriptions. Considering Tumanyan's personality and literature as a harmonious entity, Gorodetsky wrote: "To understand H. Tumanyan means to understand Armenia with its ancient concepts of serene earthly life, its aspiration for an idyllic life in relation with nature and people, despite the tragic stream of life. His literary works are monuments of the historic sufferings of Armenia and an oath towards wealthy future…"[22]. Gorodetsky, who had been in close relations with the Armenian poet for years, revealed Tumanyan's rare human inner world and literary connotative overtones with his proficient observations.

---

[21] Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 874:

[22] Закавказское слово, N 27, 20 փետրվար, Թիֆլիս, 1919:

Conclusion

Hence, H. Tumanyan had a special relationship with Russian poets. He always encouraged them with his wise words and not only organized events, meetings of Russian and Armenian writers, lectures, translations of the best literary works, but also wrote different articles, public speeches, etc. It would not be an exaggeration to say that Tumanyan was one of the exceptional personalities, who, as a centripetal force, constantly united representatives of not only Russian, but also other nationalities. With his rare human character, Tumanyan became a living example of serenity and creation, a loving and forgiving person.

To date the exceptional appreciation of H. Tumanyan by Russian intellectuals remains a unique manifestation of evaluation of his creative world, a summary of the deep and comprehensive interpretations of Russian intellectuals and their endeavor to perceive the inner layers of the Armenian culture. Tumanyan's efficient and relevant personal and creative contacts with Russian intellectuals has not lost its literary-historic significance for more than a century, and today it is truthfully considered to be a symbol of cultural-spiritual relationship and centuries-old connections between Armenia and Russia.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում 1969, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 998 էջ:

Թումանյան Ն. 1969, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, «Լույս», 334 էջ:

Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913), 2019, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 680 էջ:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915–1916:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915–1916:

Զանփոլադյան Մ. 2009, Отклики на творчество Ованеса Туманяна в русских изданиях 1893–1903 годов, «Թումանյանը և XXI դարը», գիտական նստաշրջանի նյութեր, Երևան, էջ 75–82:

Братская помощь пострадавшим в Турции армянам 1898, 2-е переработанное и дополненное издание, Москва, 960 с.

Брюсов В. 1963, Об Армении и армянской культуре, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 247 с.

Закавказское слово, N 27, 20 փետրվարի, Թիֆլիս, 1919:

Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней (под редакцией Валерия Брюсова), 1916, Москва, изд. Московскаго Армянскаго Ком., 543 с.

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՌՈՒՍ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ Ե.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հովհ. Թումանյան, ռուս մտավորականություն, քննադատություն, բարձր գնահատական, ժողովրդայնություն, պոեզիայի «նահապետ», հոգևոր-մշակութային կապ:

Հովհաննես Թումանյան – ռուս գրականություն աղերսները բազմաթիվ են ու բազմաբովանդակ: Հոդվածում պատմական հեռանկարի մեջ ի մի է բերվում բազմաշերտ այդ հարաբերությունների միայն մեկ կողմը, մասնավորապես՝ ժամանակի ռուս մտավորականների (Յու. Վեսելովսկի, Վ. Բրյուսով, Վ. Իվանով, Ս. Գորոդեցկի)՝ Թումանյանին ու նրա ստեղծագործություններին տրված բարձր գնահատականը, մատնանշվում են ժամանակի քննությունն անցած տեսակետներն ու բացահայտումները: Մասնավորապես՝ կարևորվում են Յու. Վեսելովսկու բնութագրական առաջին փորձերը, Վ. Բրյուսովի բացառիկ ջերմ վերաբերմունքն ու թումանյանական աշխարհի խոր վերլուծությունները, Ս. Գորոդեցկու՝ ամենայն հայոց բանաստեղծի մտքի խորությունն ու բանաստեղծական հանճարի ներքին շերտեր տեսնելու կարողությունը: Ռուս մտավորականների բացառիկ գնահատականները այսօր էլ մնում են Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործական աշխարհի արժևորման եզակի դրսևորումներ:

О. ТУМАНЯН В ОЦЕНКЕ РУССКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ТОГО ВРЕМЕНИ

МНАЦАКАНЯН Е.

Резюме

Ключевые слова: О. Туманян, русская интеллигенция, критика, высокая оценка, популярность, «патриарх» поэзии, духовно-культурная связь.

Связи О. Туманяна с русской литературой и ее яркими представителями были весьма многогранны. В данной статье рассматривается лишь одна грань этих связей и отношений, в частности, высокая оценка творчества О. Туманяна Ю. Веселовским, В. Брюсовым, В. Ивановым, С. Городецким, которые являлись современниками поэта. Всесторонний анализ поэтического мира О. Туманяна (В. Брюсов), глубины его мысли, а также постижение тонких граней его творческого гения (С. Городецкий), конструктивный подход к творческой лаборатории Туманяна (Ю. Веселовский) актуальны и в наши дни, являя собой образцы уникальной исследовательской мысли.

ՆԱԻՐԱ ԲԱԼԱՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
nairamelsiki@gmail.com

«ԱՆԴԱՍՏԱՆԸ» ԱԶԳԱՅԻՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԻ ԸՆԴԼԱՅՆՄԱՆ ԾԻՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ «Անդաստան», գրական-մշակութային գործունեություն, ուծացում, գեղագիտական ճաշակ, գրական բարձրարժեք գործեր, ազգային ինքնություն, գեղագիտական աշխարհայացք:

Ներածություն

Հասարակության զարգացման, ինչպես նաև նրա մշակութային աշխարհայացքի ձևավորման գործում էական դեր ունի մամուլը: Հայ մշակույթի պատմության հոլովույթում ազգապահպանման, ազգային ինքնության ջատագովման տեսանկյունից հատուկ նշանակություն են ստանում Սփյուռքի պարբերականները, որոնք ընթերցողին մշակույթի տարբեր ոլորտներին ծանոթացնելուց բացի, դիմագրավում են մշտական մարտահրավերների ու պայքարում բարձրարժեք մշակույթով օտար հողում հայ ինքնությունը պահելու, հայ համայնքը ուծացումից փրկելու համար: Ֆրանսահայ գաղթօջախում այդպիսի դերակատարում է ունեցել «Անդաստան» հանդեսը, որը մեծ հեղինակություն է վաստակել առաջին իսկ համարի տպագրությամբ:

«Անդաստանը» սկսել է տպագրվել 1952 թվականից՝ սկզբում հրատարակվելով որպես եռամսյա հանդես, սակայն առաջին համարից հետո մնացած 18 համարները սկսել են տպվել տարեկան հանդեսներով՝ մինչև 1969 թվականը: Պարբերականի խմբագիր Բյուզանդ Թոփալյանն ինքն էր հոգում տպագրության ծախսերը: Դրամական կախում չունենալն էր պատճառը[1], որ հանդեսն ուներ հիրավի մաքուր ու բարձր մշակութային արժեք ստեղծելու նպատակայնություն՝ զերծ կուսակցական գաղափարախոսությունից, մշտական բանակռիվներից: Այն արժևորում էր ներկայի մշակույթը իր ժամանակի

* *Հոդվածը ներկայացվել է 06.06.20, գրախոսվել է 04.06.20, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:*

[1] **Պըլտեան** 2019, 714:

մեծապարփակ համադրության մեջ, «հայրենիքի և օտար հորիզոնների» վրա էր փնտրում հայ հոգու ներդաշնակությունը՝ իր ուրույն դիմագծով՝ միտում ունենալով յուրահատուկ կամար դառնալ Հայրենիքից մինչև Սփյուռք, ներկայից մինչև ապագա: Ինչպես իրավամբ կարծում է գրականագետ Գ. Պըլտյանը, «18 թիւերը իսկապէս ճաշակաւոր հատորներ են, որակաւոր գրութիւններով: Վերջին թիւերը որոշ է որ հատընտիրի բնոյթ ունին, բայց ամբողջութիւնը ինքնատպութեան անուրանալի դրոշմը կը կրէ. բան մը որ պարագան չէ շրջանի միւս պարբերականներու»[2]:

Իրականության գլխապտույտ վայրիվերումներում ուծացման վտանգի, նյութական գոյությունն ու բարօրությունն ապահովելու հոգսերի ճնշմանը հակընդդեմ՝ հանդեսը առաջադրում էր Բանի[3]՝ բանաստեղծության, առհասարակ որակյալ գրականության հակակշիռը: Առաջին և երրորդ համարների խմբագրականներում, ընդգծելով արվեստի հզոր ուժը և կարևորելով նրա դերը մարդկության քաղաքակրթության ճանապարհին, խմբագիրը շեշտում է, որ «լոյսի և իմաստութեան համեստ աշխատաւորները» պայքարում են ու պայքարելու են «յանուն հայ ոգիին անաղարտ յաւիտենականութեան», «յանուն հայ ոգիին տեւականութեան»[4]: Այս սեղմ, բայց տարողունակ առաջնորդողներում, որոնցում ամփոփված են հանդեսի խմբագրի ու աշխատակիցների հայեցակետերը, պարզորոշ զգացվում է այն մտայնությունը, որ պարբերականը ինքնին առանձին օրգան չէ, այլ կենսունակորեն կապված է իրենից առաջ եղած, համոզումների ու գաղափարների առնչակցություն ունեցող այլ հանդեսներին՝ «Մեհյան», «Մենք», «Արևմուտք», նաև դասական ու ժամանակի բարձր ճաշակավոր հայ գրականությանը, փորձում է կամրջել հայ և օտար գրականությունը՝ թարգմանաբար ներկայացնելով յուրաքանչյուրը: Հանդեսի աշխատակազմում խմբված էին ֆրանսահայ համայնքի երևելի մտավորականները, որոնց ստեղծագործությունները և ուսումնասիրությունները, գրական ու մշակութային վերլուծությունները, ի թիվս թարգմանական բարձր արվեստ գրական ստեղծագործությունների, գեղագիտական ճաշակ էին թելադրում ոչ միայն ֆրանսահայ գաղութում, այլև մյուս գաղթօջախներում և անգամ հայրենիքում: Ինչպես իրավամբ գրում է Ս. Դանիելյանը, «…Լաւագոյնները դարձան Փարիզի տղաքը՝ ազգայինի ու դէպի «օտարը» փնտրտուքի անվերջանալի թուացող սահմանագծին հաստատելով իրենց ոճն ու բացելով

[2] **Պըլտեան** 2019, 722:

[3] «Անդաստան» 1952, թիվ 1, 1:

[4] «Անդաստան» 1952, թիվ 1, 1:

ներքին ես-ի ու մենք-ի տեսանելի շերտերը»[5]: Նրանք՝ Հրաչ Զարդարյան, Բյուզանդ Թոփալյան, Հարութ Կոստանդյան, Շավարշ Նարդունի, Զարեհ Որբունի, Նշան Պեշիկթաշլյան, Կարո Փոլատյան, Նիկողոս Սարաֆյան, Պետրոս Զարոյան, Փայլակ Միքայելյան և այլք, «այս միջավայրում ինքնուրոյն ու ինքնատիպ դիմագիծ ստացան՝ յընթացս իւրացնելով նաև ֆրանսական ու եւրոպական գրականութիւնների առաջնային աւանդոյթները, իմացական ու գեղագիտական նոր հետաքրքրութիւնները, զարգացնելով մեր գրականութեան այնքան անհրաժեշտ համաշխարհային «շփման» անկիւնները»[6]:

Ա. Վեհազատի (Ա. Յոլյուպեյան)՝ հայ հասարակության համար արվեստի նշանակության ու դերի մասին հայեցողական հոդվածները այս առումով որոշ չափով արտահայտում են հանդեսի աշխարհայացքային ու մտահայեցողական գաղափարախոսությունը և նրա նպատակայնությունը: «Անհրաժեշտ է կատարել ժամանակին համապատասխան ներածումները օրը օրին,- գտնում է հեղինակը «Ներկան և իր զգայարանքը» հոդվածում,- ու մեր անդաստաններէն ներս առնել համամարդկային ստեղծագործութեանց ընտրանի, հայացնելով ու իւրացնելով զայն, ինչպէս կ' ընեն միւս բոլոր ազգերը, մեծ ու փոքր, յանուն յառաջադիմութեան եւ քաղաքակրթութեան նոր նուաճումներու:…Կատարել վերագնահատումը մեր արժէքներուն, ճշգրիտ չափանիշներով եւ իմացական ուղիներով: Սահմանել այն կամուրջները որ պէտք է երկարին օտար անդաստաններէն դէպի մերը, բերելով նոր նիւթեր ու կարելիութիւններ հայ մշակոյթին բարգաւաճման համար: Թոթափիլ ժամանակավրէպ ծանրաբեռնումներէն որոնք կը ճնշեն մեր գրականութեան վրայ ու տալ անցեալին իր անհրաժեշտ տեղը: Կարճ՝ զարգացնել ներկայի զգայարանքը»[7]:

«Անդաստանի» էջերում պարզորոշ զգացվում է բանաստեղծության՝ որպես գրական ժանրի կշռույթը: Բանին՝ բանաստեղծությանը նախապատվություն տալու հանգամանքով պայմանավորված, հանդեսն իր էջերում միշտ տպագրել է որակյալ ու բարձրարժեք չափածո՝ ինչպես միջնադարյան բանաստեղծների, այնպես էլ Սփյուռքի և հայաստանյան հեղինակների ստեղծագործություններ: Ուշագրավ է, որ պարբերականում գերակշռում են գերազանցապես այն բանաստեղծությունները, որոնց հիմնական մոտիվը խոհափիլիսոփայությունն է, որոնցում ստեղծաբանված աշխարհի հոլովույթում են մարդու տեղն ու դերը, տիեզերական գոյության առեղծվածների որոնումները,

[5] **Դանիելյան** 2011, 54:

[6] **Դանիելյան** 2011, 54:

[7] «Ներկան և իր զգայարանքը» 1953, «Անդաստան», թիվ 3, 128:

անհատի մտահայեցողական հայացքները և այլն: «Անդաստանի» ընտրյալ ճաշակը այս առումով ներկայացրել է սփյուռքահայ բանաստեղծների՝ Բ. Թոփալյանի, Հ. Կոստանդյանի, Ն. Սարաֆյանի, Ահարոնի, Վ. Օշականի, Ա. Սեմայի, Ա. Տատրյանի, Գ. Ճիզմեճյանի և ուրիշների բանաստեղծությունները:

Հանդեսի աշխարհայացքային ծիրում բանաստեղծության՝ մշակույթի մեջ մեծ դերակատարման առումով էական նշանակություն են ստանում բանաստեղծությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը լայն ճանաչողական, վերլուծական-տեսական, բազմաբովանդակ գրականագիտական ուսումնասիրություն է: Հատկապես նշելի են Հարութ Կոստանդյանի, Նիկողոս Սարաֆյանի բանաստեղծական ու գրականագիտական խաչմերուկում ծնված ակնարկներն ու հոդվածները, Կարիկ Պասմաճյանի հանրամատչելի գրականագիտական վերլուծությունը[8], որն ուղեկցված է քննվող անգլիական գրականության հեղինակներից մեկական բանաստեղծությամբ, բանաստեղծ ու քննադատ Եդ. Սիմքեշյանի՝ հասարակության ներհայեցողական աշխարհայացքի ընդլայնմանը միտված, բանաստեղծական արվեստի քողազերծումներին վերաբերող ուշագրավ հոդված-ուսումնասիրությունները, հարցազրույցները և այլն, որոնք նույնքան տարբերվող խոհափիլիսոփայական դրույթներ են պարունակում՝ ինչ-որ չափով արտահայտելով և «Անդաստանի» մտայնությունը՝ բանաստեղծության լայնաբովանդակ նշանակության շուրջ: Նրա «Յափտենական քերթողութիւնը»[9], «Մեր գրականութեան մեծ տագնապը»[10] հոդվածները բացառապես բանաստեղծության անցյալի ու ներկայի տագնապների, բացահայտումների ձգտող բանաստեղծական ճշմարտությունների որոնումների արգասիք են:

Ուշագրավ են նաև Կ. Փոլատյանի՝ գրականության, արվեստի, բանաստեղծների՝ որպես հասարակության կրթություն ու դաստիարակության վրա վճռորոշ դեր ունեցողների, գրելու իմաստասիրական խորհումների մասին հոդվածներն ու զրույցները: «Անդաստանի» «Ո՞ւր է արդի բանաստեղծութիւնը» խորագրով հոդվածում ի մի են բերված ոչ միայն հոդվածագրի մտահայեցակարգային դրույթներն ու բանաձևումները, այլև հանդեսում տպվող բանաստեղծների ելակետային հիմնադրույթները՝ բանաստեղծության և բանաստեղծելու կանխահանգումների շուրջ: «Եւ ամէն ճշմարիտ արուեստագէտ՝ ժամանակէն ու միջոցէն դուրս կը ստեղծագործէ, թերեւս ուրիշ ժամանակի եւ ու-

---

[8] Տե՛ս «Ժամանակակից անգլիական պոէզիան» 1969, «Անդաստան», թիվ 18, 164:

[9] Տե՛ս «Յափտենական քերթողութիւնը» 1958, «Անդաստան», թիվ 9, 7:

[10] Տե՛ս «Մեր գրականութեան մեծ տագնապը» 1961, «Անդաստան», թիվ 12, 107:

րիշ միջոցի մը համար…»[11],- գտնում է Ահարոնը: Հ. Կոստանդյանի ձևակերպումը ստեղծաբանելու վերացարկված ճշմարտություն է պարզում. «Գրել չէր նշանակում նկարագրել, այլ ընդհակառակը բոլոր երեւոյթները՝ աներեւութացնել, առարկայականը պէտք էր իսպառ աներեւութանար, որպէսզի կարելի լինէր մի որեւէ երեւոյթ իր իսկութեան մէջ ներկայացնել…»[12]: Նշված հեղինակների հետ զրույցից մեջբերումները և անձամբ հեղինակի խոսքերը արտահայտում են «Անդաստանի» բանաստեղծների աշխարհայացքային գեղագիտությունը, ընթերցող-բանաստեղծ կապի ազուցիկությունը, նրանց ներիմացաբանական մտասուզումները: Հոդվածում Փոլատյանը, ակնարկելով տարբեր գաղթօջախների բանաստեղծական տարբերությունը, առաջադասում է հայեցակետային ուրույն գծերով զատորոշվող ֆրանսահայ բանաստեղծությունը այլ գաղթօջախների բանաստեղծությունից, ընդգծում այլ գաղթօջախների բանաստեղծության «մեծամտությունը»՝ նկատելով, որ դրանք Եվրոպայից 50 տարի հետ են: Այնինչ ֆրանսահայ բանաստեղծությունը նա հավասարազոր է դիտարկում եվրոպականին՝ աղերսներ անցկացնելով ֆրանսիացի արդի բանաստեղծների և ֆրանսահայ նոր բանաստեղծների՝ Բ. Թոփալյանի, Հ. Կոստանդյանի, Գ. Ճիզմեճյանի հետ[13]: Ինչ-որ առումով աչառու դիրքորոշում ունեցող այս հոդվածը, այնուամենայնիվ, բացառիկ է, քանի որ համապարփակ է պարզում հանդեսի՝ գրի ու գրականության մասին մտաճանաչողությունը:

«Անդաստանի» խմբագրակազմը խորապես գիտակցում էր, որ հայ մշակույթը Եվրոպայում հասանելի դարձնելու, գրական ստեղծագործություններին ծանոթանալու համար պետք են վայելուչ թարգմանություններ, որոնք կարժանանան եվրոպական ճաշակավոր ընթերցողի քմայքոտ, բայց դրական գնահատականներին: Առանձնապես կարևորվում է այս միջակայքում Գ. Նարեկացու ստեղծագործությունների ֆրանսերեն թարգմանությունը[14]՝ Լյուկ-Անդրե Մարսելի հեղինակությամբ, ներկայացվում է նաև նրա ուսումնասիրությունը[15]՝ հայ բանաստեղծության և Նարեկացու թարգմանությունների առիթով: Միջնադարյան հանճարի տաղերն ու «Մատյանի» մեծ հատվածներ տպվել են և՛

---

[11] Տե՛ս «Ո՞ւր է արդի բանաստեղծութիւնը» 1957, «Անդաստան», թիվ 6–7, 11:

[12] Տե՛ս «Ո՞ւր է արդի բանաստեղծութիւնը» 1957, «Անդաստան», թիվ 6–7, 18:

[13] Տե՛ս «Ո՞ւր է արդի բանաստեղծութիւնը» 1957, «Անդաստան», թիվ 6–7, 11:

[14] «Գրիգոր Նարեկացիի հազարամեակը» 1952, «Անդաստան», թիվ 1, 53:

[15] «Նարեկացիի եւ միջնադարեան հայ բանաստեղծներու ֆրանսերէն թարգմանութեան մասին» 1953, «Անդաստան», թիվ 3, 120:

առանձին հատորով, և՛ հեղինակավոր «Cahiers du Sud» պարբերականի մի քանի համարներում:

«Անդաստանի» տարբեր համարներում ֆրանսերեն թարգմանվել և հրատարակվել են հայ միջնադարյան տաղեր, Եղ. Չարենցի, Մ. Մեծարենցի, Դ. Վարուժանի, Պ. Դուրյանի, ինչպես նաև հանդեսի աշխատակից բանաստեղծների բարձրարժեք գործերից: Անշուշտ, թարգմանություններ կատարվել են ոչ միայն հայ գրականությունից. հայ ընթերցողին են ներկայացվել եվրոպական և ամերիկյան հայտնի գրողների բազմաթիվ ստեղծագործություններ, դրանք ուղեկցվել են օտար տեսաբանների՝ թարգմանված, ինչպես նաև «Անդաստանի» աշխատակիցների ծավալուն վերլուծականներով, որոնցում քննվում են համաշխարհային գրականության միտումներն ու զարգացումները, պարզվում են բարձրաշխարհիկ գրականության ուղերձները՝ հասու դարձնելով հայ ընթերցողին նրա լայնախորհուրդ մտահայեց ուղությանը: Հետաքրքիր է, որ հանդեսը խնամքով էր վերաբերվում հատկապես այն հեղինակներին, որոնք բարձր էին դասում հայ մշակույթը, արժեվորում էր գրական այն գործերը, որոնցում հայկականություն և իրենց խոսքով՝ «հայու ոգին» կա: 12-րդ համարում ներկայացնելով Վ. Սարոյանի մի քանի գործեր՝ հանդեսը գտնում է, որ գրողի վաստակը բացառիկ է, քանի որ «Օտար լեզուով ստեղծագործող բոլոր համաշխարհային գրողներուն մէջ, Սարոյեանը ամենամօտիկն է մեր գրականութեան, գրեթէ անոր մաս կազմելու աստիճան»[16]: Իսկ Ֆրանց Վերֆելի թարգմանչի՝ Երվանդ Տեր-Անդրեասյանի նոր թարգմանած վեպի առաջաբանին անդրադառնալիս՝ հոդվածագիրը նշում է. «Իր վէպին մէջ Հայաստանի սիրտն է որ կը բաբախէ»[17]: «Անդաստանի» բոլոր համարներում տպագրված են Շ. Նարդունու, Վ. Շուշանյանի, Էդ. Սիմքեշյանի, Ն. Արաբյանի, Կ. Պասմաճյանի թարգմանությունները: Հայտնի գրողների՝ Օսկար Ուայլդի, Գյոթեի, Մորիս Մեթերլինկի, Փոլ Վալերիի, Շառլ Բոդլերի, Թոմաս Էլիոթի, Անդրե Ժիդի, Վիլյամ Սարոյանի, Արթուր Ադամովի թարգմանված ստեղծագործությունները հայ ընթերցողի աշխարհայացքի ծիրում նոր ոլորտներ են ձևավորում: Նշված հեղինակների ստեղծագործությունների խոհափիլիսոփայական շերտերի բացահայտմանն են միտված նրանց մասին խմբագրականները և տեսական ու գրաքննադատական ուսումնասիրությունները: Ուշագրավ է, որ հանդեսը առաջնահերթությունը տալիս էր նոր, բնագ-

[16] «Ուիլեամ Սարոյեանի արուեստը» 1961, «Անդաստան», թիվ 12, 4:

[17] «Վարդավառ» 1949, «Անդաստան», թիվ 1, 83:

րին հարազատ, բարձրարժեք թարգմանություններին: Սա է պատճառը, որ Գյոթեի «Ֆաուստի» թարգմանությունը առաջին անգամ տպելով՝ խմբագիրը թարգմանիչ Կ. Ոկոպեյանի կատարած աշխատանքը բարձր է գնահատում՝ նշելով, որ նրա գրիչը հավատարիմ է բնագրին և չափածո ձևին: Խմբագրի առարկայական գնահատականը գերազանց թարգմանական արվեստի մասին իրոք չափազանցված չէ. ահավասիկ մի հատված.

Բախտը տըւած է հոգի մը իրեն
Որ միշտ դէպ առաջ կը սուրայ անսանձ՝ նըման խենդ հովին
Եւ որուն ձըգտումն այս հարուստ երկրին բիւր բերկրանքներէն
Անդին կը ցատկէ՝ աչքերը յառած աստղին, արեւին[18]:

Այսպիսի համատեքստում կարևորություն են ստանում ֆրանսիական գրականության մասին «Անդաստանի» հեղինակների ուշագրավ ուսումնասիրությունները, ինչպես Ն. Սարաֆյանի «Ֆրանսիական արդի գրականութիւնը»[19], Կ. Փոլատյանի «Ֆրանսիական արդի բանաստեղծությունը»[20], Եղ. Սիմքեշյանի «Փօլ Վալերի»[21] և այլ հոդվածներ: Ֆրանսիական և հայ հասարակության միջև մշակութային կամուրջ դառնալու հենակետային մտածության մյուս կարևորագույն գործոնը ստեղծագործությունների և դրանց շուրջ ուսումնասիրությունների՝ երկու լեզուներով տպված լինելու հանգամանքն է: Լյուկ-Անդրե Մարսելի՝ հայ բանաստեղծությանը նվիրված ընդարձակ վերլուծությունը[22] ըստ էության ոչ միայն հայ, այլև ֆրանսիացի ընթերցողինն է: Այս ստվար ու բազմաբովանդակ ուսումնասիրությունը ինչպես քննման առարկա, հիրավի, մեծ գեղարվեստական արժեքով առանձնացող՝ Մ. Մեծարենցի «Աստուածամար», «Ջրտուք» Դ. Վարուժանի «Ո՜վ Լալագէ», «Օրհնեալ ես դու ի կանայս», «Վահագն», Ե. Չարենցի «Կարմիր սոնետ», «Արևին» բանաստեղծությունները երկու լեզուներով են տպված: Հանդեսը հպարտությամբ թարգմանում ու անսքող պարծանքով է հայ ընթերցողին ներկայացնում նաև ֆրանսերենով տպագրված վերլուծական աշխատանքներ հայ գրականության մասին,

[18] «Ֆաուսթ» 1953, «Անդաստան», թիվ 3, 70:

[19] «Ֆրանսիական արդի գրականութիւնը» 1949, «Անդաստան», թիվ 1, 65:

[20] «Ֆրանսիական արդի բանաստեղծությունը» 1949, «Անդաստան», թիվ 1, 59:

[21] «Փօլ Վալերի» 1957, «Անդաստան», թիվ 6–7, 81–86:

[22] «Հատվածներ Լիւք-Անտրէ Մարսէլի վերլուծումներէն նուիրուած հայ բանաստեղծութեան» 1959, «Անդաստան», թիվ 10, 6:

ինչպիսին Մարգարիտ Լյուվերս-Հալաջյանի «Հայ գրականութիւն» ուսումնասիրությունն է[23]:

Իհարկե, «Անդաստանի» նախապատվությունը գրականության դրսևորման ձևերից չափածոն է, բայց նրա էջերում տպագրվել են նաև աշխատակիցների և այլոց՝ Շավարշ Նարդունու, Բենիամին Նուրիկյանի, Հրաչ Զարդարյանի, Զարեհ Որբունու, Վահե Քաչայի, Բաբկեն Պոտոսյանի արձակ էջերը, որոնք բացահայտում են սփյուռքահայ գրականության այս շրջանի միտումներն ու գեղարվեստական չափորոշիչները, աշխարհայացքային հայեցակետերը: Գեղարվեստական լայնախոհությամբ են առանձնանում նաև Վ. Շուշանյանի, Հ. Կոստանդյանի, Հ. Զարդարյանի, Կ. Փոլատյանի, Գ. Ճիզմեճյանի, Զ. Գազազյանի, Շ. Պերպերյանի խոհագրություններն ու իմաստասիրական զրույցները:

Արվեստին նվիրված, արվեստի համապարփակության ու բազմաշերտայնության մասին զրույցներն անգամ կառուցված են մեծածավալ ու բազմաբովանդակ, առանց իմաստային բացատների տեքստային կառույցներով[24]: Այս առումով հատկապես նկատելի մտահայեցողական ներուժ ունեն Հ. Զարդարյանի «Ժամանակ և խորհուրդք իւր», Եդ. Սիմքեշյանի «Վաղուան գրականութեան ճակատագիրը»[25], Գ. Ճիզմեճյանի խոհաիմաստասիրական խոր դրվագումներով գրվածքները: Վերջինիս խոհագրությունները գոյապաշտությունից առթված լայնածավալ տեքստեր են, որոնցում հեղինակը համադրում է իր աշխարհայացքային հայեցակետերը գրական ուղղության տարբեր մոտեցումների հետ: Գեղագիտական հարուստ չափակշռումներով առանձնացող «Փողոցս» գործը[26] հատկապես ուրվագծվում է բարդության ու խորության բացառիկ հատույթով:

Անցյալ դարի 60-ականներին արդեն իսկ մեծ համբավ վայելող գոյապաշտության խորհրդածական աշխատանք է արձակագիր Ղ. Մելոյանի ուսումնասիրությունը, որ կառուցված է Հայդեգերի իմաստասիրական աշխատանքների համաբանությամբ[27]: Արվեստի իմաստասիրության, բանաստեղծության՝ որպես բարձրագույն արվեստի կոթողի ընդունման մասին է «Անդաստանի» հենց առաջին համարում զետեղված գեղագիտական կատեգո-

[23] «Հայ գրականութիւն» 1969, «Անդաստան», թիվ 18, 83:

[24] «Բրուտի կրպակին առջեւ» 1957, Անդաստան», 6–7, 41:

[25] «Վաղուան գրականութեան ճակատագիրը» 1959, «Անդաստան», թիվ 10, 66:

[26] «Վաղուան գրականութեան ճակատագիրը» 1959, «Անդաստան», թիվ 10, 72:

[27] «Անդաստան», 1957, թիվ 6–7, 127:

րիաներին՝ վեհին, գեղեցիկին, վսեմին նվիրված՝ Հ. Մութաֆյանի իմաստասիրական հանդարտ խոհունակությամբ շաղախված ամրակուռ աշխատանքը[28], որը կառուցված է Է. Զոլայի, Է. Կանտի, Ի. Թենի, Դ. Դիդրոյի աշխատասիրությունների զուգահեռաբանմամբ, և մարդկության աշխարհայացքի ընդլայման համատեքստում այն իրավամբ կարելի է համարել իբրև անստգյուտ ուսումնասիրություն:

Մշակույթի հանրահռչակման, նրա արժեքայնությունն ընդգծելու, հայ ժողովրդի կյանքում մշակույթի, մանավանդ գրականության տեղի ու դերի ճշգրտումներ անելու և լայն իմաստով ժողովրդին դեպի արվեստն ու գրականությունը ուղղելու ճիգեր են գրական վերլուծական մի շարք ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են արվեստի շատ ոլորտների կամ քննում են դրանք մեկ համագոյակից ուսումնասիրության մեջ: Այսպես՝ Շահան Պերպերյանի «Լռութեան շրջանակը» աշխատասիրությունը երաժշտության և մշակույթի տարբեր ոլորտների համաբանությամբ ու զուգահեռմամբ ստեղծաբանված ուրույն աշխատանք է, որում վերլուծված են արվեստի քրոնոտոպյան շրջանակների, լռության՝ որպես իմաստասիրական հասկացության ելակետերը, տրված են գեղագիտական չափորոշիչների տարբեր սահմանումներ: Վերոնշյալ բոլոր հոդված-վերլուծությունները, անտարակույս, կարելի է անգամ այսօր արդիական մտածողության ծիրում դիտարկել, այնքան խոր ու հանգամանալի, իմաստասիրական բազմազան շեշտադրումներով են դրանք դրվագված: Նույն հայեցակարգն ենք տեսնում «Անդաստանի»՝ արվեստի ու գիտության այլ ճյուղերին նվիրված այլ ուսումնասիրությունների տպագրման մեջ ևս, լինի մանրանկարչություն, լեզվաբանություն, պատմագիտություն, քաղաքագիտություն և այլն: Հետազոտական սույն աշխատանքների հետևողական հրատարակման հերթագայության մեջ երևան է գալիս հանդեսի հիմնարար նպատակայնությունը, այն է՝ էջերում միշտ տեղ տալ բացառիկ, գիտական կամ ուսումնահետազոտական այն նյութերին, որոնք բարձրագույն չափորոշիչների են համապատասխանում: Այս են վկայում Օ. Պերպերյանի, Ֆ. Քերեսթեճյանի, Ե. Այվազյանի՝ պատմության, լեզվաբանության, հոգեբանության, թատրոնի մասին գիտահետազոտական ուսումնասիրությունները: Նշանակալի արժեք ունեն Այվազյանի՝ հոգեվերլուծաբանական հայեցակարգերը քննող հոդվածները, որոնք մեծ լույս են սփռել հասարակության հոգեբանական տարաբնույթ խնդիրների վրա և անգամ սնուցել գրողների երևա-

[28] «Արուեստին փիլիոսփայութիւնը» 1949, «Անդաստան», թիվ 1, 101:

կայությունը՝ կերպարների հոգեբանական նկարագրերը գեղարվեստակա-նացման ներմտածական դիրքերից կերտելու համար: Այսպիսի հոդվածներից հատկապես նշելի է նրա «Գողգոթայի խորհուրդը», որը հեղինակը կառուցել է հոգեբանության ժամանակի արդիական ընկալումների հենքով:

Հասարակության գեղարվեստական ճաշակի ձևավորման, գեղագիտա-կան ընկալումների վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել նաև «Անդաստանի» գրական բանավեճերը, որոնք ավելի շուտ ըմբոստ ու դիմադարձ կեցվածքով առանձնացող անհատների պատասխաններ են եղել անգամ հայտնի մարդ-կանց գնահատումներին: Հետաքրքրական են այս առումով «Անդաստանի» արվեստագետ աշխատակիցների՝ Նշան Պեշիկթաշլյանի, Զարեհ Որբունու, Մկրտիչ Պարսամյանի, Ա. Վեհազատի հասուն ու խոհափմաստասիրական, մտահայեցողական հարցադրումներով, գրականության կեղծ արժեքները հերքող ու դրա ճշմարիտ չափորոշիչների կարևորությունը հաստատող հոդ-վածները, որոնցում հավաստվում է, որ գրական գործերի գեղարվեստական իսկական արժեքը կարելի է գտնել անգամ սեռը նկարագրող տեսարանների մեջ: Վերոհիշյալ գաղափարաբանությամբ է գրված Ա. Վեհազատի ընդար-ձակ հոդվածը, որը Լ. Զ. Սյուրմելյանի՝ «Հայրենիք» պարբերականում տպագրված հոդվածի հակընդդեմ պատասխանն է: Վեհազատի՝ «Արտա-սահմանը իր հարցականներուն դիմաց (Անգլիերեն լեզու եւ հայկական Մշա-կոյթ)» վերտառությամբ հոդվածը իրականում մշակութաբանական, գրակա-նության, գրողի, Սփյուռքի և հայրենիքի կապի մասին տեսլականն է պար-զում: Հիմնական տարաձայնությունը գրականության լեզուն է՝ անգլերե՞ն օտար, թե՞ հայերեն: Ի տարբերություն Սյուրմելյանի այն դիտարկման, որ լե-զուն արգելք չէ ազգային գրականություն ստեղծելու համար, հեղինակը՝ ի դեմս «Անդաստանի», այստեղ էլ, ինչպես Փոլատյանը «Ահարոնի հետ զրոյց» հարցազրույց-հոդվածում, համոզված է, որ առանց հայերենի ճոխ ու հարուստ բառամթերքի չի կարող ստեղծվել հիրավի հայ ազգային գրականություն: Եվ բացի դրանից, ձուլումը աներկբայորեն դառնալու է օրահաս վտանգ, քանզի օտար լեզվով ստեղծված ազգային գրականության օգնությունը այս հարցում չնչին է: «Մենք պիտի հայերէն գրենք, սիրելի ընկեր, մենք Հայաստանին կը պատկանինք, ո՛չ թէ Ամերիկայի կամ Ֆրանսայի. չի կրնար տարբեր ըլլալ, հայ լեզուին ճանապարհով պիտի քալենք: Ո՛չ մէկ նահանջ այս մասին. ձուլում է, եթէ ոչ՝ վերջնական կորուստ»[29],- հաստատում է «Անդաստանի» հայեցակե-

[29] «Անդաստան» 1953, թիվ 3, 38:

տը Կ. Փոլատյանը «Զրոյց Ահարոնի հետ» հարցազրույց-տեսաբանության մեջ[30]: Վեհազատը նույնպես դիմադարձ է կանգնում Սյուրմելյանի՝ օտար լեզվով գրականություն արարելու հայեցակարգին՝ նշելով, որ գաղութների մեջ հայ գրականությունը այդպես ճապաղանալու է և դառնալու դոնդողացած գրականություն[31], այնինչ իրականում ներկան անցյալի, Սփյուռքը հայրենիքին կապող օղակը, որ արտաքուստ անկարելի է թվում, պիտի «խաղայ անհրաժեշտ դեր մը, թերեւս կարենայ չէզոքացնել հայրենիքէն արտասահման անցքին խոր անբնականութիւնը, եւ փորձելով կապել երկու հակոտնեայ աշխարհներ, մեզ տանի անհաւասարակշռութենէն դէպի ներքին ներդաշնակութիւն»[32]:

Սփյուռքը Հայաստանին կամրջելու յուրօրինակ դրսևորումներ են նաև հայաստանյան ուսումնասիրողների՝ Հ. Մանանդյանի կոթողային երկերը մատուցող հոդվածները, Ալ. Թոփչյանի՝ Հայաստանի ժամանակակից գրականությունը Սփյուռքին ներկայացնելու փորձերը: Հետաքրքիր է, որ անգամ այս ձևաչափում պահպանվում է «Անդաստանի»՝ գրականության հանդեպ բարձր նշաձողի սկզբունքային սահմանումը՝ միայն գրական բարձրարվեստ ու բազմարժան գործերի տպագրումը: Ուշագրավ է, որ խմբագրի՝ Բյուզանդ Թոփալյանի աչքը կրկին չի սխալվում՝ Հայաստանի մի քանի երիտասարդ բանաստեղծների առավել շնորհալի համարելու իրենց խիզախության, չծեծված թեմաներին անդրադառնալու, գրականության մտքի միասնական շարժման օղակը դառնալու համար: Դա է պատճառը, որ Թոփչյանի հոդվածում[33] առաջադրված, դեռևս ժողովածու չունեցող երիտասարդ հեղինակները ժամանակի քննությունը բարձր պահած բանաստեղծներ դարձան հետագայում՝ Դավիթ Հովհաննես, Հովհաննես Գրիգորյան, Սլավիկ Չիլոյան, Հենրիկ Էդոյան:

«Անդաստանի» յուրաքանչյուր համար՝ մեկուկես հարյուրյակ և ավելի էջերով, տարածում էր արվեստի տարբեր ոլորտների մասին տեղեկատվություն, հանդեսի աշխարհայեցողության լույսի ներքո հավաքված գրական նորարարություններից մինչև դասական ստեղծագործությունները, խոհագրական

[30] Գրականության դերի, բանաստեղծության նշանակության, օտար լեզվով ստեղծագործելու դեմ պահանջի, Սփյուռքի գրականության ապագայի և առհասարակ կենսազգացողությունների ողջ համամասնույթի մասին է Կ. Փոլատյանի՝ Ահարոնի հետ ուշագրավ հարցազրույցը, որ զետեղված է հանդեսի երկու համարում: Տե՛ս «Զրոյց Ահարոնի հետ» 1953, «Անդաստան», թիվ 3, էջ 42:

[31] Տե՛ս «Զրոյց Ահարոնի հետ» 1953, «Անդաստան», թիվ 3, 113–119:

[32] Տե՛ս «Զրոյց Ահարոնի հետ» 1953, «Անդաստան», թիվ 3, 117:

[33] «Առայժմ չորսը» 1969, «Անդաստան», թիվ 18, 19:

արձակից մինչև վիպական հատվածները, սեղմ գրախոսականներից մինչև ծավալուն ուսումնասիրությունները առ այսօր շարունակում են զարմացնել ու հիացնել ուշագրավ բացահայտումներով, ազգային-մշակութային համապարփակ ընդգրկումներով ու բացառիկ հայրենանվիրությամբ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դանիելյան Ս. 2011, «Միջուկի տրոհումը. սփյուռքահայ գրականության պատմություն», Գիրք Ա., Երևան, «Զանգակ-97», 407 էջ:

Պըլտեան Գ. 2019, Ֆրանսահայ գրականութիւն, 1922–1972, Երևան, «Անտարես», 894 էջ:

«Անդաստան» ամսագիր, Փարիզ, 1949, թիվ 1:

«Անդաստան» ամսագիր, 1952, թիվ 1:

«Անդաստան» ամսագիր, 1953, թիվ 3:

«Անդաստան» ամսագիր, 1957, թիվ 6-7:

«Անդաստան» ամսագիր, 1958, թիվ 9:

«Անդաստան» ամսագիր, 1959, թիվ 10:

«Անդաստան» ամսագիր, 1961, թիվ 12:

«Անդաստան» ամսագիր, 1969, թիվ 18:

«АНДАСТАН» В РУСЛЕ РАСШИРЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

БАЛАЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: «Андастан», литературно-культурная деятельность, ассимиляция, эстетический вкус, высокохудожественные литературные произведения, национальная идентичность, эстетическое мировоззрение.

Роль «Андастана» уникальна с точки зрения распространения и популяризации во Франции армянской культуры, особенно литературы. Стихи, рассказы и отрывки из романов, эссе и мемуаристика, литературоведческие, теоретические и критические очерки, избранное из переводной литературы, а также исследования, посвященные различным сферам искусст-

ва, играли важную роль в развитии эстетического мировоззрения не только армянской диаспоры, но и общин других стран.

Неоценима роль этого издания в вопросе сохранения национальной идентичности на чужбине и воспитания эстетического вкуса подрастающего поколения.

“THE ANDASTAN” IN THE WAY OF EXPANSION OF NATIONAL – CULTURAL WORLD OUTLOOK

BALAYAN N.

Summary

Key words: “The Andastan”, literary-cultural activity, assimilation, aesthetic taste, high value of literary works, national identity, aesthetic worldview.

The role of “The Andastan” is unique in disseminating the Armenian culture in France, especially in the field of literature. Poems, short stories and novels, essays and prose writings, literary, theoretical and literary criticisms, selected works of translated literature, as well as studies in various fields of art, accompanied by paintings, were not only of immense importance to the Armenian language. but also for the development of the aesthetic outlook of the communities of other countries. The overreaching goals of creating literature in Armenian, translating and publishing high-quality literary works, and thus saving the Armenian generation from assimilation in foreign countries, and educating an Armenian with high aesthetic taste, were honored in the twelve issues of the eighteen years' editions of “The Andastan”.

NAIRA GINOSYAN
PhD in History
YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor
Institut of History NAS RA, Researcher
naira.ginosyan@ysu.am

ARSHAK SAFRASTYAN ON THE TREATY OF SEVRES AND THE ARBITRATION OF PRESIDENT W. WILSON CONCERNING THE FRONTIER QUESTION

The Treaty of Sevres signed as of August 10, 1920 was considered by Armenian socio-political thought exclusively in the context of Articles 88-93, which are directly related to Armenia. This was quite natural, as these articles restored the right of the Armenian people to their homeland, a part of Western Armenia. The mentioned articles of the Treaty of Sevres de jure recognized not only the Republic of Armenia including the Armenian provinces of Transcaucasia, but also United Armenia with Eastern and Western Armenias united. The signatory states, including the Turkish state that was defeated in the First World War, recognized the independence of United Armenia and agreed to expand the borders of Armenia by annexing most of the territories of the provinces of Erzurum, Van and Bitlis, as well as part of the province of Trabzon, thus ensuring the exit of Armenia to the Black Sea[1].

The Conference of the Prime Ministers and Foreign Ministers of England, France, Italy and Japan, convened in London from February 12 to April 10 in

[1] NAA, f. 412, l. 1, work 85, p. 4.

1920, worked out all the main technical issues related to the Armenian-Turkish border.

On April 26, on the initiative of the Prime Minister of Great Britain D. George Lloyd the issue of the demarcation of Armenian territories was redirected to US President W. Wilson, who was invited to take on the role of border arbitrator[2].

The arbitration process started before the signing of the Treaty of Sevres, therefore it was a completely independent international legal document by Great Britain, France, Italy, Japan, as members of the Supreme Council of the Allied Powers on the one hand, and Woodrow Wilson, as President of the United States on the other[3].

W. Wilson had signed the arbitral resolution just 10 days before the sovietization of Armenia on November 22, 1920. The official and the full name of the resolution is "Decision of the President of the United States of America respecting the frontier between Turkey and Armenia, access for Armenia to the sea and the demilitarization of the Turkish territory Adjacent to the Armenian Frontier"[4]. The arbitral award made be US President Woodrow Wilson on the demarcation of the Armenian-Turkish border is an international legal document by which Ottoman-era Turkey, subject to legal rights, was held politically responsible for the Armenian Genocide. This document deprived Turkey of its sovereignty over its former territories[5]. The area to be transferred to Armenia by an arbitral resolution was to be 103,599 sq. km, approximately 40% of Western Armenia[6].

The 1921 London Conference should be considered as an attempt to review the Treaty of Sevres. In January 1921, at a meeting of the Entente General Council in Paris, France proposed a revision of the Treaty of Sevres. In February-March of the same year, at a conference in London with the participation of Germany and the Ottoman Empire, which had lost the war to the Entente Powers, the issue of revising the reconciliation of the Treaty of Sevres was discussed at the suggestion of France and Italy. On the eve of the conference, the official delegation of the

[2] **Մախմուրյան** 2020, 81:
[3] See **Մարուքյան** 2014, 115.
[4] **Հովհաննիսյան** 2016, 48:
[5] **Մարուքյան** 2014, 120:
[6] See **Պապյան** 2007, 75.

Republic of Armenia headed by Avetis Aharonyan and the National delegation headed by Boghos Nubar Pasha had arrived in London.

In that conference an attempt was made to replace the provisions of the Treaty of Sevres, which represented the legal rights of Armenia and the Armenian people, with the vague idea of a "Home National", which, however, was rejected by the Turks themselves. By rejecting this idea at the London conference, the Turks themselves were, in fact, the first to reject the cancellation of the Treaty of Sevres[7].

The Treaty of Sevres could only be replaced by a new document in London, the preamble of which should have specifically emphasized that the treaty was revising or amending the previously signed Treaty of Sevres. Albeit the signatories of the Treaty of Sevres in London announced their intention to revise it, no document was signed during the London Conference. This means that the conference did not achieve its goal, and the attempt to review the Treaty failed.

No.7.

The Armenian Bureau,

153, Regent Street,
London W.1.
12th August 1920.

The Future of Armenia
President Wilson's Arbitration in the Frontier Question.

Russians – Bolshevik, Cadet or Tsarist – have lately been saying that the Western Powers in attempting to re-establish Armenia are defeating their own aims by depriving her of her legitimate, geographical and economic bases. Great Britain and France, they assert, have detached from Armenia. Cilicia and the provinces of Kharput, Diyarbakir and Sivas recognized as Armenian in all previous International pacts, have restricted Armenia to the Republic of Erivan and the immediately adjacent districts, the main part of which was formerly under Russian sovereignty. Starting from these premises the Bolshevik Russians have drawn

[7] **Ահարոնյան** 2001, 142–158:

their own conclusion, and it appears that they are proceeding to effect the reunion of the Russian Empire, as it existed before the war.

It is to be hoped that by the time these lines appear, the Turks may have signed the Peace Treaty, which in the natural course of events will confront President Wilson with the necessity of delimiting the frontiers of Armenia as requested by the Supreme Council of San Remo.

In drawing the Armenian frontiers the following fundamental questions have to be considered: whether Armenia is to be a Black Sea country or an Eastern Mediterranean Power; whether the reconstruction of Armenia in the near future is to tend to national concentration in the North, or an opportunity is to be created for her gradual orientation towards the Eastern Mediterranean following the natural configuration of Anti-Taurus mountains.

It is undeniable that the pressure of historical events has dispersed the Armenian people into peripheries remote from their original nidus; and as a result the Armenian element has been established, firstly on the plateau between the Arax and Kura valleys and secondly between the Arax and the Western Euphrates, the latter plateau being bounded on the South by the Anti-Taurus.

The tendency of the whole discussion regarding the Armenian boundaries, official or otherwise, has been to make Armenia entirely dependent on the Black Sea. It must be admitted at once that the independent Armenia established within any frontiers hitherto proposed, would inevitably be driven into the ambit of Russian influence now and in the future. An independent Armenia made solely dependent on the Black Sea for its economic and political development must not be expected to be anything but the southernmost marches of the Russian Empire. It may be argued that as far as elementary security and a fair measure of material prosperity are concerned the proximity of Russian influence over the Northern frontiers of Armenia may be regarded as not an unmitigated evil.

On the other hand, however, it would be futile to maintain that a spontaneous development of the country can be ensured under those circumstances. The constitution of Armenia under the powerful domination of the Northern Colossus, would be tantamount to the very negation of all that is implied in the terms "political independence" and "autonomous development".

The Armenia of the future, restricted to the region of the Black Sea, would be practically as much land – looked as it used to be, cut off from the West under

the Empire of Byzantium and Turkey when those two Powers were dominating the Dardanelles.

The next alternative is therefore, to provide an unhindered outlet to open seas on the Eastern Mediterranean: a point of contact with the West in emergencies when the Black Sea is again blocked up by wars and blockades in the future. In the absence of a powerful mandatory like the United States to guarantee the security of Armenia for the first generation, there does not seem to exist a single responsible Armenian who desires to see the Armenian boundaries stretching from Sea to Sea. In the light of past experiences of the Armenian people there is at this moment no desire to grab land which is bound to be a burden rather than a blessing. There is certainly no "Imperialistic" tendency among the leading Armenian circles, as has been suggested by certain people. It is essential, however, to draw the frontiers in such a manner as to ensure an easy approach to the Eastern Mediterranean by an economic corridor or otherwise.

Bearing in mind these political and economic factors, it may now be permissible to harmonize those factors with the geographical features of the country.

The town of Malatia, immediately West of the great bend of the Euphrates, holds a central position in regard to delimitations of the Armenian frontiers. It is not only a centre of agricultural and industrial possibilities, but also a link connecting Inner Armenia with Cilicia and Central Mesopotamia with Asia Minor. In the Middle Ages the Byzantine Empire and the Arab Caliphate fought some of their decisive battles near Malatia. The Armenian Taurus, gradually inclining westwards, suddenly drops here into the 3000 feet level and then with a series of undulating spurs juts up again into the Cilician Taurus and Eastern Mediterranean. Its trade routes lead to Mersina, to Samsoun and Diyarbakir; it is therefore likely to be a great emporium in the future.

If the frontiers of Armenia were extended to the district of Malatia in the South-West, there is every reason to believe that the gradual regrouping of the Armenian people would inevitably follow in years to come, thus enabling the Armenian state to rely more and more on its South Eastern outlets to the Sea for its political and economic development.

According to the Turkish Peace Treaty, President Wilson is asked to arbitrate in the question of the Armenian frontiers respecting the provinces of Van, Bitlis, Erzeroum and Trebizond. It is to be hoped that President Wilson will pronounce a

clear and decided moral judgment, taking the whole question into consideration as to what ought to be a scientific and reasonable frontier for Armenia.

Circular to the publisher in the British press this week,
16/2/1921 A.S

The forthcoming Conference in London on Near Eastern questions has given rise to rumours of impending modifications in the terms of the Treaty of Sevres. Whether any changes will be proposed or adopted in the provisions relating to Armenia is not known, but the British Armenia committee desires to take the opportunity of publicly declaring that no whittling down of those parts of the Treaty can be justified on any ground whatever.

Of all the nations that fought on the side of the Entente, none sacrificed as much as Armenia in proportion to her numbers. Trusting to the Allied pledge of liberation and independence, she gave about one-fourth of her population in fighting and massacre to the common cause. By the Treaty of Sevres, in August last, both Allies and Turks solemnly recognized the justice of Armenia's national aspirations and bound themselves to accept the frontiers, which President Wilson has since then delimited.

Between the signing of this Treaty and the present date, the only events which have occurred effecting the position of Armenia in relation to Turkey and the Allies have been a conquest of one half of the Armenian republic of Erivan by the Kemalists and the adoption of a Soviet Government by the other half. Both these changes took place under overwhelming military pressure and through no desire or action of the Armenians themselves. They cannot relieve the Allies of their obligations any more than did the parallel events in Belgium, Serbia and Rumania during the War. Surely, too, political morality has not sunk so low that the Allies would seek to evade their responsibilities upon this pretext.

The recent misfortune to Russian Armenia has cleared the situation in that they have compelled the Allies to deal with the problem of Turkish Armenia as a part of a Turkish settlement alone. It may of course be objected that Turkish Armenia is now without any Armenian population. But in this respect the situation is exactly the same as when the Treaty of Sevres was signed; and, besides, support of that objection would have the immoral effect of endorsing and justifying majority by massacre as a basis for determining political

questions. The Turkish Armenians who survive will return to their homes immediately they are allowed to, and in spite of their diminished numbers, their prolific and industrious character will soon make them once again the predominant. One possible method of obtaining the evacuation of the Armenian vilayets by the Turks suggests itself. The Allies could announce to Mustafa Kemal that the Greek troops will not retire from the territory now occupied by them in excess of what the Treaty of Sevres allots them until the Armenian vilayets are evacuated. In any case, the Allies ought to come to no decision effecting the Armenian provinces of Turkey without consulting the representative of the Turkish Armenians themselves, Boghos Nubar Pasha, who is now in London.

NAA, f. 412, l. 1, work 85, p. 1–2, 1–4.

BIBLIOGHRAPH

Աhարոնյան Ա. 2001, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան (քաղաքական օրագիր 1919–1927), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 252 էջ:

Հովհաննիսյան Ռ. 2016, Հայաստանի Հանրապետություն, h. IV, Երևան, Տիգրան Մեծ, 546 էջ:

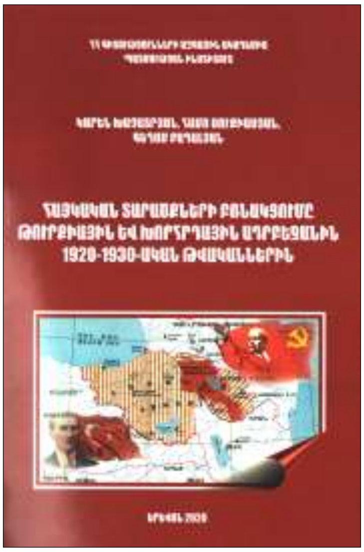
Մախմուրյան Գ. 2020, Հայաստանի սահմանի հարցով Վ. Վիլսոնի կոմիտեի գործունեությունը, Սևրի պայմանագիրն ու ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Երևան, Լուսակն, 250 էջ:

Մարուքյան Ա. 2014, Հայոց Ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, Պատմության ինստ., 332 էջ:

Պապյան Ա. 2007, Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 119 էջ:

Safrastyan A., The Future of Armenia. President Wilson's Arbitration in the Frontier Question, NAA, f. 412, l. 1, work 85, p. 4.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՌՆԱԿՑՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

(Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2020, 187 էջ + 1 ներդիր և 2 քարտեզ)

KAREN KHACHATRYAN,
HAMO SUKIASYAN, GEGHAM BADALYAN

ANNEXATION OF THE ARMENIAN TERRITORIES TO TURKEY AND SOVIET AZERBAIJAN IN THE 1920S AND 1930S

(Yerevan, NAS RA, Institute of History, 2020, 187 pages + 1 loose leaf and 2 maps)

As a result of cooperation between the Chair of History, Yerevan State University and the Institute of History, NAS RA a valuable study entitled "The Annexation of the Armenian Territories to Turkey and Azerbaijan in the 1920s and 1930s" authored by the Doctor of History, Professor Karen Khachatryan, PhD in History, Associate Professor Hamo Sukiasyan and PhD in History Gegham Badalyan is now available to readers. The editor of the book is K. Khachatryan. The academic board of the Institute of History, NAS approved the book and it was subsequently published by the same research institute in the "Mesrop Arc. Ashtchean" books series. This study is the republished and the complementary version of the authors' work entitled "The Territory Losses of Soviet Armenia and

the Nagorno Karabakh Autonomous Oblast in the 1920s and 1930s" (Yerevan, "Zangak", 2015) which highlights not only the formation of Armenia's and Artsakh's borders but also the pivotal issue, concerning the annexation of Armenia's and Artsakh's territories to Kemalist Turkey and Soviet Azerbaijan in the 1920s and 1930s.

For political-ideological reasons the study of territorial disputes was not approved in the Soviet era. Such studies were considered as topics that "disrupted the brotherly nations' friendship" and "contradictory in terms of proletariat internationalism". After the restoration of Armenia's independence in 1991, the Armenian historiography was enriched with worthy studies on the loss of the Armenian territories in 1920–1922.

Presently, the interest in the territorial, border issues has increased. It is conditioned by the 44 day war that Azerbaijan and Turkey jointly waged against the Republic of Artsakh in 2020 and by the severe losses that the two Armenian Republics suffered. The issue is also topical due to the 100th anniversary of the three treaties – the Alexandropol Turkish-Armenian Treaty signed on December 2, 1920, the Moscow Russian-Turkish Treaty of March 16, 1921 and the Kars Turkish-Transcaucasian Treaty of October 13, 1921. These three treaties were fatal for Armenians. In this respect, the study "The Annexation of the Armenian Territories to Turkey and Azerbaijan in the 1920s and 1930s" is not only a noteworthy historiographic reference to the unresolved territorial, border issues of the Republic of Artsakh, being still on the agenda of the international diplomacy but also it valuably complements the Armenian historiography.

The valuable documents of the national archives in Georgia, Armenia and the Republic of Artsakh serve as basic source data for the joint research penned by K. Khachatryan, H. Sukiasyan and G. Badalyan. A great many of these documents are available to scholarly diffusion for the first time. The excerpts from the sessions' resolutions, decisions of the Presidium of Transcaucasian Federation's Central Executive Committee and commissions determining the borders of the provinces and regions of Armenia, Georgia and Azerbaijan, also the detailed reports attached to them are the new-found documents. The book also includes documents from the regional executive committee of the Nagorno Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) and from the regional committee of the Azerbaijani Communist party, various official party notes, accounts, petitions and letters sent from provinces, maps reflecting the changes in the Armenian and Artsakh

borders. Important facts and testimonies are extracted from the published anthologies of documents and maps that were created and published during the Soviet years.

"The Annexation of the Armenian Territories to Turkey and Azerbaijan in the 1920s and 1930s" consists of a preface, three chapters, eight subchapters, an epilogue, Russian and English summaries and a Bibliography. The two colored maps attached to the work highlight the results of the study.

The first chapter, focusing on such issues as the territory and border formation of Soviet Armenia in 1920–1922 also discusses the Sovietization of Armenia, the territory of the Soviet Socialist Republic of Armenia (SSRA) as of the Yerevan Armenian-Russian agreement signed on December 2, 1920. The present chapter also dwells upon the annexation of the Armenian territories to Turkey and Soviet Azerbaijan as a result of Moscow and Kars treaties, Azerbaijani assaults on the Armenian territories up until the beginning of 1922. The authors emphasize the collapse of the first Republic of Armenia conditioned by the Bolshevist-Kemalist severe political, military pressures which paved the way for the annexation of the Armenian territories to Turkey and Soviet Azerbaijan in 1920–1922. Juxtaposing the territorial estimates introduced in different sources, they evidence that according to the third article of the aforementioned Armenian-Russian agreement, the territory of the newly proclaimed Soviet Armenia was to make up more than 43000 sq. km (page 43). However with the Sovietization of Armenia the issue concerning the Turkish occupation of the Armenian territories was firstly eclipsed by the Soviet-Turkish border designation based on the Treaty of Moscow and Treaty of Kars. Thence, the state border designation was initiated by the Soviet Russia and Kemalist Turkey at the end of 1922. In 1925–1926 due to the work of the Soviet-Turkish committee (having been formed for that particular purpose) the Armenian-Turkish border was set, based on the principles of the aforementioned treaties. In the subsequent decades the border was subjected to re-designation. According to K. Khachatryan, H. Sukiasyan and G. Badalyan, Armenians' only achievement was the inclusion of 260 sq. km territory into the borders of Soviet Armenia. The territory was situated in the Ararat-Kyomurludagh-Arazdayan triangle, lying south of Yerevan province, due to which the village of Kyarki (currently Tigranakert) with a strategic road stretching from Ararat valley to Daralagyaz (currently Vayots Dzor) along with other two villages Jafarlu-Gyunut (Genut) were joined to Armenia. In G. Badalyan's estimation they

covered about 35-40 sq. km. Nevertheless, the latter were gradually “handed” to Nakhichevan Autonomous Soviet Socialist Republic. The work singles out another advantageous point for Armenians in the Kars Treaty as opposed to the Moscow Treaty. If according to the Treaty of Moscow, Azerbaijan was not entitled to concede its custody over Nakhichevan Autonomous region to “a third state”, then with the efforts of Moscow the given condition was eliminated in the Kars Treaty. Moreover, in fact Turkey acknowledged Soviet Russia’s total control over Transcaucasia (pp. 49–50). Referring to the Lori neutral zone, the territorial-border issues in Zangezur, NKAO and north-eastern regions of the Armenian Soviet Socialist Republic, the authors of the work state that the resolution of these problems at the beginning of 1922 resulted in reducing the territory of the SSRA for about ¼, approximating it to 32.000–33.000 sq. km (page 73). The changes made in that period are reflected in the appended map that is entitled “The Formation of the Armenian Soviet Socialist Republic (from December 1920 up to the beginning of 1922).

The second chapter of the work entitled “The Losses of the Soviet Armenia during the Transcaucasian Federation” illustrates the formation of the Transcaucasian Federation and the ongoing Armenian territorial losses to Azerbaijan in 1922–1936. K. Khachatryan, H. Sukiasyan and G. Badalyan have divulged the territorial losses that Socialist Soviet Republic of Armenia suffered in the northeastern, eastern, southeastern parts, bordering on the Soviet Azerbaijan as well as in Lori region bordering on the Soviet Georgia during those years. The losses entailed even greater reduction in the Armenian Republic’s territory, rounding up to 29. 742. 59 sq. km.

The third chapter of the work entitled “The Formation of the NKAO and the Territorial Losses” introduces the annexation of Nagorno Karbakh to Soviet Azerbaijan and its territorial losses. As the authors note, on July 5, 1921 at the plenary session of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russia’s Communist (bolshevik) Party (RC(b)P) it was illegaly resolved that the territory of the NKAO was to make up 8000 sq. km. However, in 1923-1924, breaching that resolution the NKAO was formed only in one part of the Nagorno Karabakh, covering about 5000 sq. km. In the subsequent years the authorities of Soviet Azerbaijan gradually seized about 600 sq. km, leaving the Oblast with a territory of about 4.400 sq. km. Moreover, the autonomous region through the “Lachin corridor” was artificially isolated from Soviet Armenia (pp. 164–165). In the

appended map “The Territorial Losses of the SSRA and NKAO in 1923–1930s” the aforementioned territorial-border changes are clearly depicted.

The authors of the study K. Khachatryan, H. Sukiasyan. G. Badalyan have drawn the following conclusion: as a result of the territorial-border losses, the NKAO, the Soviet Armenia and the Republic of Armenia, being its assignee, appeared in strategically unfavorable conditions. Only due to the Armenians’ victories in the Artsakh liberation fight, many territories formerly annexed to Azerbaijan in the Soviet rule were liberated, becoming an integral and constitutionally ratified part of Artsakh (Nagorno Karabakh) Republic (AR) (p. 167). From September 27 to November 9, 2020, took place a Turkish-Azerbaijani aggression against the Republic of Artsakh, with the involvment of international terrorist forces. As a result, occurred military-political and territorial changes, but the reference to them is a subject of a separate study.

The work “The Annexation of the Armenian Territories to Turkey and Azerbaijan in 1920s and 1930s” is significantly distinct from other Armenian studies published up until now as for the first time it comprehensively illustrates the territorial losses of Soviet Armenia and the NKAO in terms of chronological existence of Transcaucasian Federation (1922–1936).

The study is not only of scientific but also of ideological-political importance. It is a historically substantiated, unbiased answer to the Azerbaijani authors’ works on the given issue that have been written from a completely different angle. That is why it is desirable that the work be translated into Russian and English.

LILIT HOVHANNISYAN
PhD in History, Associate Professor
Institute of History NAS RA
lilithovannisian@yahoo.com

ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ՀԱՅԱԳԵՏԻ ԱՐԳԱՍԱԲԵՐ ՈՒՂԻՆ

Լրացավ նշանավոր պատմաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Աղասու Մելքոնյանի ծննդյան 60-ամյակը, որը հարմար առիթ է՝ ներկայացնելու բազմավաստակ գիտնականի, մանկավարժի ու գիտակրթական գործի հմուտ կազմակերպչի անցած արգասաբեր ուղին:

Աշոտ Աղասու Մելքոնյանը ծնվել է 1961 թ. փետրվարի 16-ին Ախալքալաքում՝ մանկավարժ, վաստակավոր ժուռնալիստ, երկար տարիներ Խորհրդային Վրաստան թերթի թղթակից, ազգային դիմագիծ ունեցող մտավորական Աղասի Հարությունի Մելքոնյանի ընտանիքում:

Մայրը՝ Կատյա Մելքոնյանը, բարեկիրթ, վերին աստիճանի համեստ, հյուրասեր և ընտանիքի նվիրյալ հայուհի էր:

Մեծ եղբայրը՝ Կարապետ Մելքոնյանը, ինչ-որ չափով շարունակեց հոր գործը՝ աշխատելով Ախալքալաքում՝ ռադիոհեռուստատեսային համակարգում: Նա նույնպես ազգային դիմագիծ ունեցող, խիզախ ու համարձակ մտավորական էր: Ահա նման հայրենասեր, ազգաշահ, ակտիվ կեցվածք ունեցող և ուսանելի դասեր տվող ընտանիքում էլ ծնվեց կրտսեր որդին՝ Աշոտ Մելքոնյանը, ով հավատարիմ մնաց իր ընտանեկան դաստիարակությանը:

Նա 1977 թ. ոսկե մեդալով ավարտել է տեղի Դերենիկ Դեմիրճյանի անվան 4-րդ հայկական միջնակարգ դպրոցը և ընդունվել Երևանի պետական

համալսարանի պատմության ֆակուլտետ: Տողերիս հեղինակը ականատես է եղել, թե ինչպես նույն դպրոցում առանձին անկյուն է հատկացվել դպրոցի մեդալակիր շրջանավարտների համար, որտեղ զետեղվել է գերազանցիկ Աշոտի նկարն ու նրա մասին դպրոցական և ուսանողական տարիներին պատմող հոդվածները, առանձին ակնարկներ և հիշողություններ: Առանձնակի ջերմությամբ ու հպարտությամբ են նրա ուսուցիչներն ու դպրոցի տնօրենը խոսել Աշոտ Մելքոնյան գերազանցիկ, հասարակական ակտիվիստ դպրոցականի մասին, ում օրինակով նրանք սերունդների մեջ դաստիարակում են հայի ազգային ոգին, ներարկում են հայրենասիրություն, հարուստ գիտելիքների պաշար և հավատարմություն ազգային արժեքների նկատմամբ:

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում Ա. Մելքոնյանը շարունակել է սովորել գերազանց առաջադիմությամբ, որի համար ստացել է Հակոբ Մանանդյանի անվան կրթաթոշակ: Դեռևս ուսանողական տարիներին, դրսևորելով գիտահետազոտական աշխատանք կատարելու ունակություններ և հմտություններ, Ա. Մելքոնյանն արժանանում է ֆակուլտետի ու համալսարանի ղեկավարության ուշադրությանն ու գնահատանքին: Ուսանողական տարիներին նա ակտիվորեն մասնակցել է Ուսանողական գիտական ընկերության աշխատանքներին, որտեղ հանդես է եկել բազմաթիվ հետաքրքիր ու բովանդակալից զեկուցումներով: 1982թ. գերազանցությամբ ավարտելով Մայր բուհը՝ մինչև 1985 թ. եղել է ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: 1989 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանի ղեկավարությամբ պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Արևմտյան Հայաստանի Էրզրում նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին» թեմայով: 1986 թ. հոկտեմբերից Ա. Մելքոնյանը աշխատանքի է անցել ՀԽՍՀ ԳԱ համակարգում նախ՝ որպես պատմության ինստիտուտի լաբորանտ, գիտաշխատող, ապա՝ գիտական քարտուղար և գիտական հարցերով փոխտնօրեն: 2002 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» թեմայով: Նույն թվականին ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն: 2004 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում: 2006 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, 2014 թ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանի կենսագործունեության ոլորտը լայն է և ընդգրկուն, քանզի նա փայլուն հետազոտող լինելուց բացի, հմուտ գիտակազմակերպիչ է, մանկավարժ և հասարակական-քաղաքական կյանքի ակտիվ

մասնակից: Հայաստանի Հանրապետությունում և արտերկրի հայագիտական և հասարակագիտական շրջանակներում նրան ճանաչում են՝ որպես ականավոր ու վաստակաշատ գիտնականի, գիտակրթական ոլորտի փորձառու մասնագետի, ուղղամիտ մարդու, համազգային խնդիրների նկատմամբ ամենաակտիվ և սկզբունքային դիրքորոշում ունեցող քաղաքացու: Այս ամենի արդյունքում Ա. Մելքոնյանը իրավամբ լայն հեղինակություն է վայելում հայրենիքում և սփյուռքում:

Դեռ ուսանողական տարիներից նվիրվելով հարազատ ժողովրդի պատմության լուսաբանմանը, պատմագիտության ու հայագիտության զարգացմանը, Ա. Մելքոնյանը իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում տասնամյակներ շարունակ անխոնջ գիտահետազոտական աշխատանքով ծանրակշիռ ներդրում է ունեցել գիտության զարգացման գործում և դրանով իսկ խոշոր ծառայություն մատուցել հայագիտությանն ու հայրենիքին: Լայն ու ընդգրկուն է Ա. Մելքոնյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն, Արևմտյան Հայաստանի պատմության հարցեր, Ջավախքի պատմություն, հայ-վրացական, հայ-թուրքական հարաբերություններ և այլն: Ուրույն բնագավառ են կազմում հանրապետական և միութենական գիտական հանդեսներում նրա հրատարակած մի շարք հոդվածները նվիրված հայ պատմագիտության խնդիրներին:

Ակադեմիկոս Ա.Մելքոնյանին բնորոշ է պատմագիտության մեջ հաստատակամությունը, ծայրահեղություններին տեղիք չտալու գործելակերպը: Նա հավասարակշռված և միաժամանակ պատմագիտության առաջ ծառացած խնդիրները խորապես ընկալող առաջատար մասնագետներից է: Տարաբնույթ աղբյուրների հիմնավոր իմացությունը և մասնագիտական գրականության քաջատեղյակությունը զուգորդելով քննական ու վերլուծական կարողությունների հետ՝ գիտնականը հաջողությամբ զբաղվեց Հայաստանի նոր և նորագույն պատմության ամենատարբեր հարցերի ու խնդիրների գիտական հետազոտությամբ:

Հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում լուրջ ներդրում է Ա. Մելքոնյանի խոր և բազմակողմանի գիտելիքների վրա հենվող նրա ինքնուրույն դատողությունները, տրամաբանական կուռ եզրակացությունները, որոնք հնարավորություն են տվել նշանավոր

պատմաբան-հայագետին քննվող հարցերին մոտենալ նորովի՝ նոր հարցադրումներով:

Նրա կողմից հայոց միջնադարյան, նոր և նորագույն պատմության մեջ մշակված շատ դրույթներ կամ հիմնովին փաստարկվել են, կամ էլ լուսաբանվել ու բացահայտվել են պատմագիտության նվաճումների լույսով:

Ա. Մելքոնյանին բնորոշ են արգասավոր աշխատասիրությունը, գիտական բարեխղճությունը, մշտական գիտական որոնումների ձգտումը: Նրա պատկառելի գիտական վաստակի արգասիքն են կազմում 18 գրքերը (մենագրությունները) և 450-ից ավելի գիտական հոդվածները: Ա. Մելքոնյանի առաջին մենագրությունը նրա թեկնածուական ատենախոսությունն ամփոփող «Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» 1994 թ. լույս տեսած աշխատությունն է: Այս մենագրությունը հակահարված է թուրքական պատմագիտության այն կեղծիքին, թե իբրև Արևմտյան Հայաստանում կամ իրենց խոսքերով ասած Արևելյան Անատոլիայում, չի եղել մի վարչամիավոր, որտեղ հայերը կազմեին բնակչության մեծամասնությունը: Պանթուրքիստական այս տեսակետի նպատակը հեռու գնացող այն կեղծիքն է, որով փորձ է արվում ժխտել մեր ժողովրդի իրավունքը այդ տարածքների նկատմամբ: Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Էրզրում նահանգի պատմաժողովրդագրական բուռն գործընթացներով աչքի ընկնող մի ժամանակահատվածի՝ XIX դարի առաջին երեսնամյակի պատմական բազմաթիվ անցուդարձերի ուսումնասիրությունը Ա. Մելքոնյանի կողմից թուրքական պնդումների մերկացման տեսակետից արժեքավոր հետազոտություն է: Գրախոսականում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանը, արժեվորելով Ա. Մելքոնյանի սույն մենագրությունը մասնավորապես նշել է. «Մելքոնյանի մենագրության հաջողությունը պայմանավորված է եղել երկու էական հանգամանքով.

առաջին՝ հեղինակը օգտագործել և շրջանառության մեջ է դրել բազմաբնույթ և հարուստ աղբյուրագիտական նյութ: Օգտագործվել են ինչպես Երևանի (հատկապես Մատենադարանի մի շարք ֆոնդեր), այնպես էլ Մոսկվայի և Թիֆլիսի տարբեր արխիվների նյութերը: Երկրորդ՝ մանրակրկիտ համատեղվել է հավաքված հարուստ նյութը և Կարնո նահանգի 16 գավառների ժողովրդագրության, նրանցում ազատագրական շարժումների, սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ ստեղծվել է աշխատությունների մի ինքնատիպ շարք: Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում են այնպիսի կարևոր հիմնախն-

դիրներ, ինչպիսիք են՝ նահանգի բնակավայրերի տեղագրությունը, ազգաբնակչության թվաքանակը, ազգային կազմը, էթնիկական տեղաշարժերը, դրանց սոցիալ-քաղաքական նախադրյալների բացահայտումը և այլն» (ՊԲՀ, 2016, № 1, էջ 254, 255):

Իր այս աշխատությամբ Ա. Մելքոնյանը ըստ էության հայ պատմագրության ասպարեզում միանգամայն նոր բնագավառի, գիտաքաղաքական կարևորագույն նշանակություն ունեցող հիմնահարցի՝ Հայաստանի նահանգների վարչատարածքային և ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրության նախաձեռնողներից եղավ, խիստ կարևորելով դրա հրատապությունն ու գիտա-քաղաքական նշանակությունը: Պատահական չէ, որ նրա ղեկավարությամբ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործում է թեմատիկ խումբ, և այդ ուղղությամբ աշխատանքները լայն ծավալ ընդունեցին: Առանց երկմտելու կարելի է նշել, որ Ա. Մելքոնյանը ժողովրդագրության դպրոց ստեղծեց: Նրա ղեկավարությամբ մեծ թվով գիտական թեզեր պաշտպանվեցին, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների ժողովրդագրական վիճակի վերաբերյալ, որոնք լույս են սփռում Հայաստանի տարբեր շրջանների բնիկ հայկական լինելու հարցի վրա: Հարկավոր է նշել, որ նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել է 14 թեկնածուական ատենախոսություն, որոնց մեծ մասը նվիրված է Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության, ցեղասպանության և այլ թեմաներին:

Վերոնշյալ մենագրության տրամաբանական շարունակությունը կարելի է համարել Ա. Մելքոնյանի «Ջավախք. պատմության ուրվագծեր» (1999) և «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (2003) աշխատությունները, քանզի ջավախահայերի մեծ մասի նախնիները տեղափոխվել էին Էրզրումի նահանգից 1829–1830 թթ.:

Այս գրքերից երկրորդը, նվիրված է հայ պատմագրության մեջ սակավ ուսումնասիրված, բայց մեծ կարևորություն ներկայացնող բնագավառներից մեկին՝ Հյուսիսային Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնախնդիրներին, որոնք, գիտական նշանակությունից բացի, ձեռք են բերում նաև քաղաքական նշանակություն և կարող են օգտակար լինել ոչ միայն քաղաքագետների, այլև պետական ու քաղաքական գործիչների համար:

Աշխատությունն ընդգրկում է Ջավախքի քաղաքական պատմության, պատմական աշխարհագրության, Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության, Հյուսիսային Հայաստանի քարտեզագրության, մշակութաբանության, վիճա-

կագրության բնագավառները: Չնայած գրքի վերնագրին՝ այն ավելի ընդգրկուն է և շոշափում է բազմաթիվ ու բազմապիսի հարցեր: Գիտական շրջանառության մեջ դրված արխիվային հարուստ նյութը՝ կարևոր է ինչպես Ջավախքի, այնպես էլ հարևան Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ծալկայի և այլ գավառների, առհասարակ հայ-վրացական հարաբերությունների ու ողջ տարածաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար: Պատահական չէ, որ ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը՝ սույն գրքի գրախոսականում արժեվորելով աշխատությունը գրել է. «Ա. Մելքոնյանն ընտրել է թեմայի բազմաքանակ ու բազմաբնույթ, հաճախ խճողված հարցերը քննարկելու և լուսաբանելու միանգամայն ճիշտ ու արդարացված եղանակ՝ պատմաքննական մեթոդը: Շնորհիվ լեզուների և առաջին հերթին վրացերենի իմացության, բոլոր անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրների ու գրականության նյութը ներառելու և պատմագիտական հիմնավոր պատրաստվածության, Աշոտ Մելքոնյանը ստեղծել է բարձրարժեք ու մնայուն աշխատություն: Տեսական լավ պատրաստվածությունը, պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության հեղինակի մասնագիտական իմացությունները մեծապես նպաստել են հաջողված մենագրություն ստեղծելուն: Հաջողության գրավականներից մեկն էլ եղել է այն, որ հետազոտողը պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում իրեն զբաղեցնող հիմնահարցերը քննարկել է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի պատմության ընդհանուր հետնախորքի վրա: Մենագրության ընդհանրացումներն ու եզրահանգումները փաստագրված են ու համոզիչ (ՊԲՀ, 2003, 2, էջ 297)»:

Ա. Մելքոնյանը հեղինակել է «Նյութեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի դպրոցների պատմությունից (19-րդ դար – 20-րդ դարի սկիզբ)» (2005) աշխատությունը, որտեղ եկեղեցու թեմական կառույցների ընդհանուր հենքի վրա նկարագրել է հիշյալ երկու գավառների հոգևոր-կրթական կյանքը: 1829 թ. Ռուսաստանին միացումից հետո Սամցխե-Ջավախքում հայ քաղաքական ու հոգևոր-կրթական կյանքի աշխուժացման արդյունքում ծխական, մասնավոր ու պետական հարյուրավոր դպրոցներ բացվեցին տարածաշրջանում: Աշխատանքը համալրված է արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերով՝ որպես հետազոտվող նյութ: (ՊԲՀ, 2016, N 1, էջ 256):

2011 թ. հրատարակվեց Ա. Մելքոնյանի «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հոդվածների ժողովածու)» գիրքը: Այդ նույն թվականին՝ ծննդյան 50-ամյակի առթիվ, լույս տեսավ նրա կենսամա-

տենագիտությունը: Գրքույկն ամփոփում է անվանի պատմաբանի 25-ամյա գիտահասարակական գործունեության ամբողջական պատկերը:

Բացի մենագրություններից, Ա. Մելքոնյանը հեղինակել է նաև բազմաթիվ կոլեկտիվ աշխատանքներ: Վ. Ղազախեցյանի հետ կազմել ու խմբագրել է «Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922–1929 թթ.)» (2008) ժողովածուն և Է. Լ. Դանիելյանի համահեղինակությամբ գրել է «Հայոց պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (2008) գիրքը: (ՊԲՀ, 2016, N 1, էջ 256) Հարկ է առանձնահատուկ ընդգծել պատմաբանի՝ հայրենասեր և ազգային արժեքներ դավանող քաղաքացիական հստակ ու սթափ դիրքորոշումը մեր ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող հարցերի, մասնավորապես Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանությանը, հայ-թուրքական արձանագրություններին, հայ-վրացական փոխհարաբերություններին վերաբերող հիմնախնդիրների հրապարակային քննարկումների ժամանակ: Այդ հարցերին են նվիրված «Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները» (2013) և «Ցեղասպանություն և հայրենազրկում. Ճանաչումից՝ հատուցում (հոդվածներ և հարցազրույցներ)» (2015) ժողովածուները: Դրանցից երկրորդում տեղ են գտել նաև Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տարբեր լեզուներով հեղինակի ինչպես հրատարակված, այնպես էլ անտիպ հոդվածները, զեկուցումները և հարցազրույցները: Հայոց Մեծ եղեռնի հետևանքների վերացման և հատուցման հասնելու տեսանկյունից կարևորվում է միջազգային օրենսդրության մեջ հայրենազրկում հասկացության ձևակերպման անհրաժեշտությունը, այդ հարցում համահայկական և պետական հայեցակարգի ստեղծումը: (Տե՛ս, ժողովածուի մասին պ.գ.թ. Արմեն Կարապետյանի գրախոսականը, ՊԲՀ, 2016, Հ-1, էջ 224–227):

Նրան բնորոշ են արգասավոր աշխատասիրությունը, գիտական բարեխղճությունը, մշտական գիտական որոնումների ձգտումը:

Մեր հանրապետության քաղաքացիները քաջածանոթ են նաև հայ- թուրքական հարաբերությունների և նախաստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ նրա դիրքորոշմանը: Քաղաքացիական արիության ու սեփական հավատամքին անդավաճան մնալու վառ օրինակ է ՀՀ Ազգային ժողովում «Նախաստորագրված արձանագությունները և Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների գործընթացը» թեմայով խորհրդարանական լսումներին նրա ելույթը:

Ա. Մելքոնյանն ազնիվ է, շիտակ, սկզբունքային, ընկերասեր: Անմնացորդ հայրենասիրության յուրահատուկ դրսևորումներ են 1997 թվականից, սկսվող նրա ուխտագնացություններն Արևմտյան Հայաստան և Կիլիկիա: Այդ ուխտագնացությունների արդյունք է «Կարոտի էրգիր» (2006) ֆիլմը: 2007 թ. օգոստոսի 10-ին՝ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ Սևրի դաշնագրի օրը, նա բարձրացել է Արարատ լեռան գագաթը, և դրա հիման վրա ստեղծել «Արարատ. Հայոց անմահության խորհուրդը» գիտահանրամատչելի և պատմավավերագրական համանուն ֆիլմը (2008)՝ նվիրված հայ նոր գրականության հիմնադիր, մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանի ծննդյան 200-ամյակին (1809 թ.) և Դորպատի համալսարանի պրոֆ. Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ Խ. Աբովյանի Արարատի գագաթը բարձրանալու 180-ամյակին (1829 թ.):

Ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանի հմուտ գիտակազմակերպչական և տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ կյանքի կոչվեց «Հայոց պատմություն» ակադեմիական նոր բազմահատորյակը: Նրա հրատարակության պատրաստման ու տպագրության հարցում, անհրաժեշտ է նշել, ականավոր պատմաբանի ներդրումը: Նրա տնօրինության օրոք Պատմության ինստիտուտում հիմնվեց «Մեսրոպ արք. Աշճյան» գիտական կենտրոնը, արքեպիսկոպոսի անունը կրող մատենաշարը: Նրա նախաձեռնությամբ սկսեցին պարբերաբար հրատարակվել «Հայոց պատմության հարցեր» տարեկան ժողովածուները, ստեղծվեց ինստիտուտի գիտահրատարակչական-տպագրական բազան:

Նրա գիտական խմբագրությամբ լույս են տեսել տասնյակ աշխատություններ, ժողովածուներ, դպրոցական դասագրքեր և բուհական ձեռնարկներ: Բազմիցս մասնակցել է և միջազգային գիտական հեղինակավոր խորհրդաժողովների, 5 տասնյակից ավելի երկրներում հանդես է եկել ելույթներով և դասախոսություններով, որոնց շնորհիվ մեծ ճանաչում է ստացել ոչ միայն հայության, այլև արտասահմանի մասնագետ-պատմաբանների շրջանում: Ուստի բոլորովին էլ պատահական չէ, որ նա արժանացել է «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գլխավոր մրցանակին՝ «Երիտասարդ գիտնական 94» անվանակարգով, «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին»՝ «Գուրգեն Մելիքյանի Քաշաթաղի բազմազավակ ընտանիքների» հիմնադրամի դրամաշնորհին և Թեքեյան մշակութային միության «Հայկաշեն Ուզունյան» մրցանակին և այլն:

Վաղուց հասունացել էր Երևանի պատմության ամբողջական նոր շարադրանքի անհրաժեշտությունը, որը զերծ կլիներ խորհրդային ժամանակնե-

րին բնորոշ գաղափարախոսական պարտադրանքից և կարտացոլեր վերջին հիսնամյակում գիտության նոր ձեռքբերումները՝ այս ասպարեզում: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով հայրենի գիտնականների մի խումբ. Ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի ղեկավարությամբ հանձն առավ լրացնելու հայոց պատմագրության մեջ եղած կարևոր այդ բացը: 2018թ. Ա. Մելքոնյանի հեղինակությամբ և խմբագրությամբ հրատարակված՝ «Երևանի պատմություն (հեղ. խումբ) », Երևան, «Երևան բուք», ՍՊԸ, 342 էջ աշխատությունը, որը հարազատ քաղաքի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերն համակարգված, ամբողջական, հիմնավոր և հանրամատչելի ներկայացնելու առաջին փորձն է, որը նվիրված է մայրաքաղաքի 2800-ամյակին: Մեր կարծիքով նշված աշխատությունը, լինելով բազմամյա, տարիների ընթացքում ձեռք բերած գիտական մտքի ընդհանրացված արտացոլանքը, տեղեկատվության և պատմության անփոխարինելի սկզբնաղբյուր կարող է լինել: Ճշմարտությանը սատար կանգնելու նոր մտայնությամբ, ելույթներով և գրավոր խոսքով նա հանդես եկավ 1988 թ. Արցախյան իրադարձությունների տարիներին:

2010 թ. սկսած Ա. Մելքոնյանը Հայոց պատմության և մշակույթի պատմության դասախոսությունների շարք է իրականացնում Հայոց բանակում՝ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի զորամասերում, նպատակ ունենալով բարձրացնել հայ զինվորականի պատմաճանաչողական կարողությունները և ռազմահայրենասիրական ոգին:

Ակադեմիկոս Ա.Մելքոնյանի անմիջական ղեկավարությամբ, 21-րդ դարասկզբին ստեղծվեցին հայոց ամբողջական պատմության նոր դասագրքեր, որտեղ հատկապես նոր և նորագույն շրջանի շատ հարցեր լուսաբանվեցին հանրամատչելի ու միանգամայն նորովի մոտեցումներով:

Այս դասագրքերը բազմիցս վերահրատարակվել են և նպաստել հայրենասեր սերնդի դաստիարակման գործին, որի ապացույցը արցախյան 2-րդ և 3-րդ պատերազմներին երիտասարդ սերնդի ակտիվ և նվիրյալ մասնակցությունն էր: Նա լուրջ վաստակ ունի նաև բուհական դասագրքերի, ուսումնական ծրագրերի և ուսումնական ձեռնարկների ստեղծման գործում: 2018 թ. լույս տեսավ Ա. Մելքոնյանի «Հայոց պատմություն» (ակնարկներ հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ վերջը) ձեռնարկը՝ բուհերի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության, հայաստանյան և սփյուռքյան դպրոցների աշակերտության համար: Գրքում տեղ են գտել Հայաստանի պատմության առավել կարևոր և հանգուցային խնդիրների վերաբերյալ վերջին տասնամյակնե-

րին հայ պատմագիտության մոտեցումները: Տասնամյակներ շարունակ նշանավոր գիտնականը դասախոսում է Երևանի պետական համալսարանում, հատկապես պատմության և միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետներում, դասավանդելով հատուկ մասնագիտական և ընդհանուր դասընթացներ, տարիներ շարունակ ղեկավարում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի պետական քննական հանձնաժողովը: Նա ոչ միայն հարուստ գիտելիքներ է հաղորդում ուսանողությանը, այլև հոգածությամբ նպաստում է գիտական կադրերի պատրաստմանը: Գիտավարչական աշխատանքին զուգահեռ ակադեմիկոսը դասավանդում է նաև ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնում: 2004-2006 թթ. զբաղեցրել է Երևանի բժշկական համալսարանի Հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: Բազմիցս եղել է տարբեր բուհերի (Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական, Արցախի պետական համալսարաններ, Գյումրիի մանկավարժական ինստիտուտ) պատմության ֆակուլտետների պետական քննական հանձնաժողովների նախագահ:

Ա. Մելքոնյանը իր ընդառաջող և գործունյա խառնվածքի շնորհիվ ակտիվ մասնակցություն է բերում հանրապետության գիտակրթական կյանքին: Լինելով շուրջ տասից ավելի հեղինակավոր հաստատությունների և բուհերի գիտական խորհուրդների անդամ, նա գլխավորում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտացված խորհուրդը:

Ա. Մելքոնյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվել են տասնյակ հանրապետական, համամիութենական և միջազգային գիտաժողովներ, որոնք նշանակալից ներդրում են ունեցել հայագիտության ասպարեզում:

Ա. Մելքոնյանն իր գիտական եզրակացություններն ու մտորումները տարիներ ի վեր ներկայացրել է ու այսօր էլ շարունակում է այդ արդյունավետ շփումը լսարանների հետ՝ տարբեր գիտաժողովներում: Նա դասախոսություններով ու ելույթներով հանդես է գալիս ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտերկրում իր ծանրակշիռ խոսքն ուղղելով սփյուռքահայ և օտարազգի ունկնդիրներին՝ Ուկրաինայում, Գերմանիայում, Վրաստանում, ԱՄՆ-ում, Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում, Շվեդիայում, Իրանում, Իսպանիայում, Լիբանանում, Հունաստանում, Շվեյցարիայում, Հունգարիայում, Սիրիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Կիպրոսում, Մոլդովայում և այլուր:

Մեծահարգ գիտնականը անդամակցում է ԵՊՀ-ի, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի, ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի գիտական խորհուրդներին, հանդիսանում է նաև մի շարք գիտական հանդեսների՝ «Հայոց պատմության հարցեր» (խմբագիր), «Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Պատմություն և Մշակույթ», «Պատմություն և Հասարակագիտություն», «Բանբեր հայագիտության», «Վէմ», «Կանթեղ», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Вестник гуманитарных и юридических наук (Ставрополь Северокавказский федеральный университет)», «Регион и мир» խմբագրական խորհուրդների անդամ:

Տասնամյակներ շարունակ կայացած գիտամանկավարժական հայրենանվեր աշխատանքով ու անմնացորդ նվիրումով Ա. Մելքոնյանը մեծ հեղինակություն է վայելում հանրապետության մտավորականության և ժողովրդի լայն շրջանակներում:Նրա մարդկային բարձր ու առինքնող հատկանիշներն են համեստությունը, բարությունը, ազնվությունն ու գործին նվիրվածությունը, որի շնորհիվ վայելում է ակադեմիական և համալսարանական կոլեկտիվների և ուսանողության սերն ու համակրանքը: Նա պարզ է, անկեղծ ու բարյացակամ:

Նշանավոր գիտնականի երեքուկես տասնամյակի վաստակը ծանրակշիռ է և ուսանելի: Մասնագիտական բարձր որակը, պահանջկոտությունը իր և շրջապատի նկատմամբ բնորոշ են Ա. Մելքոնյան անհատականությանը: Ա. Մելքոնյանը լինելով լայնախոհ, սկզբունքային ,քաղաքացիական բարձր նկարագիր ունեցող հայրենասեր մտավորական՝ միաժամանակ սիրված դասախոս է թե՛ ուսանողության և թե՛ գործընկերների շրջանում: Բավական հետաքրքիր ու բովանդակալից են, փաստերով հագեցած, տրամաբանական կուռ հիմքի վրա կառուցված նրա դասախսությունները, որոնց բնորոշ են բարձր գիտական մակարդակն ու մատչելիությունը: Հարուստ և բազմակողմանի գիտելիքներով օժտված գիտնականը քառորդ դարից ավելի դասավանդում է Երևանի պետական համալսարանում: Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում և այլուր:

Պրոֆեսոր Ա.Մելքոնյանը անմնացորդ նվիրումով իր գիտելիքներն է հաղորդում բազմաթիվ ուսանողների: Նրա հարյուրավոր սաներ աշխատում են հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաթիվ հանգուցային բնագավառներում:

Գիտությունն իր մեջ ամբարած Ա.Մելքոնյանին գիտական անաչառության հետ մեկտեղ բնորոշ է ազգային շահի գիտակցումն ու պետական մտածողությունը: Այդ որակներն են, որ իբրև դասախոս և մանկավարժ նա ջանում է ներարկել երիտասարդ ու կրթված բազմաթիվ ուսանողության մեջ:

Գիտությանը զուգահեռ, Ա. Մելքոնյանը մտահոգված է մեր երկրի հոգսերով, իրականացրել և իրականացնում է հասարակական-քաղաքական արդյունավետ գործունեություն: Բարձր է գնահատվել Ա. Մելքոնյանի ծառայությունները Հայրենիքին և գիտությանը: Նա պարգևատրվել է բազմաթիվ մրցանակներով, Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունների կառավարական բարձր պարգևներով, ի թիվս որոնց՝ Երևանի բժշկական համալսարանի «Ոսկե» (2005 թ.), «Ֆրիտյոֆ Նանսեն» ոսկե, (2010 թ.), «Ակսել Բակունց» (2011 թ.), ԵՊՀ-ի ոսկե (2011 թ.), «Մանկավարժական համալսարան» ոսկե (2011 թ.), ՀՀ ՊՆ «Գարեգին Նժդեհ» (2011 թ.), ՀՀ ՊՆ «Անդրանիկ Օզանյան» (2013 թ.), «ԼՂՀ ազգային-ազատագրական պայքարի 25-ամյակի առթիվ» (2013 թ.), «Արգիշտի Առաջին» (2015 թ.), «Վաչագան Բարեպաշտ» (2018 թ.) հուշամեդալներով և մեդալներով: Պատմագիտության բնագավառում ձեռք բերած ակնառու հաջողությունների համար Ա. Մելքոնյանին շնորհվել է «Մովսես Խորենացի» (2003 թ.), Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա միջոցառումներին ակտիվորեն մասնակցելու համար՝ ՀՀ վարչապետի (2005 թ.) մեդալները:

Շնորհավորելով հոբելյանի կապակցությամբ, ակադեմիկոս Ա.Մելքոնյանին՝ համարձակ, շիտակ, կամեցող մարդուն, մաղթում ենք քաջառողջություն, երկար տարիների բեղմնավոր, ստեղծագործ կյանք, և նոր ու բազմաթիվ աշխատություններ՝ ի մարմնավորումն իր գիտական անսպառ մտահղացումների և երիտասարդական եռանդի, ընտանեկան երջանկություն և նորանոր ձեռքբերումներ նրա այնքան սիրելի պատմության, և ընդհանրապես հայագիտության ասպարեզում:

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան

Հրատ. պատվեր N 1091
Ստորագրված է տպագրության 16.04.2021 թ.:
Չափսը՝ 70x100 1/16: 16.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 150 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyn" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.